

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMOUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMOUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

SOCIOLOGICA - ANDRAGOGICA 2009

**Problémy ohrožených skupin
Mezigenerační vztahy v rodině**

Univerzita Palackého v Olomouci
Olomouc 2010

Recenzenti statí nabídnutých k publikaci:

doc. PhDr. Jiří Buriánek, CSc.

doc. PhDr. Dana Sýkorová, PhD.

PhDr. Miroslava Nečasová, Ph.D.

PhDr. Imrich Vašečka, Ph.D.

Mgr. Ema Hrešanová, Ph.D.

Mgr. Blanka Tollarová, Ph.D.

Mgr. Lucie Vidovičová, Ph.D.

Mgr. Miroslav Dopita, Ph.D.

Ing. Ludmila Typovská

Ing. arch. Magdalena Hledíková

Mgr. Josef Bernard

The authors are responsible for the content and linguistic correctness of the papers.

Za obsah i jazykovou správnost odpovídají autoři.

1. vydání

Editor © Dan Ryšavý, 2010

ISBN 978-80-244-2483-5

ISSN 1803-0246

Obsah

Editorial.....7

Studie

Jaroslava Hasmanová Marhánková
Proměny prarodičovství v kontextu představ aktivního stáří..... 11

Pavla Kodymová, Dalibor Holda
Poradenské kompetence orgánů sociálně právní ochrany dětí
(se zaměřením na problematiku rodin dětí se zdravotním postižením).....27

Daniel Topinka
Strategie Romů při hledání a udržení zaměstnání 45

Kateřina Ivanová, Naděžda Špatenková, Radka Bužgová
Rizikové senioři – sociální fenomén demografického stárnutí populace
(Ochrana zájmů křehkých a nekompetentních seniorů) 67

Lenka Špirudová, Jaroslava Králová, Mária Nemčeková
Postoje českých sester k pacientům vybraných minorit na území ČR..... 79

Jana Haasová
Návrat bezdomovce do společnosti 97

Eliška Novotná, Martin Musil, Jan Nový
Venkované ohrožení svými brownfields 117

Lucie Tvardková
Základní problémy a rysy znalostní společnosti 133

Recenze

- Marta Kolářová: *Protest proti globalizaci. Gender a feministická kritika*.
Praha: Sociologické nakladatelství, 2009.
(Pavlína Valouchová, Vladislava Závorská) 155
- Jan Keller, Libor Tupý: *Vzdělanostní společnost. Chrám, výtah a pojišťovna*.
Praha: Sociologické nakladatelství, 2008.
(Ludmila Typovská) 159

Anotace, zprávy, informace

- Katedra sociologie a andragogiky a Katedra politologie a evropských studií FF UP
uspěly s projektem ESF (Vladislava Závorská) 165
- Zpráva ze stipendijního pobytu v USA (Lukáš Brýdl) 167
- Zpráva z konference HRM (Veronika Frindtová) 171

Editorial

V lednu 2009 Filozofická fakulta UP v Olomouci hostila a katedra sociologie a andragogiky též fakulty spolupřátala konferenci MČSS. Témata plenárního zasedání a přidruženého pracovní setkání sekce sociologie rodiny – Problémy ohrožených skupin; Mezigenerační vztahy v rodině – byla připomenuta v únorové výzvě autorům určené nejen okruhu těch, kteří na konferenci vystoupili. Po uzavření recenzního řízení bylo zjevné, že se AUPO SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA 2009 nestane konferenčním sborníkem. Prostor rámcově vymezený zmíněnými tématy vyplnila velmi pestrá sestava textů, které lze jen s obtížemi souhrnně charakterizovat.

Ohroženou skupinou jakoby se pro letošek stali autoři z domácího pracoviště. Sportovní terminologií řečeno, hosté vyhráli téměř na celé čáře. Podobně výrazně převážily texty referující o výsledcích nejrůznějších výzkumů. Absentují teoretické statě či přehledové studie. K nim má nejbližší text Lucie Tvardkové „Základní problémy a rysy znalostní společnosti“, který ovšem na první pohled nespádá do oblasti vymezené dvěma zmíněnými tématy. Vazba na téma ohrožených skupin se ukáže po té, co přijdou na přetřes rizika společnosti vědění. V Böhmeho pojetí s tím, jak se v takové společnosti oslabuje význam práce, narůstá počet skupin na okraji společnosti a hrozba vyšší míry disciplinace jedinců na základě různorodé registrace. Prizmatem vzdělání, znalostí a kompetencí lze na druhé straně nahlížet na ostatní příspěvky sborníku.

Stať Dana Topinky zaměřené na strategie Romů při hledání a udržení zaměstnání ukazuje mj. ambivalentní vztah účastníků skupinových rozhovorů ke vzdělání. Pokud existuje vědomí o jeho potřebnosti, pak je spíše vztaženo k mladší generaci a vnímáno jako tvrdý oříšek. Jana Haasová ve statě „Návrat bezdomovce do společnosti“ mezi hlavní faktory komplikující zmiňovaný návrat zařazuje nezaměstnanost, nižší vzdělání a nedostatečnou gramotnost, nejrůznější závislosti, špatný zdravotní stav a zadluženost. Pavla Kodymová a Dalibor Hojda na základě kazuistik a internetového šetření usuzují, jak to vypadá s poradenskými kompetencemi orgánů sociálně právní ochrany dětí. Jako nejvhodnější formu jejich prohloubení doporučují vzdělávání sociálních pracovníků v akreditovaných kurzech celoživotního vzdělávání.

Text trojice autorek Lenky Špirudové, Jaroslavy Králové a Márie Nemčekové nazvaný „Postoje českých sester k pacientům vybraných minorit na území ČR“ více otázek otevírá, než nakolik se jich pokouší odpovědět. Najít smysluplné vysvětlení rozdílů v umístění různých skupin pacientů v semantickém prostoru dotazovaných sester opravdu není

snadné. Z hlediska tématu sborníku se lze také ptát, kdo je tu v pozici ohrožené skupiny. Nejsou jimi také zdravotní sestry, které se musí vyrovnat s rostoucí národností a kulturní pestrostí pacientů a vzrůstajícími požadavky na péči?

V případě textu Kateřiny Ivanové, Naděždy Špatenkové a Radky Bužgové už název a podtitul napovídá, komu autorky věnují pozornost: „Rizikovní senioři... Ochrana zájmů křehkých a nekompetentních seniorů“. Příspěvek referuje o projektu ADEL (*Advocacies for frail and incompetent elderly in Europe*), který se snaží porovnat, jak různé evropské země zabezpečují právní ochranu této ohrožené skupině osob. Na odlišný okruh seniorů se zaměřila Jaroslava Hasmanová Marhánková. Komunikační partnerky pro svou studii „Proměny prarodičovství v kontextu představ aktivního stáří“ hledala prostřednictvím center nabízejících volnočasové aktivity pro seniory. Zajímalo ji, jak do představ o aktivním stáří zapadá prarodičovská role. „Být dobrým prarodičem pro ně znamená nezasahovat do výchovy dětí a především nepodřítit svůj volný čas péčí o vnoučata“, konstatuje autorka. Ženy hlásící se k modelu aktivního stáří odmítají být „babičkami na hřebíčku“.

Venkované nejsou ve stati Elišky Novotné, Martina Musila a Jana Nového ohrožování jinými lidmi, ale budovami, které ztratily svůj původní účel a jsou ve zchátralém stavu. Řada bývalých škol, kulturních domů a prodejen Jednoty svým stavem a vzhledem deprimují své okolí o to víc, o kolik svou velikostí přesahují měřítko dané venkovské lokality. Text „Venkované ohrožení svými brownfields“ je především tematicky novátorskou sondou opírající se o data z úzce vymezeného území. Dva závěry však mohou mít i širší platnost či alespoň vyzývají k diskuzi. Prvním je možná souvislost mezi sociální kohezí a existencí reálných brownfields. Dle autorů se zdá, že společenské aktivity procesy chátrání a deprivace zpomalují. Na druhé straně konstatují, že „mnohaleté soužití venkovské populace s deprimujícími objekty s nimi sice aktéry venkovského prostoru nesmiřuje, ale také je neaktivizuje k odporu či revitalizačním činnostem“.

Pravidelnou součástí sborníku AUPO představují recenze. Tentokrát jsou to dvě pochvalné recenze dvou kritických textů zahrnujících jak teoretickou reflexi, tak empirický výzkum. Jak práce Marty Kolářové „Protest proti globalizaci. Gender a feministická kritika“, tak publikace Jana Kellera a Libora Tupého „Vzdělanostní společnost. Chrám, výtah a pojišťovna“ vyšly péčí Sociologického nakladatelství. Zprávy a informace pak podávají dílčí obraz o tom, co se děje na Katedře sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci, kde se nově ustavuje Laboratoř sociálně vědných výzkumů, a čím také tráví čas olomoučtí studenti.

Hloubavému čtenáři nabízí editor ještě jedno téma k přemýšlení. Do tohoto sborníku přispělo celkem patnáct autorek a pět autorů. Poměr mezi recenzentkami a recenzenty všech statí nabídnutých k publikaci (tj. včetně těch, které nebyly otištěny) byl o něco málo vyrovnanější. Všem bez rozdílu patří dík. Jedněm za ochotu jít s kůží na trh, druhým za pomoc při posuzování textů.

Dan Ryšavý

Studie

Proměny prarodičovství v kontextu představ aktivního stáří¹

Jaroslava Hasmanová Marhánková

Zapojení prarodičů do péče o děti tvoří stále nedílnou součást fungování rodinných vazeb. Forma a intenzita tohoto zapojení je přitom kulturně podmíněná. Z evropského srovnání vyplývá, že například země jako Holandsko, Dánsko, Švédsko a Francie vykazují velký podíl seniorů, kteří sami hlídají vnoučata. Státy na jihu Evropy (Itálie, Španělsko) přitom vykazují tento podíl výrazně nižší (Hank, Buber, 2009)². Nedávno zveřejněné první výsledky projektu SHARE zahrnující data i pro Českou republiku ukazují, že čeští senioři jsou charakterističtí vysokým zapojením do pravidelné péče o vnoučata. Asi třetina lidí starších 65 let pomáhá hlídat nebo sami hlídají vnoučata každý den. Tato pomoc jim přitom v průměru zabere 4.6 hodiny denně³. Hodnoty mezigenerační pomoci jsou v české společnosti velice silné (srovnej např. Možný a kol., 2004). Jak ve své práci konstatuje Sýkorová (2007, s. 168–169), nejstarší generace, především žen, projevuje snahu pomáhat, dokud jim to jejich schopnosti a zdravotní stav dovolí. Rodičovství je tak vnímáno jako v podstatě nikdy nekončící závazek, který kontinuálně přechází směrem k dalším generacím.

I s ohledem na variabilitu v obsahu i intenzitě zapojení prarodičů do péče o vnoučata, se řada kvalitativních i kvantitních empirických studií pokoušela podchytit možné determinanty těchto intergeneračních vztahů. Gender přitom představuje jednu z nejzásadnějších charakteristik ovlivňujících zapojení do péče o vnoučata. Prarodičovství se v tomto ohledu stává jistým pokračováním genderových norem mateřství, které na jednu stranu kladou na ženy větší očekávání, co se týče pomoci, a zároveň jim poskytují více zdrojů, jak se v rámci rodiny angažovat (Harper, 2005). Řada autorů (například de Jong Gierveld, 2003; Lee, 1998, s. 153) poukazuje na schopnost žen (nejen) ve stáří operovat lepšími sociálními sítěmi a udržovat pevné vazby s rodinou a přáteli. Díky genderovým

---

¹ Tato studie vznikla za finanční podpory Grantové agentury České republiky (grant č. 403/09/0038).

² Trochu jiný pohled ale nabízí srovnání intenzity této péče. Ačkoliv státy na jihu Evropy vykazují menší podíl seniorů zapojených do hlídání dětí, ti, kteří svá vnoučata hlídají, tak dělají s vyšší intenzitou. Zatímco podíl prarodičů, kteří hlídají vnoučata každý týden či dokonce častěji, se ve Švédsku a Dánsku pohybuje pod 20 %, v zemích na jihu Evropy jako je Španělsko, Itálie či Řecko je tento podíl až dvojnásobný (Hank, Buber, 2009, s. 62–63).

³ Dostupné na http://www.cerge-ei.cz/share/results/Czech_CzechRepublic.pdf, accessed 18. 8. 2009.

očekáváním fungují ženy v rámci rodiny jako „tmelící prvek“, což dále posiluje jejich angažovanost v péči o vnoučata. Reitzes a Mutran (2004) na datech z americké společnosti ukazují, že ačkoliv se muži i ženy neliší v míře spokojenosti, kterou jim role prarodičů přináší, ženy mají častější kontakt s vnoučaty a připisují ve svém životě roli prarodiče významnější místo. Reitzes a Mutran přitom poukazují na vliv genderových rolí, které přikládají prarodičovství jiné významy u mužů a žen. Role dědečků je v tomto ohledu konstruována jako méně zásadní. V porovnání s ženami se jim tak otvírá větší prostor pro to vztahovat se k této roli bez apriorních závazků.

Kromě genderu ale ovlivňují zapojení seniorů do péče o vnoučata i další faktory. Patří mezi ně například věk prarodičů. Lidé, kteří se stávají prarodiči v mladším věku, se častěji zapojují do časově i finančně náročnějších forem péče o vnoučata (Aldous, 1995). Obecně se kontakt s prarodiči snižuje s věkem vnoučat. Tranzice jako vstup do manželství nebo rozvod vnoučat ale kontakt s prarodiči opět zintenzivňují (Mills, 1999)⁴.

Zmíněné faktory patří k těm nejvýznamnějším ovlivňujícím charakter a intenzitu zapojení prarodičů. Při uvažování nad tím, co tuto roli samotnou formuje, hovoří Silverstein et al. (2003, s. 75) o tom, že „typ a míra zapojení prarodičů je odvozena od kulturních norem, jež posilují nebo zlehčují prarodičovskou roli, stejně tak jako od socioekonomických aspektů organizace společnosti, jež podporují či brání možnosti zapojení prarodičů“. Postavení prarodičovství v současné společnosti a způsoby, jakým se k němu vztahují samotní senioři, je proto potřeba analyzovat vždy s ohledem na sociální normy a uspořádání, které vymezují obsah i postavení prarodičů v rodině i společnosti. Tyto normy a uspořádání se odvíjí od demografických trendů ovlivňujících rodinná uspořádání a zároveň od postavení seniorů ve společnosti. Tento text se dívá na prarodičovství v kontextu současných demografických a společenských změn, které s sebou rovněž přináší potřebu novým způsobem konceptualizovat podobu života ve stáří. Zaměřuje se přitom specificky na představy aktivního stárnutí a koncepci třetího věku a jejich odezvy v konkrétní životní zkušenosti českých senierek. Cílem této práce je ukázat, jak tyto reprezentace stárnutí ovlivňují každodennost senierek a jakým způsobem do nich zapadá role prarodičů.

V první části textu jsou nastíněny současné společenské změny ovlivňující zkušenost prarodičovství a pohled na život ve stáří. Druhá část práce vychází z třiceti hloubkových rozhovorů se seniorkami, které se vyznačují aktivním životním stylem ve stáří a pravidelně se účastní volnočasových aktivit pro seniory. Prostřednictvím jejich výpovědí popisuje, jaké místo prarodičovství zaujímá v jejich životě, jakým způsobem se k němu vztahují a jakou roli v tomto vztahování hraje jejich aktivní životní styl.

---

⁴ V této souvislosti je potřeba zdůraznit, že se jedná o rozvod vnoučat. Rozvod rodičů a rozvod prarodičů má odlišné důsledky. Rozvod rodičů vnoučat má negativní efekt na vazby s vnoučaty, především v otcovské linii. Rozvedení prarodiče, především dědečkové, pak vykazují v porovnání s prarodiči žijícími v manželství rovněž horší kvalitu vztahu s vnoučaty (Connidis, 2009, s. 211).

1 Proměny role prarodiče

Demografické změny často (příliš zjednodušeně) pojímané jako stárnutí populace, zásadní měrou ovlivňují status i charakter prarodičovství. V západních společnostech dochází k prodloužení délky života. Zároveň, což je s ohledem na aktivní prarodičovství ještě mnohem významnější, dochází k prodloužení doby relativně dobrého zdravotního stavu seniorů. Tato skutečnost poukazuje na potenciálně prodlužující se dobu, kdy se prarodiče mohou aktivně zapojovat do výchovy dětí (Harper, 2005). Postavení prarodičovství v současné západní společnosti ovlivňují ale i faktory, které se zdánlivě seniorů vůbec nedotýkají. Connidis (2009, s. 202) například upozorňuje na vliv rostoucí rozvodovosti a rodin s jedním rodičem na úlohu prarodičů v rodině. Dává přitom do souvislosti zvyšující se počet rozvodů a rostoucí poptávku po zapojení prarodičů, kteří se často stávají určitými „náhradními“ rodiči. Uhlenberg a Kirby (1998) shrnují strukturální změny ovlivňující roli prarodičů v několika bodech. Prarodiče se zásadní měrou osamostatňují od rodiny svých dětí, především s ohledem na ekonomické zdroje. Relativně nízký věk odchodu do důchodu spolu se zvyšující se délkou dožití otevírá prostor pro aktivnější, ale také časově delší, budování vztahu s vnoučaty. Zároveň zvyšující se délka dožití spolu se snižujícím se počtem dětí v rodině vede k tomu, že prarodiče mají možnost nejen delšího kontaktu s vnoučaty, ale rovněž jejich pozornost je soustředěna na méně potomků. V kontextu této práce jako nejvýraznější charakteristika vystupuje současná povaha vztahu mezi prarodiči a vnoučaty. Ta je dnes silně konstruována skrze vzájemné citové pouto, kde děti i prarodiče vystupují především jako autonomní aktéři.

Kromě těchto faktických změn spojených především s demografickými trendy ovlivňujícími pozici seniorů v rodině, se místo prarodičovství ve společnosti velice silně odvíjí od společenských představ o úloze seniorů nejen v roli pečovatele, ale i jejich celkového místa ve společnosti. Stereotypní představy o seniorech ovlivňují také role, které ve společnosti zastávají. Uhlenberg a Kirby (1998) ilustrují tuto skutečnost na vnímání role prarodičů na počátku dvacátého století. Asociování stárnutí s nemocemi a představy seniorů jako nemohoucích a neschopných ovlivnily rovněž způsob, jakým bylo působení prarodičů vnímáno. Prarodiče byli popisováni jako osoby potenciálně narušující vztah mezi vnoučaty a jejich rodiči. Jejich metody výchovy byly vnímány jako zastaralé a v konfliktu s modernějšími přístupy mladší generace. Uhlenberg a Kirby (1998, s. 39) odkazují také na časté případy, kdy byli prarodiče spojováni s psychickými poruchami vnoučat. Současné významy spojené s prarodičovstvím, stejně tak jako jeho postavení ve společnosti, je proto potřeba analyzovat v kontextu reprezentací stárnutí a seniorů. Obsahy těchto reprezentací mnohé vypovídají o místě, které prarodičovství v představách o stárnutí a životě ve stáří zaujímá.

1.1 Prarodičovství v kontextu nových reprezentací stárnutí

Již zmiňované demografické trendy nedopadají pouze na postavení seniorů v rodině. Rostoucí počet seniorů v populaci vyvolává na jednu stranu vzrušené debaty často

odkazující na negativní obrazy těchto trendů v duchu demografické paniky (Vidovičová, 2008), na druhou stranu ale zároveň zvyšující se počet seniorů vede k nutnosti redefinovat postavení seniorů i stáří jako životního období. Významy stáří byly velice často konstruovány skrze obrazy nemoci. Staří lidé tak byli zbaveni sociální identity i jasně definovaných sociálních rolí (Hazan, 1994, s. 20). Tyto obrazy přitom ostře kontrastují se současnými společenskými (a demografickými) změnami, které vedou k situaci, kdy se potenciál seniorů stává zásadním pro budoucí fungování společnosti. Není tak divu, že se objevují koncepce, které usilují o redefinování významů spojených se stárnutím.

Koncept „třetího věku“ Petra Lasletta (1996) představuje jeden z takovýchto pohledů pokoušejících se nabídnout alternativní pohled na obsah stáří. Laslett ve své práci rozpracovává představu životního běhu rozděleného do čtyř věků. První věk je ve znamení závislosti spojené s obdobím socializace a dospíváním, který je následován věkem dospělosti, nezávislosti a odpovědnosti. Laslett se ve své práci zaměřuje především na třetí věk, který popisuje ve velmi pozitivním duchu jako období osobního sebenaplnění. Současné demografické změny a celkové zlepšování socioekonomické situace starších lidí podle něj ovlivňují dnešní zkušenost stáří, která se začíná vyznačovat širší plejádou možných voleb a šancí. Život po odchodu do důchodu tak podle něj v současné době nabízí řadu nových možností, jež činí život člověka méně závislým na trhu práce a umožňuje lidem budovat svou identitu na nových základech, které již nejsou stavěny pouze na absenci práce. Toto období je pak následováno závěrečným čtvrtým věkem, který je znovu ve znamení závislosti a nakonec i smrti.

V Laslettově práci představuje třetí věk samostatné životní období, které nabízí nové příležitosti a prostor k vlastní seberealizaci mimo omezující struktury pracovního trhu. Laslettova teorie byla často kritizována za svou normativnost a přehlížení skutečnosti, že některé sociální skupiny nemohou díky strukturálním bariérám ideu třetího věku naplnit (Bury, 1995). Bez ohledu na tato omezení je ale představa třetího věku stále zásadním konceptem pro pochopení současných reprezentací stáří. Představa třetího věku v sobě ztělesňuje ideje postmoderního životního běhu se svým důrazem na seberealizaci a individualismus (Rubinstein, 2001).

Na koncepci třetího věku navazují ve své práci také Gilleard a Higgs (2000), kteří tvrdí, že v současné době se život v důchodu fragmentuje do různých životních stylů a je tak možné hovořit o existenci různých „kultur či subkultur stáří“. Současné kulturní změny spojené především s rozvojem konzumní společnosti podle nich otvírají prostor pro formování celé řady různých obrazů toho, kdy stáří začíná a jakých obsahů nabývá. Život v důchodu se tak podle nich stává arénou různorodých zkušeností spojených s rozmanitými životními styly ve stáří.

Ačkoliv Laslett i Gilleard a Higgs popisují zkušenost života v důchodu v termínech heterogenity a nových příležitostí, obě tyto vize jsou založené na představě aktivních seniorů, ať již ve smyslu životního stylu či spotřeby. Řada autorů (Andrews, 1999; Hepworth, 1995; Moody, 2001) upozorňuje na to, že aktivita dnes hraje zásadní roli ve formování normativních obrazů „žádoucího“ stárnutí. Koncepce aktivního stárnutí se stává nedílnou součástí mezinárodních i národních dokumentů vztahujících se k otázkám postavení

seniorů ve společnosti⁵. Jsme tak svědky důležitých změn v představách o charakteru života po odchodu do důchodu a dále ve stáří. Obrazy pasivity, absence rolí a zdrojů sebenaplnění jsou střídány obrazy stáří jako výzvy či příležitosti. Aktivita (často úzce spojována se zapojením do trhu práce, celoživotním vzděláváním a aktivním životním stylem), se přitom stává klíčovým rámcem obklopujícím současné reprezentace stárnutí (Katz, 2000). Je přitom otázkou, do jaké míry tyto reprezentace stárnutí ovlivňují také pozici prarodičovství. Do jaké míry je role prarodiče součástí obrazů třetího věku či kultur stáří a společenských úvah o aktivním stáří? Jak zapadá do představ „aktivních seniorů“, kteří svým životním stylem zmiňované koncepce stárnutí naplňují? V této práci jsem se rozhodla na některé tyto otázky odpovědět prostřednictvím analýzy výpovědi seniorů, kteří se hlásí k aktivnímu životnímu stylu. Zajímala jsem se o to, jakým způsobem se vztahují k roli prarodičů, jaké místo prarodičovství v jejich životě zaujímá a jaké významy mu sami připisují.

2 Metodologie výzkumu

Data prezentovaná v této studii vychází z kvalitativního výzkumu, který se zaměřuje na aktivní životní styl seniorů. Analyzováno bylo třicet rozhovorů se seniorkami, které se aktivně angažují v centrech nabízejících volnočasové aktivity pro seniory. Potencionální komunikační partneři/ky pro tento výzkum byli hledáni prostřednictvím zmiňovaných center, které se profilují jako místa nabízející aktivní trávení volného času pro seniory. Tyto organizace pořádají besedy, přednášky, vzdělávací kurzy, pohybové a další aktivity, jejichž účastníky jsou pouze senioři (věková hranice je často formálně zakotvena v samotných stanovách fungování organizace). Chod těchto organizací vychází ze shodných principů a struktura nabídky jejich aktivit je velice podobná. Mezi nejznámější organizace tohoto typu patří v České republice Občanské sdružení Život 90, Občanské sdružení Remedium, akademie třetího věku na univerzitách či kluby aktivního stáří v různých městech. Tato centra lze považovat za důležitou součást manifestace idey aktivního stáří v konkrétní praxi. Jejich chod odkazuje na principy celoživotního vzdělávání a aktivního životního stylu. V materiálech těchto center se explicitně referuje k aktivitě a aktivnímu stárnutí. Například Občanské sdružení Život 90 se ve své výroční zprávě z roku 2007⁶ zmiňuje o tom, že Cílem akademie senioru, kterou provozuje, je „udržet a zvyšovat aktivní přístup seniorů k účasti na společenských a vzdělávacích aktivitách“, přičemž dále uvádí, že „tato aktivita vede ke zlepšení zdravotního stavu, omezuje růst počtu závislých seniorů a je podmínkou pro zajištění kvalitního a důstojného stárnutí“ (s. 22). S podobnou představou spojení aktivního životního stylu a kvalitního stáří pracuje například i občanské sdružení Remedium, které realizuje programy pro seniory. Na jejich webových stránkách se mimo jiné píše o tom, že podporují „aktivní život,

⁵ Aktivní stárnutí je například v současné době definováno jako první strategická priorita Národního programu přípravy na stárnutí na období let 2008 až 2012 vydaného českou vládou.

⁶ Dostupné na://www.zivot90.cz/download/vyrocní_zprava_2007.pdf,accessed 27. 3. 2009.

celoživotní vzdělávání a odpovědnost za své zdraví“⁷. Tato centra byla jako prostředník ke kontaktování potenciálních komunikačních partnerek zvolena právě z důvodů jejich úzké návaznosti na představy aktivního stárnutí. Během výzkumu byla oslovena dvě tato centra s žádostí o spolupráci. První z nich se nachází v Praze. Z celkového počtu třiceti rozhovorů bylo v Praze provedeno osmnáct z nich. Druhé centrum se nachází v menším městě ve Zlínském kraji. Toto města má zhruba sto tisíc obyvatel. V tomto centru jsem se seznámila s dvanácti komunikačními partnerkami, s jejichž výpověďmi zde pracuji.

Všech třicet rozhovorů bylo provedeno se ženami ve věku od 61 do 76 let. Průměrný věk komunikačních partnerek se pohyboval ve věku od 62 do 65 let. Všechny dotazované ženy měly vnoučata. Původním záměrem výzkumu nebylo dotazovat pouze ženy. Ty se ale ukázaly být dominantními klienty oslovených center. Muži se v těchto centrech objevovali pouze sporadicky. I s ohledem na místo kontaktování se tato skupinu jeví jako poměrně specifická. Obě oslovená centra se profilují především skrze vzdělávací aktivity (jako jsou počítačové a jazykové kurzy). Ačkoliv nabízí i další typ aktivit (především pohybové aktivity a různé kluby zaměřené na setkávání seniorů), jejich klienti jsou většinou lidmi s vyšším socioekonomickým statusem a vyšším vzděláním. Tak to bylo i v případě mých komunikačních partnerek, které měly nejčastěji středoškolské vzdělání, a řada z nich působila v administrativních profesích.

Do obou center, kde jsem své komunikační partnerky kontaktovala, jsem docházela pravidelně. Byla jsem v kontaktu s jejich vedením a měla volný přístup na jejich programy. To mi umožňovalo kontaktovat jednotlivé klientky. Ty jsem vybírala prostřednictvím účasti na jednotlivých aktivitách centra, v jejichž rámci jsem je také oslovovala. Mým cílem bylo především oslovit ženy s různými zájmy, proto jsem se zúčastňovala různých aktivit. Nejvíce mých komunikačních partnerek jsem kontaktovala v rámci jazykových kurzů, které tvoří nejpočetnější a také nenavštěvovanější část programu obou center.

Mé komunikační partnerky se, i přes své rozdílné zájmy, vyznačovaly velice podobnou strukturou trávení volného času. Ve všech případech se jednalo o ženy s velmi aktivním životním stylem. Tyto ženy se často účastnily několika aktivit nabízených centrem, často se angažovaly i v dalších kulturních či vzdělávacích akcích pro seniory pořádanými jinými organizacemi. Šest z mých komunikačních partnerek se aktivně zapojovalo i do chodu centra, kde jsem je kontaktovala, prostřednictvím organizace vlastních aktivit.

Rozhovory měly formu polostrukturovaných hloubkových interview. V průměru trvaly kolem hodiny, ve většině případů však déle. Samotné rozhovory nebyly explicitně zaměřené na zkušenost prarodičovství. Rozhovory se zaměřovaly především na trávení volného času. Prostor pro vznášení témat jsem se snažila dát především samotným ženám. Zajímalo mě přitom, do jaké míry role prarodičů v rozhorech vystupuje spontánně, jakou relevanci jí ženy připisují, aniž by do rozhovoru byla vnesena mnou samotnou. Ukázalo se přitom, že ženy toto téma v rozhovorech akcentovaly ve většině samy, často ale v jiných kontextech než by se dalo očekávat. Téma péče o vnoučata se například velice často objevovalo ve chvílích, kdy mé komunikační partnerky hovořily o ostatních

---

⁷ Dostupné na: <http://www.remedium.cz/programy-pro-seniory/programy-pro-seniory.php>, accessed 27. 3. 2009.

seniorech či svých přítelkyních. Oproti mým očekáváním naopak tématu péče o vnoučata věnovaly poměrně malý prostor v odpovědích na otázky týkajících se trávení jejich volného času⁸. Jejich popis role prarodiče byl v tomto kontextu navíc vždy doprovázen dalšími komentáři, které prarodičovství vztahovaly k jejich širšímu životnímu stylu. Tato skutečnost se pak stala předmětem i samotné analýzy. Pokud toto téma nebylo zmíněno samotnými ženami, vztahovala jsem k němu své doplňující otázky.

Všechny rozhovory byly se svolením komunikačních partnerek nahrávány a následně doslovně přepisovány. Jednotlivé přepisy byly v programu Atlas.ti kódovány podle klíčových témat. Důraz byl kladem rovněž na kontext, ve kterém se odkazy na prarodičovství objevovaly. Všechny ženy, které se zúčastnily tohoto výzkumu, stejně tak jako centra, které jsem v jeho rámci oslovila, byli informováni o účelu výzkumu a dalším nakládání s poskytnutými daty.

3 Vyjednávání hranic role prarodiče

Již v předchozí části jsem se zmiňovala o tom, že ženy, se kterými jsem hovořila, představovaly poměrně specifickou skupinu, jak s ohledem na svůj životní styl, tak socioekonomické charakteristiky. Tyto ženy soustředily svůj denní režim velice silně kolem aktivit, kterými naplňovaly svůj volný čas. To ovšem neznamená, že by tyto aktivity plně zastíňovaly jejich další role. Téma vnoučat se do rozhovoru dostávalo spontánně, často právě v návaznosti na denní režim seniorek. Vnoučata měla v životech těchto žen pevné a jasné místo, které bylo ale zároveň jednoznačně vymezené. Tyto ženy hovořily o hlídání dětí, aktivitách, kterým se s nimi věnují, i celkovém jejich vztahu k nim, zároveň k tomuto popisu ale připojovaly další komentáře, které jejich roli babiček zasazovaly do kontextu širších představ o svém životě ve stáří. Prarodičovství bylo v jejich výpovědích jasné a explicitně vymezené. Nefungovalo jako samozřejmá součást jejich každodennosti, ale spíše jako něco, co si заслужuje další komentář, co je potřeba vztáhnout k jejich dalším aktivitám. Paní Zdena (76 let) tak s nadsázkou mluvila o hlídání vnuka:

Jinak ještě mám sice těch devět vnoučat, ale ty už jsou velké, takže nejmenší je teď dvou a půl letý, tak toho mě dcera donutila, že jednou za týden ho dopoledne hlídám, protože ona chce už chodit do práce ... Tak to mi přijde nejhorší z těch všech akcí, protože ten vnuk je příšerný (smích). Jsou mu dva a půl roku a on skoro nemluví, takže jenom tak ukazuje, ale o to víc je živý, takže všude šáhá, všechno vypíná, vytahuje telefon...

Paní Zdena ve svém vyprávění dále popisovala, jakým způsobem je do hlídání malého vnuka zapojena i druhá babička a především jeho další sourozenci. V uvedeném úryvku

---

⁸ Tato skutečnost může být rovněž ovlivněna způsobem kontaktování mých komunikačních partnerek. Ty mnou byly osloveny jako klientky centra v jeho prostředí. Tento fakt mohl výrazně ovlivnit jejich očekávání ve vztahu k tématům rozhovoru. Akcentování jiných způsobů trávení volného času (ve většině případů spojených s aktivitami center) na úkor prarodičovství tak mohlo být rovněž ovlivněno představou mých komunikačních partnerek, že jsou dotazovány především jako klientky center.

žertem mluví o tom, že ji „dcera donutila“. Odkazuje tak k nesamozřejmosti toho, že celé dopoledne věnuje hlídání vnuka, které přitom přirovnává k další „akci“ a symbolicky tak začleňuje do svého aktivního životního stylu, kde čas věnovaný péči o vnučata představuje jednu z aktivit, rozhodně ne ale náplň celého volného času.

Významy, které prarodičovství připisovaly, se nejčastěji vztahovaly k tomu, kolik prostoru má péče o vnučata v jejich životě zaujímat. Prarodičovství v rámci těchto popisů nabývalo jasných kontur. Paní Anna (74 let) například popisovala svůj vztah k vnučatům a svým dětem následovně

Je hrozně dobře, že ty děti vidím, tak chodím navštěvovat dceru hodně. Syn, ten má málo času, ale že nejsem závislá a nejsem upnutá na ty děti, protože jsem zjistila, že to je velice nezdravé, když ta maminka si myslí, že u těch dětí je prostě pořád a mluví jim do života. Tak to je hrozná chyba. To já například nikdy nebudu dělat. Já nejsem závislá a nejsem upnutá na ty děti, protože jsem zjistila, že to je velice nezdravý...To jako jsem ráda, že je nijak neobtěžuji, že nemají ke mně nějaký povinnosti, i když oni přijdou a takhle volá mi dcera a vím, že třeba mě má ráda nebo že i chtěla, říká: zůstaň s námi na chalupě a já říkám no tak jo, ale dva dny, ale pak jedu, pozítří jedu domu, protože vím, že zase oni taky mají to svoje soukromí.... Takže asi takový mám názor, prostě já si myslím, že člověk i ve stáří má mít svůj život. Má mít svůj život a nemá se na nikoho upínat, protože tím vlastně se stává do určité míry...obtěžuje tou svojí přítomností.

V úryvku z rozhovoru s paní Annou se objevují koncepce prarodičovství rezonující i v dalších rozhovorech. Vztah k dětem a vnučatům má mít vždy své pevné hranice. Tyto hranice přitom mé komunikační partnerky vymezovaly vždy spolu s popisem svého vztahu k vnučatům. Jejich vymezení bylo nedílnou součástí způsobu, jakým se k této roli vztahovaly. O vnučatech a vazbách se svými dětmi tak vždy mluvily v kontextu jasně vymezených pozic. Tyto pozice, podobně jako v úryvku z rozhovoru s paní Annou, znamenaly být prarodičem nezasahujícím, který se neupíná na svá vnučata. Prarodičovství v jejich životě mělo nedílné místo, toto místo ale mělo hranice lemované na jednu stranu zájmy dětí a vnučat a na druhé straně jejich vlastními představami a nezávislostí.

3.1 „Nebýt babičkou na hřebíčku“

Důraz, jaký ženy v rozhovorech kladly na toto vymezení a jejich potřeba doprovodit jím svůj popis, poukazuje na nesamozřejmost, kterou v takto koncipované roli spatřovaly. Toto explicitní vymezení vlastní představy o vhodném prarodičovství, je tak potřeba vnímat především v kontextu vztahování se k vlastní zkušenosti stárnutí, kterou, jak se pokusím ukázat později, často kontrastovaly se zkušeností ostatních seniorů. Podobně i v tomto modelu je implicitně přítomný stereotypní obraz babiček, které se nechají touto rolí pohltit a otravují tím i své okolí. Tyto ženy se ve svém popisu vůči těmto obrazům vymezovaly především pomocí různých metafor, které měly vždy negativní konotace jako v případě „automatických babiček“ popisovaných paní Jarmilou (67 let):

Abych se stala automatickou hlídací babičkou, tak já na to nemám nervy a ani zájem. Jako vnoučátka jsou perfektní, omládnete vedle nich, zejména, když jsou to šikovné děti, ale mít to jako životní program v důchodu považuju za naprosto nebezpečné a špatné, protože ty mladý lidi, ať chtějí nebo nechtějí okamžitě uvažují o tom, že to je automatický, že vy jste babička, že jste báječná babička a vůbec je nenapadne možnost, že vy chcete žít, že máte jiné zájmy a že vás baví úplně něco jiného než hlídat dětičky. Takže já jsem se trošičku bála, moje dcera je velmi energická, tak jsem se trošičku bála, kam mě bude tlačit, ale pak rychle pochopila, že to nikam nepůjde. Naše děti mají spoustu kroužků, tak mým úkolem bylo je vodit na ty kroužky a čekat na ně – ani náhodou! To je ztracený čas. Můžete si s sebou vzít knížku, to samozřejmě, ale to není ta pohodička, ta atmosféra, kterou já si udělám každý den, když si lehnu do postele a budu si číst – to je ta pohodička, ale ne abych támhle někde v ruchu dětských rejů si četla knížku. To není ono. A tak to se mi povedlo, moje dcera pochopila a pro mě bylo taky rozhodující, pro moje plány, pro moje představy, že to asi trošku přeháním tu aktivitu...

Prarodičovství bylo v těchto rozhovorech vymezováno jako důležitá součást jejich života. Zároveň ale bylo vždy zasazováno do kontextu jejich životního stylu a vlastních zájmů. Ideálem je nebýt „automatickou hlídající babičkou“, slovy paní Jarmily. Prarodičem, který ztratil prostor pro vlastní seberealizaci. Paní Iva (66 let) se ve stejném duchu zmiňovala o tom, že: „je potřeba uhlídat si svůj prostor. Člověk nemá být na hřebíčku, aby si ho každý kdy chce a podle potřeby sundal pro svou potřebu“. Výpověď paní Jarmily, stejně tak jako tento úryvek, odkazují k potřebě neustálého vyjednávání pozice. Role prarodičů v rozhovorech implicitně či explicitně neustále odkazovala k riziku pohlcení. „Automatické hlídací babičky“ a „babičky na hřebíčku“ v tomto procesu vyjednávání selhaly. Výpovědi těchto žen zároveň ukazují, že toto vyjednávání je složitým procesem, kde se hranice ustavují postupně a často namáhavě. Schopnost vyjednat si tuto svou pozici podle vlastních představ bylo ale zároveň popisována jako úspěch a svým způsobem i vítězství.

Výpověď paní Jarmily zároveň poukazuje na další aspekt konstrukce role prarodičů, který silně odkazuje k rámci specifického životního stylu těchto seniorek. Prarodičovství bylo v jejich popisech součástí nabytého programu, který se často řídil podle jasně daného schématu jednotlivých, předem naplánovaných, aktivit. Místo prarodičovství v životě svých komunikačních partnerek tak bylo vymezeno i jejich dalšími každodenními aktivitami. Během rozhovoru tak ženy často popisovaly, jak se jejich hlídání vnoučat řídí podle kurzů, které v dané dny měly. Jejich děti se tak musely „naučit“ (slovy paní Hany, 67), který den je vůbec možné je o hlídání poprosit. Hranice zapojení do péče tak často referovaly k nezávislosti symbolizované možností trávit svůj volný čas podle vlastních představ.

4 Místo prarodičovství v představách o stáří

Při analýze samotných rozhovorů tvořilo prarodičovství pouze jedno z dílčích témat rozhovorů, které ženy sice zmiňovaly samy, ale samotný prostor, který mu věnovaly, byl spíše malý. Vnoučata a péče o ně byla v rámci rozhovorů vždy zmiňována na různých místech. Péče o vnoučata byla součástí jejich popisu běžného týdne, zároveň se ale vztah k vnoučatům nebo spíše vztah k ochotě věnovat jim svůj čas či se přizpůsobit potřebám vlastních dětí objevoval i na jiných místech, kdy se ženy vztahovaly k zdanlivě odlišným tématům. Velice často toto téma vystupovalo na místech, kdy se ženy věnovaly svým vlastním obecným představám o stáří. Prarodičovství tak v těchto rozhovorech nevystupovalo pouze jako součást jejich aktivit, ale rovněž jako prostředek k definování vlastní představy o stáří a často také jako mechanismus, jak se vymezit vůči svým vrstevníkům.

Mé komunikační partnerky často v rozhovorech referovaly k seniorkám, které nežijí aktivním stylem života ve stáří pejorativně jako k „babkám“ či paternalisticky jako k „babičkám“. Tyto jejich popisy odkazovaly právě k „automatickým hlídacím babičkám“, které jako jedinou náplň ve stáří zvolily prarodičovství. Vztahování se k takovému způsobu života se v rozhovorech objevovalo spontánně, často v momentech, kdy ženy hovořily o svých aktivitách. „Přehnané“ prarodičovství tak v této souvislosti vystupovalo jako model kontrastující s jejich vlastním životním stylem.

Ve svém popisu tyto ženy často usilovaly o vymezení se vůči stereotypním obrazům stáří jako období pasivity a závislosti. Do těchto stereotypních obrazů zapadaly také obrazy „babiček na hřebíčku“. Tyto reprezentace mé komunikační partnerky spontánně kontrastovaly s vlastní zkušeností. Samy sebe přitom často definovaly jako výjimku. Jedna ze seniorek například popisovala svůj zážitek s uspořádáním zahradní party, kam pozvala své vrstevnice, které byly ve většině případů její bývalé spolužačky. Snažila se přitom setkání oživit tím, že dopředu stanovila téma „naše mládí“. Pozvané přítelkyně měly za úkol přinést fotografie z této doby. Má komunikační partnerka vyprávěla tento příběh jako důkaz svého „nezapadání“ do skupiny svých vrstevnic. Pouze ona a jedna další přítelkyně zareagovaly na téma setkání. Ostatní jejich vrstevnice na party přišly s fotografiemi svých vnoučat, kolem kterých pak točily veškerou další konverzaci. Má komunikační partnerka mluvila o tomto setkání s velkým rozhořčením. Na konci party pak vypukla hádka mezi ní a jejími přítelkyněmi, kdy jim vyčetla, že se umějí starat pouze o vnoučata a nic jiného „už v hlavě nemají“. Tato roztržka vedla k tomu, že „byla vyhlášena jako Herodes“ a jejich vzájemné přátelství bylo narušeno. Má komunikační partnerka k tomu dodávala, že tyto přítelkyně se s jejími zájmy ale rozešly již dávno, právě díky tomu, že ve stáří již nehledaly žádné nové aktivity.

Tento příběh z jednoho z rozhovorů dobře ilustruje ambivalentní postavení, které prarodičovství ve vyprávění těchto žen zaujímal. Všechny mé komunikační partnerky deklarovaly velice hluboký vztah ke svým vnoučatům, o kterých mluvily vždy s láskou. Zároveň také v rozhovorech zmiňovaly čas a energii, jež jim věnují a které nepovažovaly za samozřejmost. Na druhou stranu ale motiv prarodičovství hrál v rozhovorech také druhou, více abstraktní roli. Prostřednictvím jasně definované místa, které roli prarodičů

ve svém životě vymezovaly, se tyto ženy vztahovaly také ke stereotypním představám života ve stáří a svým vrstevníkům. Ty přitom v jejich vyprávěních často paušálně figurovaly právě prostřednictvím postav přehnaných babiček, které ztrácejí vlastní autonomie a obětují celý zbytek života zájmům a potřebám svých dětí a vnoučat. Svým definováním sama sebe jako výjimky přitom na jednu stranu potvrzovaly tyto stereotypy a na druhou stranu konstruovaly výlučnost svého specifického životního stylu.

4.1 Prarodičovství v kontextu životního stylu po odchodu do důchodu

Ambivalentní postavení prarodičovství ve vyprávění těchto žen, stejně tak jako explicitní vymezování hranic, které bylo součástí jejich popisu vlastního vztahu k této roli, je potřeba vnímat v kontextu způsobů, jakým se tyto ženy vztahovaly ke svému životu po odchodu do důchodu. Jak jsem se zmínila již v předchozích částech této práce, jednalo se o ženy, které vyznávaly aktivní životní styl ve stáří. Ten se točil především kolem neustálé aktivity ať již ve formě fyzické činnosti, vzdělávání se nebo účasti na kulturních akcích. Tyto ženy přitom obraz svého života ve stáří v rozhovorech konstruovaly velice podobným způsobem, který můžeme nalézt například ve zmiňované koncepci třetího věku. Mé komunikační partnerky popisovaly svoji každodennost prostřednictvím aktivního životního stylu symbolizovaného především naplněným časem a kontinuitou i hledáním nových zájmů. Touha neustále něco „dělat“ často vystupovala téměř až v podobě imperativu, který se nad ženami neustále vznášel⁹. Klíčovým motivem této představy byla především možnost naplnit svůj čas aktivně podle vlastních představ. Odchod do důchodu byl v rozhovorech konstruován především jako tranzice do jiného způsobu strukturování volného času a odlišně definovaného souboru povinností. Společným mottem, které se nezávisle na sobě objevilo v několika rozhovorech, se stala fráze „nic nemusím a můžu všechno, co chci“. Specifický vztah k odchodu do důchodu je nejjasněji patrný v úryvku z rozhovoru s paní Annou (74 let):

No dobře, no tak já jsem vždycky v životě žila nějak tak, že jsem měla hodně zájmů a bylo mi líto, že jsem to nemohla plnit dostatečně, že jo, protože jsem byla zaměstnaná, měla jsem dost takové povolání velice časově náročné a tak jsem se těšila do důchodu doslova a to jsem si říkala...já jsem šla do důchodu v době, kdy mi bylo padesát pět, protože jsem měla dvě děti, chodilo se v padesáti sedmi. Takže v padesáti pěti jsem se cítila tak nesmírně svěží a vůbec jsem nebyla unavená a měla jsem úžasnou radost, že mám čas na všechno, co jsem chtěla dělat, že můžu chodit dostatečně plavat. To je můj koníček celoživotní. Potom, že se můžu věnovat ručním pracem...No hrozně ráda mám cestování, ráda poznávám, teda nesmírně ráda mám přírodu a konečně jsem tedy mohla jezdit na chalupu, kdy jsem chtěla a nemusela jsem jezdit jenom o těch prázdninách, když byly volné dny, tak to jsem si začala teda užívat. No a to, že život krásný je, tak to je pravda, protože v důchodu všechno můžete a nic nemusíte, tak to jako je.

⁹ Na tomto místě je nutné poznamenat, že mé komunikační partnerky neměly, alespoň podle mého laického mínění, zdravotní obtíže, které by výrazně limitovaly jejich každodenní aktivity. Domnívám se, že tento fakt je rovněž důležitým momentem jejich životního stylu.

Podobně jako ve vyprávění paní Anny, i ostatní mé komunikační partnerky často zdůrazňovaly porovnání svého současného životního stylu s předchozí životní biografií. Současný životní styl byl přitom často popisován jako pozitivní vyvrcholení jejich předchozího života, který byl většinou ve znamení péče o děti a práce. Svůj život v důchodu popisovaly jako otevřenou možnost věnovat se koníčkům, které v minulosti musely zanedbávat. Jak naznačují Gilleard a Higgs (2000, s. 23) v minulosti byl odchod do důchodu vnímán především jak vynucený akt spojený s poklesem produktivity a potřebou přemístit starší kohorty z trhu práce. Dnes je tato tranzice konstruována jako potenciální „třešnička na dortu“, často úzce spojená s představami volného času.

Kontrast mezi produktivním věkem, kdy se jejich aktivita soustředila především na práci a péči o rodinu, který ženy v rozhovorech zmiňovaly, staví do nového světla také jejich vztah k roli babiček. Obraz života v důchodu tak, jak ho konstruovaly ve svých vyprávěních, byl především obrazem času, který je možné mít pouze pro sebe a své zájmy, což bylo něco, co kladly do přímého protikladu s jejich předchozí životní biografií, jejíž popis se soustředil na motivy práce a starosti o ostatní. Vyprávění těchto žen tak rovněž zpřítomňovaly dvojí břemeno práce a starosti o rodinu, které zásadním způsobem dopadá jinak na ženy a muže.

V tomto kontextu je pak potřeba nahlížet rovněž větší zapojení žen do aktivit center nabízejících volnočasové aktivity pro seniory, stejně tak jako jejich silný důraz na vymezení se proti „babičkám na hřebíčku“. Domnívám se, že téměř absolutní převahu žen v centrech nabízejících aktivní trávení volného času pro seniory je nutné interpretovat právě v kontextu způsobů, jakými se ženy vztahují ke svému životu po odchodu do důchodu¹⁰. Sdílená koncepce tohoto období jako „času pro sebe“, jež kontrastuje s dřívějšími povinnostmi, které jsou do značné míry genderově podmíněné, může být možným vysvětlením větší angažovanosti žen v tomto typu aktivit. Zároveň vysvětluje ambivalenci v postoji k prarodičovství a potřebu vymezit jasně místo, které v jejich životě (a úžeji struktuře aktivit) zaujímá. Odchod do důchodu byl v těchto vyprávěních popisován především jako moment vyvázání se z povinností a otevření prostoru pro zájmy, které byly v důsledku pracovního vytížení dlouho odsunovány do pozadí. Tyto povinnosti byly spojené nejen se samotnou prací, ale rovněž se starostí o rodinu. Jak se zmínila jedna z mých komunikačních partnerek: „Tak já jako mužů říct, je to zvláštní, jsou chvíle, když si říkám, tak jako jsem třeba šťastná dnes, jsem v životě nebyla, protože jsem na to neměla čas... byla jsem zaměstnaná, dvě děti jsem vychovala, obě studovaly, tak měla jsem spoustu takových schůzí a funkcí – to jako v té době bylo nutné...“. I v této citaci je patrný kontrast mezi časem pro druhé spojený s produktivním věkem a časem

¹⁰ Na tomto místě je přitom potřeba podotknout, že toto životní období bylo u mých komunikačních partnerek často také ve znamení ztráty partnera. Osmnáct z mých komunikačních partnerek bylo v době rozhovoru vdovami. Moment ztráty partnera přitom může ovlivňovat na jednu stranu vyvázání se z genderových očekávání a povinností (často navíc ve stáří spojených s intenzivnější péčí o partnera) a zároveň může fungovat jako iniciační moment k hledání nových aktivit. Životní styl mých komunikačních partnerek, které ovdověly a těch, které žily s partnerem (či ve dvou případech byly rozvedené) se ale podle jejich výpovědí výrazně nelišil. Podobně jako se shodovaly rovněž způsoby, jakými hovořily o své zkušenosti stárnutí. Manžel se přitom aktivit centra zúčastňoval pouze v případě jedné z mých komunikačních partnerek.

pro mé zájmy, jež prožívaly po odchodu do důchodu. Domnívám se přitom, že tento kontrast také osvětluje specifický způsob, který v rozhovorech používaly, když mluvily o své roli babičky. Potřeba vymezit si hranice, snaha předejít riziku ztráty nezávislosti a pohlcení touto rolí i explicitní vymezení se vůči stereotypním představám seniorek, které všechen čas věnují pouze péči o vnoučata, odkazuje k životnímu stylu těchto žen a jejich představám o životě v důchodu, které kontrastují s investováním všech svých sil do péče o vnoučata, jež je stereotypně spojováno s rolí babiček. Toto konstatování přitom neznamená, že by tyto ženy odmítaly svou roli babiček nebo že by byly babičkami méně pečujícími. Prarodičovství ale v jejich výpovědích vždy vystupovalo v kontextu neustálého vyjednávání mezi jejich aktivním životním stylem a nároky této role.

Závěr

Hodnota mezigenerační solidarity a pomoci má v českých rodinách silnou tradici (srovnej Možný, 2004 a kol.; Sýkorová, 2007). Jak ukazují výsledky z první vlny výzkumu SHARE v České republice, čeští senioři patří v kontextu Evropy k neaktivnějším prarodičům, z nichž značná část neváhá věnovat péči o vnoučata i několik hodin denně. Cílem této práce bylo podívat se na fenomén prarodičovství v kontextu současných trendů, které dříve než kdy jindy konstruuji obraz stárnutí kolem aktivity, která je často velice úzce spojována pouze se zapojením do trhu práce, celoživotním vzděláváním a aktivním trávením volného času. Zajímala jsem se přitom o to, jak tyto obrazy aktivního stárnutí dopadají na způsoby, jakým seniorky, které lze v duchu těchto obrazů označit za aktivní, vnímají svoji roli prarodiče. Zaměřovala jsem se na významy, které prarodičovství přikládají ženy, jež se pohybují v centrech, které nabízejí aktivní trávení volného času pro seniory.

Během výzkumu bylo provedeno třicet hloubkových rozhovorů s ženami staršími šedesáti let, které byly kontaktovány v těchto centrech. Analýza rozhovorů ukazuje, že tyto ženy vymezují prarodičovství specifické místo právě s ohledem na jejich aktivní životní styl. Být dobrým prarodičem pro ně znamená nezasahovat do výchovy dětí a především nepodřídít svůj volný čas péči o vnoučata. Téma vlastního volného času je přitom jednou ze základních os konstrukce obrazu a role prarodičovství.

Mé komunikační partnerky ve vztahu k vlastní zkušenosti stárnutí používaly strategii, kterou Sýkorová (2007, s. 224) nazývá přístupem „vyrovnaného stáří“¹¹. Senioři používající tuto strategii pojmají období po odchodu do důchodu především v termínech možnosti vlastní seberealizace. Tento čas je určen kulturním zájmům či cestování, na které nebyl v minulosti čas (Sýkorová, 2007). Tato strategie a životní styl jsou do značné míry produktem současné modernizované a individualizované společnosti. Beck a Beck-Gernsheim (1995) přitom poukazují na ambivalentnost těchto procesů individualizace, kterou můžeme aplikovat i na vztah mých komunikačních partnerek k prarodičovství. Individualizace s sebou na jednu stranu přináší osvobození se od tradičních struktur a vzepětí osobní

---

¹¹ Za upozornění na podobnost těchto strategií děkuji recenzentovi/ce tohoto textu.

svobody rozhodovat o svém životě mimo předem stanovené rámce. Otvírá tak prostor i pro nové promyšlené obrazy a zkušenosti života v důchodu. Obraz tohoto „vyrovnaného stáří“ přinášející důraz na osobní naplnění, vlastní zájmy a osvobození se od předešlých povinností tak můžeme vnímat právě jako vyjádření těchto tendencí. Procesy individualizace ale zároveň přinášejí nejistotu a potřebu neustálého vyjednávání jednotlivých řešení, které ztrácí svou původní oporu v tradičních strukturách. V kontextu těchto procesů musíme nahlížet i způsob, jakým se mé komunikační partnerky vztahovaly ke své roli prarodiče. Prarodičovství do jisté míry kontrastuje s těmito individualizačními procesy i představou období důchodu jako času pro sebe zdůrazňovaného mými komunikačními partnerkami. Ztrácí se jeho jasné vymezení a je potřeba nově ustavit jeho hranice. Prarodičovství v jejich vyprávění vystupuje především jako volba – volba, která je vědomá, nesamozřejmá a jasně ohraničená jejich dalšími zájmy.

Výpovědi těchto žen navíc poukazují na to, že ženy, jež se hlásí k modelu aktivního stáří, často používají motiv prarodičovství jako mechanismus odlišení svého životního stylu budovaného kolem aktivity od ostatních seniorek, k nimž se často vztahují v rámci negativních ageistických představ. Na tendence seniorů distancovat se od svých vrstevníků a vymezit se tak vůči homogenizaci seniorů jako skupiny upozorňuje řada prací (Degnen, 2007; Jones, 2006). Podobně i Sýkorová (2007, s. 218) poukazuje na strategii sociálního distancování, kdy se senioři „v přímém kontrastu s diskreditujícími charakteristikami zdůrazňují svoji angažovanost a úspěchy v oblastech netypických pro lidi „jejich věku“ – práci na počítači, sebevzdělávání, provozování fyzicky náročného sportu, vykonávání placené práce nebo dobrovolnictví, sledování politiky aj.“. Prostřednictvím sociálního distancování se senioři vymezují vůči negativním a stigmatizujícím charakteristikám jejich vrstevníků. V této souvislosti je o to zásadnější vyzdvihnout, že v případě mých komunikačních partnerek k těmto charakteristikám patřila i přehnaná role prarodiče. Byly to právě obrazy „automatických babiček“ či „babiček na hřebíčku“, které v jejich výpovědích figurovaly jako prostředek sociální distance od pro ně negativních reprezentací stárnutí. Jejich aktivity spojené především s centry naopak vystupovaly jako pozitivní obrazy aktivního životního stylu.

To, že se obrazy (přehnaného) prarodičovství stávají součástí strategie sociálního distancování uvnitř specifické skupiny „aktivních“ seniorek, je bezpochyby jev, který si zasluhuje naši pozornost. Nejen z hlediska otázek mezigenerační solidarity, ale také s ohledem na současné obsahy pojmu aktivního stáří. Řada autorů (Hepworth, 1995; Katz, 2000; Clarke, Warren, 2007) poukazuje na příliš úzké vymezení představy aktivního stárnutí, které definují aktivitu ve stáří především skrze participaci na trhu práce, celoživotní vzdělávání a aktivní trávení volného času. Jak dodává Biggs (2001, s. 313) objevuje se tendence zneviditelnovat jiné činnosti. Role spojené například s péčí o druhé z obrazu tohoto „nového“ stárnutí vypadávají.

LITERATURA

- ALDOUS, J.: New views of grandparents in intergenerational conflicts. *Journal of Family Issues*, 16, 1995, č.1, s. 104–122.
- ANDREWS, M.: The seductiveness of agelessness. *Ageing and Society*, 19, 1999, s. 301–318.
- BECK, U., BECK-GERNSHEIM, E.: *The normal chaos of love*. Cambridge, Polity Press 1995.
- BIGGS, S.: Toward critical narrativity. Stories of aging in contemporary social policy. *Journal of Aging Studies*, 15, 2001, s. 303–316.
- BURY, M.: Ageing, Gender and Sociological Theory. In: *Connecting Gender and Ageing*. Red. S. ARBER, J. GINN. Buckingham, Open University Press 1995, s. 15–30.
- CLARKE, A., WARREN, L.: Hope, fears and expectations about the future: what do older people's stories tell us about active ageing? *Ageing and Society*, 27, 2007, s. 465–488.
- CONNIDIS, A. I.: *Family ties and aging*. Los Angeles, Pine Forge Press 2009.
- DE JONG GIERVELD, J.: Social Networks and Social Well-Being of Older Men and Women Living Alone. In: *Gender and Ageing*. Red. S. ARBER, K. DAVIDSON, J. GINN. Maidenhead, Open University Press 2003, s. 95–111.
- DEGNEN, C.: Minding the gap: The construction of old age and oldness amongst peers. *Journal of Aging Studies* 21, 2007, s. 69–80.
- HANK, K., BUBER, I.: Grandparent caring for their grandchildren: Findings from the 2004 Survey of health, ageing and retirement in Europe. *Journal of Family Issues*, 30, 2009, č. 1, s. 53–73.
- HAZAN, H.: *Old age: construction and deconstruction*. Cambridge, Cambridge University Press 1994.
- HARPER, S.: Grandparenthood. In *The Cambridge handbook of age and ageing*. Red. M. L. JOHNSON. New York, Cambridge University Press 2005, s. 422–428.
- HEPWORTH, M.: Positive ageing. What is the message? In: *The Sociology of Health Promotion: Critical analysis of consumption, lifestyle and risk*. Red. R. BUNTON, S. NETTLETON, R. BURROWS. London, Routledge 1995, s. 176–190.
- GILLEARD, C., HIGGS, P.: *Cultures of Ageing: Self, Citizen and the Body*. Harlow, Pearson Education 2000.
- JONES, R. L.: "Older People" Talking as if They Were not Older People: Positioning Theory as an Explanation. *Journal of Aging Studies* 20, 2006, s. 79–91.
- KATZ, S.: Busy Bodies: Activity, Ageing and the Management of the Everyday Life. *Journal of Aging Studies*, 14, 2000, č. 2, s. 135–152.
- LASLETT, P.: *A Fresh map of Life*. Macmillan Basingstone, Hampshire 1996.
- LEE, C.: *Women's Health*. London, SAGE Publications 1998.
- MILLS, T.: When grandchildren grow up: Role of transition and family solidarity among baby boomer grandchildren and grandparents. *Journal of Aging Studies*, 13, 1999, č. 2, s. 219–239.
- MOODY, H. R.: Productive Aging and the Ideology of Old Age. In: *Productive Aging*. Red. N. MORROW-HOWELL, J. HINTERLONG, M.W.SHERRADEN. Baltimore, John Hopkins University Press 2001, s. 175–194.
- MOŽNÝ, I. a kol.: *Mezigenerační solidarita*. [online] Brno, VUPSV 2004. [cit. 7. 6. 2009] Dostupné z <http://www.vupsv.cz/Mozny-Mezigeneracni_solidarita_zav.pdf>.
- Nová data projektu SHARE osvětlují proces stárnutí evropské populace [online] [cit. 1. 6. 2009] Dostupné z http://press.avcr.cz/UserFiles/file/aktuality_pdf/090129%20Info_SHARE_CZ-1.pdf.
- REITZES, D. C., MUTRAN, E.: Grandparent Identity, Intergenerational Family Identity, and Well-Being. *The journals of gerontology. Series B, Psychological sciences and social science*, 589, 2004, č. 4, s. 213–219.
- RUBINSTEIN, R. L.: The Third Age. In: *Challenges of the Third Age*. Red. R. S. WEISS, S. A. Bass. Oxford, Oxford University Press 2001, s. 29–41.

- SILVERSTEIN, M., GIARUSSO, R., BENGTON, V.: Grandparents and grandchildren in family systems. A socio-developmental perspectives. In: *Global aging and challenges to families*. Red. V. BENGTON, A. LOWENSTEIN. New York, Aldin de Gruiter 2003, s. 75-102.
- SÝKOROVÁ, D.: *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha, Sociologické nakladatelství 2007.
- UHLENBERG, P., KIRBY, J. B.: Grandparenthood over time: Historical and demographic trends. In: *Handbook on Grandparenthood*. Red. M. SZINOVACS, West Port, Greenwood Press 1998, s. 24-39.
- VIDOVIČOVÁ, L.: *Stárnutí, věk a diskriminace - nové souvislosti*. Brno, Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav 2008.
- Výroční zpráva za rok 2007*. [online] Praha, Život 90 [cit. 27. 3. 2009]
Dostupné z www.zivot90.cz/download/vyrocní_zpráva_2007.pdf.

SUMMARY

Current demographical trends are provoking important questions regarding the meanings and the position of old age in society. The idea of active aging and the concept of third age are prominent attempts to redefine the representation of aging. This paper focuses on the way these conceptions of aging influence the role of grandparenthood in the daily life of Czech women-seniors. Based on thirty in-depth interviews with women aged sixty and older, who actively participate in centers that offer leisure time activities for seniors, it analyzes how they negotiate their role of grandmothers in the context of their active life-style. The paper points out the specific conception of grandparenthood that these women share in common. It stresses the ambivalent position of grandparenthood in lives of these active seniors that is interpreted in the context of the ways they relate to their previous life-biography and their current active life-style.

KEY WORDS

Active aging, aging, grandparenthood, leisure, third age

PhDr. Jaroslava Hasmanová Marhánková
Západočeská Univerzita v Plzni
Katedra sociologie
Poděbradova 1
306 14 Plzeň
tel: +420 723 753 847
e-mail: jmarhan@kss.zcu.cz

Poradenské kompetence orgánů sociálně právní ochrany dětí (se zaměřením na problematiku rodin dětí se zdravotním postižením)

Pavla Kodymová, Dalibor Holda

Úvod

Lidé se zdravotním postižením tvoří významnou skupinu – minoritu – v lidské populaci. Ve světě je zhruba 500 milionů zdravotně postižených osob, v Evropě více než 50 milionů a v České republice více než milion (jedná se přibližně o 10 % obyvatel České republiky) (Michalík, 2005 s. 16; Evropské fórum zdravotně postižených 1997–2007, 2007, s. 1–2). Zdravotní postižení se přímo dotýká mnohem vyššího počtu obyvatel, neboť většina lidí se zdravotním postižením žije v rodinách, přičemž Evropské fórum zdravotně postižených (2007) uvádí, že se jedná zhruba o každou čtvrtou rodinu. Tyto rodiny jsou bezprostředně zasahovány důsledky zdravotního postižení svého člena a musí se s nimi obtížně vyrovnávat. Zdravotní postižení člena rodiny sebou nese jak psychickou, tak i fyzickou, sociální a finanční zátěž pro celou rodinu, proto se převážná většina rodin dětí se zdravotním postižením neobejde bez finanční, emocionální či sociální podpory. Pro to, aby mohla naplnit své funkce (souhrn úkolů, které rodina plní vůči svým členům v rámci daného sociálního prostředí), může rodina využívat různé úrovně (či jejich kombinace) systémů podpory ať již tvořené širší rodinou, přáteli, sousedy, kolegy či komunitou nebo formálním systémem podpory garantovaným státem tzv. pro-rodinnou politikou.

Současná rodinná politika ČR svědčí o tom, že se podpora fungování rodin opět dostala do popředí zájmu státu. V soudobé rodinné politice (rozuměj rok 2008) lze rozpoznat některé z trendů, které se aktuálně vyskytují v Evropě. Zejména se jedná o:

- posun směrem k dětským právům, kdy dítě začíná být vnímáno jako jednotlivec, kterému jsou příznána jeho vlastní práva směřující k zajištění ochrany a blahobytu,
- důraz kladený na lokální služby jako prostředku pomoci klientům i jako nástroje integrace a soudržnosti dané lokality,
- důraz na rozmanitost typů a forem sociálních služeb nabízených k podpoře fungování rodin. (Akční plán na podporu rodin s dětmi pro období 2006–2009)

Samotná intervence státu je pak zaměřena právě tam, kde rodina selhává, tím se ale stát dostává do ambivalence mezi autonomií a ochranou soukromí rodin na straně jedné a ochranou dětí, když rodina selhává, na straně druhé. Cestu k vybalancování spatřuje Nečas (2008) v metodickém vedení Orgánů sociálně právní ochrany dítěte (dál jen OSPOD).

Jednou z hlavních úloh OSPOD je doprovázení rodiny při takových událostech, které ohrožují či minimalizují její fungování, s prioritou nalézat řešení pokud možno v rámci rodiny samotné. Na OSPOD¹ mají právo se rodiče i dítě obrátit (Zákon o sociálně právní ochraně dětí) s žádostí o pomoc, která jim má být bezodkladně poskytnuta nebo zprostředkována v jiných institucích a zařízeních. To však vychází z předpokladu, že sociální pracovník je kompetentní k posouzení každé rodiny, jak ve vztahu k potřebám jejich dítěte, tak i ke schopnosti rodičů tyto potřeby naplnit, a detekovat sociální i ekonomické faktory, které rodiče ve vlastním fungování omezují.

Vzhledem k nadmíru obsažné pracovní náplni sociálních pracovníků SPOD je práce s rodinou dítěte se zdravotním postižením sice minoritní, přesto však velmi důležitou součástí jejich aktivit. Je samozřejmé, že se na řešení sociálních problémů, které se v té které rodině vyskytují v různém složení i míře intenzity, nemůže podílet svou intervencí jen sociální pracovník sám, ale může, díky svým komplexním znalostem, podat rodině relevantní informace, případně rodinu přeměřovat na odborníky dalších profesí. Z tohoto úhlu pohledu se jeví poradenství jako velmi vhodná forma intervence sociální práce. Ačkoliv § 11 Zákona o sociálně právní ochraně dětí sociálním pracovníkům ukládá povinnost poskytovat poradenství rodinám dětí se zdravotním postižením, neexistuje dosud vymezení, co je základní obsahem takového typu poradenství, natož metodická podpora (ze strany Ministerstva práce a sociálních věcí), která by jistě sociálním pracovníkům SPOD značně ulehčila jejich činnost. Zmíněná metodická podpora musí ovšem vycházet z aktuálního stavu poradenských kompetencí, který mimo jiné představuje východisko pro jejich další rozvoj. Tyto otázky byly předmětem sociologického šetření, jehož výsledky budou prezentovány později.

Nejdříve se však zaměříme na některé aspekty fungování rodiny dítěte se zdravotním postižením.

Reakce na narození dítěte se zdravotním postižením

Narození dítěte se zdravotním postižením je pro rodiče velkou psychickou zátěží, a jak uvádí Matějček (2001, s. 54), Matoušek (2003, s. 98), Kerrová (1997, s. 4–8), Vágnerová aj. (2004, s. 88–89) i další autoři, často v nich vyvolává pocit neschopnosti či méněcennosti. První poznání, že k něčemu takovému došlo je doprovázeno silnou úzkostí a pocity beznaděje. „Celý svět se mi zhroutil“ říkají matka nebo otec (Matějček,

---

¹ V práci se konkrétně zaměřujeme na sociální pracovníky při obcích s rozšířenou působností.

2004a, s. 54). Ve velmi výstižném příměru popisuje pocity matky dítěte s postižením jedna z nich samotných:

„Jsem často žádána, abych popsala své poznatky o výchově dítěte s postižením a tím pomohla lidem, kteří touto jedinečnou zkušeností neprošli, porozumět a přiblížit pocity, jaké to je. Tak poslouchejte...

Očekávání dítěte se podobá plánování výletu do Itálie. Koupíte si kupu průvodců a vytvoříte si nádherné plány. Koloseum. Michelangelův David. Gondoly v Benátkách. Možná se naučíte pár užitečných italských frází. Je to velice vzrušující. Po měsících dychtivých představ konečně nastane ten den. Sbalíte si kufr a vyrazíte. O několik hodin později letadlo přistane. Vejde letuška a oznámí: „Vítejte v Holandsku!“

„V Holandsku?!“ vyhrknete. „Jak to myslíte, v Holandsku?! Měla jsem objednanou cestu do Itálie! Mám být v Itálii. Celý život sním o Itálii!“ Jenže letový plán byl změněn. Letadlo přistálo v Holandsku a vy musíte zůstat zde. Důležité je, že vás neodvezli na nějaké hrozné, odporné, špinavé místo, plné nebezpečných nákaz, hladomoru a nemocí. Je to jen jiné místo. Takže si musíte koupit nové průvodce. Musíte se naučit nový jazyk. A potkáte celou řadu lidí, které byste jinak nikdy nepotkali. Prostě jen jiné místo. Žije pomalejším tempem než Itálie, je méně jiskrné než Itálie. Ale poté, co zde strávíte nějaký čas, popadnete dech, rozhlédnete se... a všimnete si, že Holandsko má větrné mlýny... a tulipány. A Holandsko má dokonce Rembrandta.

Nicméně sledujete, jak každý cestuje do Itálie... a všichni se chlubí, jak krásně se tam měli. Po zbytek života budete tvrdit: „Ano, tam jsem chtěl jet. To jsem si naplánoval.“ Ta bolest nikdy, nikdy, nikdy ... nevymizí, protože ztráta takového snu byla příliš velká. Ovšem... Pokud strávíte zbytek života truchlením nad tím, že jste se nedostali do Itálie, nikdy nedokážete vychutnat výjimečnost a úchvatnou krásu... Holandska. (Kingsley, 2001).

Obdobně se vyjadřuje i další z autorek Newmann (2004, s. 57) „...podle mne vědomí postižení pořád žije s vámi. Stále totiž budete muset řešit nejrůznější problémy a složitosti, ani počáteční smutek vás nikdy nadobro neopustí. Většina rodičů si však najde vhodný způsob, jak se s tím vším vypořádat, a postupem času přijme situaci takovou, jaká je.“ Reakci na narození a proces akceptace narozeného dítěte s postižením rozděluje Vágnerová (2004, s. 164–170) ve shodě s Matouškem (2003b, s. 123) do následujících pěti fází:

Fáze šoku a popření – rodiče jsou šokováni, zdrceni a strnulí, nejsou schopni vnímat celý obsah sdělovaných informací. Jsou plni obav o život dítěte. V této fázi se začínají objevovat otázky: Proč my? Jak je to možné? Hněvají se na odborníky, že postižení včas nepoznali nebo naopak proto, že je objevili.

Fáze bezmocnosti – rodiče neví jak reagovat, stojí před novým problémem, který doposud neřešili. V tomto období se u rodičů střídají pocity viny vůči dítěti a s pocity hanby vůči očekávaným reakcím okolí. Nemají ani představu o očekávané pomoci a tak mohou často reagovat na její nabídku značně přepjatě.

Fáze postupné adaptace a vyrovnání se s problémem – rodiče se přenesou přes prvotní příval – převážně negativních informací od lékařů – a začíná se zvyšovat jejich zájem o další informace: příčiny vzniku postižení, možnosti péče o dítě i o jeho budoucnost. Zde však Vágnerová upozorňuje na přetrvávající negativní emoční reakce:

- prožitky smutku, deprese zahrnující truchlení nad ztrátou očekávaného narození zdravého dítěte,
- prožitky úzkosti a strachu vztahené k budoucnosti,
- pocity hněvu na osud, resp. předpokládaného viníka.

Rodiče volí rozličné způsoby zvládání, ne však zcela náhodně. Volí alternativy, které se jim v životě osvědčily, a mají tak tendenci se fixovat a člověk je v kritických situacích opakuje. Volbu strategie zvládání ovlivňují mnohé faktory: zkušenosti a osobní vlastnosti rodičů, zdravotní stav, věk, kvalita partnerského vztahu, počtu dětí, které spolu mají, dále se uplatňuje druh, závažnost a příčina postižení.

Fáze smlouvání - rodiče již akceptovali fakt, že jejich dítě se narodilo s postižením, ale stále se snaží získat příslib či alespoň naději na malé zlepšení (např. chodit aspoň s berlemi, částečně vidět, slyšet apod.) Autorka už tuto fázi nepojímá jako trauma, ale jako stres spojený s vyčerpáním a únavou, které se pojí k náročné péči o dítě. To však může i posílit pocity bezvýchodnosti a minimální efektivity jejich úsilí, od něhož očekávali mnohem víc.

Fáze realistického postoje - v této fázi již rodiče přijali dítě takové, jaké je. Plány se posouvají do roviny reality a splnitelnosti. Neznamená to však, že postoj rodičů (smíření s postižením dítěte) nemůže vykazovat jisté kolísání, to se může objevit v závislosti na vývoji dítěte a s ním spojených nově vznikajících zátěžích (škola a zařazení do školy, volba povolání apod.).

Kerrová (1997, s. 13-18) dělí způsob vyrovnávání se s „novou situací“ do čtyř fází, jejichž obsah již přímo tvoří návod pro rodiče samotné jak čelit emocím a jak se prakticky zachovat:

- zvládání krize,
- to nejhorší je už za Vámi,
- koloběh pocitů,
- od negativního k pozitivnímu.

Ve svém obsahu se obě dělení více méně rámcově shodují. Při pozorném studiu lze říci, že první fáze dělení Kerrové spíše odpovídá první až čtvrté fázi v dělení Vágnerové. Druhé až čtvrté fázi v pojetí Kerrové spíše odpovídají až páté fázi v dělení Vágnerové. Odlišná proporcionalita je způsobena rozdílem mezi teoretickým (Vágnerová) a praktickým (Kerrová) přístupem k uvedeným výčtům.

U postižení, které se projeví nebo rozvíjí později, popisuje Vágnerová (2004) vznik konfliktu mezi dvěma potřebami rodičů:

- potřebou získat jistotu, jaký je skutečný stav dítěte,
- potřebou zachovat si iluzi pozitivní naděje.

Zdravotní postižení u dítěte nevzniká pouze v prenatálním a perinatálním období, jeho příčinou může být i následek nemoci, úrazu či nehody. U postižení, které vznikne později (následek úrazu, nehody apod.), jsou reakce rodičů i laické veřejnosti poněkud

odlišné. Nedošlo totiž k „znehodnocení“ rodičovského statutu. Dítě se narodilo jako zdravé a nedochází proto k narušení rodičovské identity. Rodiče se více zaměřují na nemocné dítě než na udržení vlastní sebeúcty.

Dalším z faktorů ovlivňujících schopnost adaptace rodiny na přijetí dítěte s postižením a postupně se na péči o ně úspěšně adaptovat je její odolnost tzv. resilience. Matějček (2004b) k tomu dodává, že „...Ten, kdo je schopen resilience, dovede zastavit špatné vlivy, umí se jim vnitřně bránit, postavit se jim a dokonce je obrátit v dobré...“

Sobotková (2003, s. 256–58) vymezuje faktory, které na míru rodinné resilience mají vliv. Je to jednak závažnost stresoru vycházející z míry, jakou stresor ovlivňuje samotnou stabilitu rodiny, tedy jak vysoké nároky vzhledem k reálným možnostem rodiny představuje. Dále zranitelnost rodiny daná interpersonálními vztahy a organizační strukturou rodiny. Význam má také typ rodinného fungování, kdy za nejpříznivější je označena kombinace flexibilních vzorců chování s bezpečnými citovými vazbami v rodině. Velmi důležité jsou vnější (sociální podpůrná síť, socioekonomická stabilita a kulturní úroveň rodiny) a vnitřní zdroje odolnosti v rodině. Vnitřní zdroje odolnosti rodiny lze ještě dále rozdělit na osobní – individuální (inteligence, znalosti a dovednosti jednotlivých členů rodiny a rodinné-systémové (soudržnost a flexibilita rodiny, sdílená duchovní orientace, jasná komunikace, rodinné tradice, ale i rodinná organizace a pravidla).

Do značné míry variabilním faktorem je způsob, jakým rodina hodnotí a interpretuje stresovou situaci. Interpretace se může pohybovat po stupnici od „o nic nejde“ po „pocit nekontrolovatelné a neovlivnitelné situace“. Velmi záleží na strategiích řešení problémů, jak je rodina schopna sama sebe zorganizovat, spolupracovat a iniciovat kroky k řešení problému, hledat nové způsoby činnosti i rozvíjet konstruktivní vzorce komunikace až do strategií zvládání těžkostí (coping styles), protože v minulosti rodinou osvojený styl reagování na stres hraje v procesu adaptace neopominutelnou roli. Jedná se zejména o skutečnost, jak byla rodina doposud zvyklá řešit konflikty, jak zachází s emocemi a jak je schopna vyjadřovat postoje (Vágnerová 2004). V tomto případě je více než nutné, aby se rodina na různých úrovních svého fungování dopracovala k přiměřenému přijetí člena s postižením, to však znamená především neodmítat jeho jako osobnost, ani jeho postižení (Jaworski a Richards, 1998; Cleveland, 1979 aj.). Dle systémových teorií rodiny aktivuje jakákoli změna u jednoho člena rodiny, a tou je i narození dítěte se zdravotním postižením, u ostatních členů adaptační chování k tomuto změněnému stavu. Rozsah adaptačních změn, jimiž musí rodina v procesu vyrovnávání se existencí dítěte se zdravotním postižením, souhlasí z mnoha hledisek s tím, kterým postupně prochází sám postižený jedinec (Steinglass aj., 1982, s. 259–264).

Zvládání životních těžkostí (coping mechanismy a strategie) se chápe jako dynamický proces, v jehož rámci dochází k transakcím, tedy vzájemným interakcím mezi člověkem a danou situací (Křivohlavý, 2002). Jednoduše řečeno coping mechanismy a strategie představují nejrůznější způsoby, prostřednictvím kterých se lidé se stresem vypořádávají (je však nutné je nezaměňovat s adaptací, která je de facto výsledkem jejich působení).

Obecně jsou známy různé copingové teorie např. Psychoanalytické coping teorie, Osobnostně dispoziční coping teorie, Kognitivně behaviourální coping teorie, Fázové

coping teorie.² Za významné lze považovat ekologické coping teorie, které potvrzují skutečnost, že většina lidí užívá podobné, byť i rozmanité typy coping strategií a to často s podobným načasováním. Navíc kladou důraz na vliv individuálních podmínek prostředí, ve kterém se člověk pohybuje a v jehož kontextu náročnou životní situaci řeší. Procesu adaptace připisují kontinuální celoživotní charakter. Jednotlivé aspekty procesu adaptace se striktně dělí na ty, jež mají vztah k jedinci (fyzické a psychologické) a ty, které se vztahují k jeho prostředí (fyzické a sociální).

Obnovení rovnováhy mezi jedincem a prostředím, která byla narušena působením náročné životní situace, je nutnou podmínkou úspěšného vyrovnání se s ní. Významným přínosem ekologických coping teorií je skutečnost, že poskytují komplexnější porozumění multidimenzionální povaze adaptačního procesu. (Šámalová, 2005).

Do konkrétních copingových strategií využívaných rodinou lze zahrnout: využívání nejbližší sociální podpůrné sítě, hledání duchovní opory, schopnost pozitivního přerámování stresující události, hledání zdrojů ve společnosti (občanská sdružení, svépomocné organizace, poradenské a sociální služby). Naopak neefektivní strategií je pasivita a únik před problémem.

Taktéž znalost faktorů souvisejících s odolností rodin lze uplatňovat zejména v rámci mezioborové spolupráce pomáhajících profesí, kdy mohou lékaři, sociální pracovníci, pedagogové a psychologové hledat a rozvíjet způsoby jak pomoci rodinám dětí se zdravotním postižením ke zdárnému fungování. Na základě výzkumu pěstounských rodin z roku 2001 vytváří Sobotková (2003, s. 257–8) profil optimálně fungující a odolné rodiny. Za důležité považuje tyto dimenze rodinného fungování: otevřenou možnost vyjadřovat pozitivní i negativní pocity, existenci jisté míry nezávislosti (dle věku, zdravotního omezení či postižení dítěte) podporovanou rodinou u všech jejích členů, existence akceptovaných jasně formulovaných pravidel, soudržnost tedy citová blízkost členů rodiny, orientace na morální a sociální otázky i duchovní zázemí rodiny, aktivní přístup k životním obtížím a v poslední řadě i orientace na vztahové hodnoty.

Faktory ohrožující fungování rodiny dítěte se zdravotním postižením

Při narození dítěte se zdravotním postižením je rodina postavena do situace, kdy dochází k podstatným změnám nejen v potřebách, ale i v hodnotách a rolích jejích jednotlivých členů. Nezanedbatelnou složkou zátěže jsou i vysoké nároky na fungování rodiny, která na specifické přístupy, jež vyžaduje dítě, nebyla připravena, tedy je nezná. Pokud se i přesto rodina rozhodne pro výchovu dítěte se zdravotním postižením mimo ústavní péči, musí dle Pacovského (1990) současně splňovat tři základní podmínky: Chtít, moci a umět pečovat. Podmínku chtít pečovat, lze naplnit vnitřním odhodláním a přesvědčením členů rodiny. K rozhodnutí rodiny pečovat výrazně napomáhá dostatek

---

² O coping teorii pojednává Vágnerová (2004), popisuje reakci rodičů na narození dítěte se zdravotním postižením a jeho akceptaci. (Rizikem však je jistá tendence vnímat proces adaptace jako časově limitovaný děj, nikoli správně jako kontinuální životní obsah, který trvale aktivuje adaptační mechanismy člověka).

informací o handicapu a možnostech podpory a pomoci³ (např. služby rané péče, služby psychologické pomoci a podpory). Matějček (2001) doporučuje, aby podrobnou a prognózu dalšího vývoje dítěte zahrnující informaci o jeho postižení dostala rodina co nejdříve a pokud možno za přítomnosti dítěte. Matějček klade důraz na vedení rodičů k zásadnímu obratu od pocitů, že dítě s postižením představuje životní nezdár a zklamání, ale naopak k přesvědčení, že péče o handicapované dítě představuje životní úkol. Je důležité podpořit rodiče v tom, že nelze každému dítěti zajistit plné zdraví, ale lze mu pomáhat ke šťastnému dětství.

K naplnění zbylých dvou podmínek: moci a umět pečovat je potřeba rodinu podpořit ekonomicky, odbornou lékařskou pomocí, metodickou pomocí a relevantním psychologickým servisem. Bez takového zázemí jsou mnohé rodiny pečující o dítě s postižením ohrožené skrytou chudobou či psychosociální a materiální nepohodou.

Podpora rodiny dítěte se zdravotním postižením

Podpora rodiny dítěte se zdravotním postižením vychází ze stejných zdrojů jako podpora rodin dětí intaktních. Odehrává se tedy jak na úrovni finanční podpory rodiny, tak i na úrovni aktivit zaměřených na podporu rodiny, a to odstraňováním výše vymezených rizikových faktorů ohrožujících fungování rodiny, ať se jedná o intervence do rodiny ze státního či neziskového sektoru.

Od ledna 2008 byla zavedena změna v poskytování rodičovského příspěvku, s cílem umožnit pečujícím věnovat se plně situaci dítěte, tj. mít možnost osobně a celodenně o dítě pečovat tak, že po dobu péče budou chráněni z hlediska zdravotního a sociálního pojištění, a to do věku dítěte, ve kterém se předpokládá taková míra samostatnosti, že dítě je již schopno zvládat dodržování léčebného a dietního režimu víceméně samostatně. V těchto případech pečující osoba obvykle zůstává s dítětem doma do věku 7 až 10 let a pobírá rodičovský příspěvek podle zákona o státní sociální podpoře.

Finanční dávkové nároky v rámci státní sociální podpory či sociálních služeb zůstaly beze změn. Dávky státní sociální podpory: v případě dítěte se zdravotním postižením se některé dávky státní sociální podpory poskytují za jiných podmínek, po delší dobu nebo ve vyšší částce. Dávkami, které zohledňují zdravotní stav dítěte, jsou rodičovský příspěvek, sociální příplatek, příspěvek na úhradu potřeb dítěte a odměna pěstouna.

Dávky sociální péče pro osoby se zdravotním postižením poskytované rodinám dětí se zdravotním postižením jsou: jednorázové příspěvky na opatření zvláštních pomůcek, příspěvek na úpravu bytu, příspěvek na zakoupení motorového vozidla, příspěvek na celkovou opravu motorového vozidla, příspěvek na zvláštní úpravu motorového vozidla, příspěvek úplně nebo prakticky nevidomým občanům a jiné, vedle dávek sociální péče se poskytují rovněž mimořádné výhody (průkazy TP, ZTP a ZTP/P) a bezúročné půjčky (pramen MPSV).

³ K ochotě rodiny převzít péči o handicapované dítě významně přispívá i reakce širší rodiny a sociálního okolí včetně odborníků, se kterými se rodina setkává.

Sociální služby⁴ poskytované ve prospěch dítěte se zdravotním postižením i jejich rodin mají nejen pomoci rodinám překonat mimořádně náročnou nebo krizovou situaci, kterou nemohou nebo neumějí vyřešit, ale především ochránit nezletilé dítě. V České republice existují následující typy těchto služeb: sociální poradenství, služby sociální péče a služby sociální prevence.

Sociální poradenství zahrnuje základní sociální poradenství poskytující osobám potřebné informace přispívající k řešení jejich nepříznivé sociální situace a je vymezeno zákonem jako základní činnost při poskytování všech druhů sociálních služeb. Odborné sociální poradenství se poskytuje se zaměřením na potřeby jednotlivých okruhů sociálních skupin osob a je poskytováno v různých typech poraden za tímto účelem zřizovaných⁵. Součástí odborného poradenství je i půjčování kompenzačních pomůcek.

Cílem služeb sociální péče je napomoci osobám zajistit jejich fyzickou a psychickou soběstačnost s cílem umožnit jim v nejvyšší možné míře zapojení do běžného života společnosti, a v případech, kdy toto vylučuje jejich stav, zajistit jim důstojné prostředí a zacházení. K podpoře rodin dětí se zdravotním postižením slouží osobní asistence, pečovatelská služba, průvodcovské a předčitatelské služby, odlehčovací služby (respitní péče), centra denních služeb, denní a týdenní stacionáře. Mezi služby sociální prevence relevantní k podpoře rodin dětí se zdravotním postižením patří raná péče, tlumočnické služby, služby následné péče, sociálně aktivizační služby, sociálně terapeutické dílny a sociální rehabilitace (Zákon o sociálních službách).

Vedle služeb poskytovaných státem, existují ještě nestátní organizace, které nabízejí přímou podporu ať již ve formě speciálního poradenství, či konkrétních aktivit ve prospěch dětí i jejich rodin. Jsou to převážně občanská sdružení a svépomocné skupiny rodičů dětí se zdravotním postižením. Významně se spolupodílí Národní centrum pro rodinu sdružující Centra pro rodinu, Mateřská centra aj. Občanská sdružení a svépomocné skupiny rodičů dětí se zdravotním postižením zastřešuje Asociace rodičů a přátel zdravotně postižených dětí v ČR, o. s. Neméně důležitou je celostátní aktivita rodičů dětí s těžkým zdravotním postižením Za Lano.

Aby se nabídky podpory účelně využily a zároveň se zvýšila efektivita jednotlivých intervencí do rodiny, je potřeba mezi rodiči a odborníky nastolit funkční partnerství (Wheal, 2000; Sobotková, 2003). Partnerství mezi rodiči a odborníky se rozšiřuje o vztah mezi odborníky a dětmi a vztah mezi rodinou a podpůrnými organizacemi, který je charakterizovaný společným cílem (prospěch dítěte a rodiny), vzájemným respektem, ochotou jednat, sdílením informací, spolupodílením se na procesu rozhodování, uplatňováním všech znalostí a dovedností a kontrolovatelností všech aktivit.

Z uvedeného vyplývá, že je třeba, aby pracovníci pomáhajících profesí vnímali rodinu jako systém v celé jeho komplexnosti, tedy ve vnitřních i vnějších vazbách, protože

⁴ Mimo sociálních služeb užívá rodina i zdravotních služeb, školních poradenských a dalších.

⁵ Např. občanských poradnách, manželských a rodinných poradnách, poradnách pro seniory, poradnách pro osoby se zdravotním postižením, poradnách pro oběti trestných činů a domácího násilí; zahrnuje též sociální práci s osobami, jejichž způsob života může vést ke konfliktu se společností.

pak mohou významnou měrou přispívat ke zvyšování odolnosti rodiny, posilování jejích copingových strategií a odstraňování rizik ohrožujících její fungování.

Nyní se podrobněji zaměříme na problematiku poradenství.

Struktura poradenského procesu

Poradenství se realizuje prostřednictvím komplementárních sociálních rolí (rolí poradců a klientů) a jeho úspěšnost je přímo závislá na dobrovolnosti spolupráce ze strany klienta. Ti podle Mlčáka (2005) vstupují do poradenského vztahu nejen s očekáváním týkajícími se úrovně pomoci, ale i s očekáváním individuálním, které se vztahuje k sociálním rolím obsaženým v profesi sociální práce, kdy mohou ve vzájemné interakci vnímat poradce např. jako mentora, mediátora, experta ale i kontrolora.

Hartl (2003, s. 89–91) rozpracovává proces poradenské intervence do tří na sebe navazujících fází:

Navázání vztahu – Obsah se vztahuje ke klientovu slovnímu sdělení – k informacím, které sdělil během sezení a které se týkají lidí a událostí z jeho života.

Průběh vypovídá o způsobu, jímž klient tyto informace podal – tj. k emocím a pocitům, které klient projevuje, když informace sděluje.

Poradenská intervence – pro vlastní proces poradenské intervence jsou důležité jak zvolené techniky, tak i samotný přístup pomáhajícího profesionála a jeho chování vůči klientovi. Neméně důležitým pro celý proces poradenství je samotný *závěr* poradenské intervence, kdy si sociální pracovník ověří, zda skutečně naplnil zakázku klienta, zda je intervence zcela ukončena či je potřeba ještě pracovat v dalších návazných krocích.

Na poradenskou intervenci sociálního pracovníka většinou navazují aktivity dalších pomáhajících profesí. Pro sociálního pracovníka je tedy nezbytná základní orientace v možnostech dalších pomáhajících profesí, tak aby byl schopen jejich služby či intervenci doporučit, ne však tak aby je sám aplikoval. Při podrobném rozboru dochází Musil (2004, s. 17) k závěru, že „...Sociální pracovník by měl rozpoznat všechny (zdravotní, psychiatrické, psychologické, ekonomické, kvalifikační, duchovní, hodnotové a kulturní, hygienické, vztahové a případně další) bariéry zvládnutí situace klienta a promýšlet souvislosti mezi nimi. Právě toto zaměření na vzájemnou podmíněnost různorodých okolností klientova života vyvolává potřebu spolupráce s pracovníky jiných pomáhajících oborů.“

Kompetence sociálního pracovníka

Havrdová (1999, s. 42) chápe kompetenci v praxi sociálního pracovníka jako „funkcionální projev dobře zvládané a uznávané profesionální role sociálního pracovníka, jejíž součástí jsou odborné znalosti, schopnost reflektovat adekvátně kontext a citlivě aplikovat hodnoty profese“, které jsou založeny na úctě v rovnost, hodnotu a důstojnost všech lidí a obsaženy v národních a mezinárodních etických kodexech sociálních pracovníků.

Mlčák (2005, s. 143) ve shodě s Paynem (1997) poukazuje na závislost kvality intervence sociálních pracovníků na kvalitě jejich profesních kompetencí. Jádrem profesních kompetencí jsou „přenosné dovednosti“ doplněné o speciální znalosti a hodnoty umožňující zaměřit se na specifické potřeby klientů nebo na jejich cílové skupiny. Ve zjednodušené rovině tedy Mlčák (2005, s. 208) chápe profesní kompetence sociálních pracovníků jako soubor vědomostí, schopností či dovedností a hodnot.

„Pomocí funkcionální dekonstrukce profesionální role sociálních pracovníků lze identifikovat klíčové úkoly v pracovní roli profesionálů a porovnat, jak jsou tyto úkoly řešeny v různých kontextech. Haganová upozorňuje, že každý úkol je pak rozdělen na jednotky kompetence (elementy chování), které přesněji předepisují, co má sociální pracovník dělat“ (cit. dle Havrdové, 1999).

Kompetence mají vzájemnou souvislost, doplňují se. Jsou postaveny tak, aby byly aplikovatelné v rámci základních metod sociální práce – práce s jednotlivci, rodinami, skupinami – i různých forem sociálních služeb – terénních, ambulantních i pobytových⁶.

Poradenské kompetence

Vyjdeme-li z Hartla (2003, s. 85), který směřuje pomáhající interakci k tomu, že „pomáhat znamená pomoci lidem, aby si dokázali pomoci sami ... určit a objasnit problém tak, aby se člověk mohl sám rozhodnout, co s ním udělá“, je vzhledem k cílové skupině (orgány sociálně právní ochrany dětí na úrovni pověřených obcí v pomáhajícím vztahu k rodinám dětí se zdravotním postižením) vhodnou metodou sociálního pracovníka poradenství. Poradenská intervence se pak zaměřuje na podporu ve zdokonalování nebo lepší využívání možností či schopností rodiny. Jejím cílem však není jednostranná adaptace na prostředí, ale harmonizace s prostředím za využití dostupných podpůrných aktivit.

Nyní se budeme věnovat vymezení obsahu poradenských kompetencí sociálních pracovníků SPOD (s ohledem na problematiku rodiny dítěte se zdravotním postižením), které byly součástí jednotlivých položek dotazníku.

Základní cíle sociálního poradenství usilují o dosažení klientova zdraví v interakci se sociálním prostředím⁷. Speciální cíle poradenství vedou k dosažení žádoucí změny v klientově prostředí a cíle individuální již obsahují konkrétní opatření ve prospěch konkrétního klienta a jeho individuální situace. Z uvedeného pak vyplývá, že k tomu, aby sociální pracovník mohl poskytnout kompetentní poradenství, musí disponovat patřičným okruhem vědomostí, mít odpovídající schopnosti/dovednosti a disponovat určitými vlastnostmi.

⁶ Mezi kompetence sociálních pracovníků patří: rozvíjet účinnou komunikaci, orientovat se a plánovat postup, podporovat a pomáhat k soběstačnosti, zasahovat a poskytovat, přispívat k práci organizace, odborně růst. (Havrdová, 1999, s. 51-110).

⁷ Pojem zdraví v definici WHO zahrnuje mimo zdravotnického hlediska i významovou rovinu začleňování izolovaných jedinců do společnosti, stabilizaci a harmonizaci manželství, rozvoj klientovy osobnosti a vytváření příslušných sociálních vztahů i podporu seberealizace člověka v daných fyzických (somatických), psychických a společenských dimenzích.

„...Souhrnný výčet poradenských kompetencí, tedy myslím pro oblast odborného sociálního poradenství není stanoven. Je to tím, že v odborném sociálním poradenství působí poměrně hodně různých subjektů s rozdílným přístupem k práci s klientem a tedy i služeb, které se specializují na různá témata práce s klientem...“ (Kalvoda, 2008, ústní sdělení).

Protože se dostupné zdroje nevěnují ani popisu konkretizovaných poradenských kompetencí, natož u profese sociálních pracovníků⁸, odvozujeme je z obecného pojetí profesních kompetencí sociálních pracovníků a obecných, speciálních i individuálních cílů poradenské práce. Dalším vodítkem nám byla definice sociální práce používaná Mezinárodní asociací sociálních pracovníků, doplněná komentářem, popisem hodnot, teorií i praxe sociální práce i etický kodex sociálních pracovníků ČR. Taktéž vycházíme z výstupů výzkumu zvaného „Profesní kompetence sociálních pracovníků a jejich hodnocení klienty“ (Mlčák, 2005) a z profesiografické databáze MPSV tzv. Integrovaného systému typových pozic, konkrétně z okruhu pracovních činností a odborných dovedností „samostatného sociálního pracovníka“.

Klíčem pro stanovení možných výčtu znalostí, schopností a dovedností i hodnot nám bylo vymezení všech aktivit sociálního pracovníka SPOD při intervenci v rodině dítěte se zdravotním postižením s tím, že nejčastěji dle Repkové (1998) vystupuje jako:

- *Diagnostik a poradce*: pomáhá občanovi zorientovat se v jeho sociálním prostoru a situaci a společně s občanem identifikuje jeho potřeby ve vztahu k možností podpory.
- *Mediátor zvoleného nástroje intervence* (doporučí například vhodného realizátora sociální služby).
- *Spoluhodnotitel efektivity* použitého nástroje intervence.
- *Stratég změny* (plánování dalších možných intervencí v návaznosti na dosažený efekt použitých nástrojů).

Závěrečný výčet znalostí, schopností a dovedností i hodnot jsme dále konzultovali s odborníky z praxe zejména s RNDr. Mgr. Lucií Benešovou z Ministerstva práce a sociálních věcí. Zajisté by bylo zajímavé podrobněji analyzovat, jakou formou a v jaké míře se uvedené skutečnosti promítají do poradenských kompetencí. Je však třeba si uvědomit, že dané téma představuje téma pro samostatnou studii.

Znalosti z oborů, které by poskytovatel poradenství měl mít: základy somatologie – základy sociologie – marginální skupiny – psychologické a sociální poradenství – speciální poradenství – verbální a neverbální komunikace – vedení poradenského rozhovoru – jednání a vyjednávání – mediaci a facilitaci – základy psychologie – sociální psychologie – vývojová psychologie – občanské právo – rodinné právo – pracovní právo – trestní právo – teorie sociální práce – metody sociální práce: sociální práce s jednotlivcem, sociální práce se skupinou, sociální práce s komunitou – psychologie a sociologie

⁸ S výjimkou dílčích výstupů z projektu „Sjednocení vzdělávacích aktivit v Poradenství“ (NVF, 2005), jehož výsledkem bylo pouhé doporučení k využití britského modelu poradenských kompetencí britských školních poradců (pro tuto práci nevhodných).

rodiny – psychologie handicapu – sociologie handicapu – tělesné postižení – smyslové postižení – sociální služby: síť služeb, hodnocení sociálních služeb – orientace v organizacích charitní a humanitární pomoci – etika a hodnoty v sociální práci – psychosomatika – systémy sociálního zabezpečení – současná sociální politika.

Schopnosti a dovednosti, které by měl poradce ovládat: mluvit a psát srozumitelně – učit jiné – umět řešit krizové situace – organizovat a zvládat pracovní povinnosti – vysvětlovat psychosociální jevy – získávat zdroje potřebné k pomoci druhým – posuzovat výkon a pocity druhých – využívat pomoci nebo konzultace – umět pracovat i ve stresu – zvládat konfliktní situace – převádět teorie do praktických situací – získávat informace nutné k řešení problému – záměrně a s porozuměním naslouchat druhým – zjišťovat informace a fakta k hodnocení a zprávě – vytvářet pomáhající vztahy a zároveň v nich využívat sama sebe – interpretovat verbální a nonverbální chování klientů – využívat poznatky z teorie osobnosti a diagnostické metody – získat si důvěru klienta a následně ho zapojit do řešení vlastních problémů – diskutovat citlivá témata neohrožujícím i podpůrným způsobem – vytvářet nová řešení potřeb klientů – rozpoznat potřebu ukončit pomáhající vztah a dokázat to učinit – interpretovat výzkumné nálezy a odbornou literaturu – vyjednávat a následně se dohodnout s konfliktními stranami – poskytovat zprostředkovatelské služby mezi organizacemi.

Vlastnosti, kterými by měl disponovat: respektovat k prvořadě významnosti jedince ve společnosti – respekt a opatrnost k důvěrnosti ve vztazích s klienty – snaha uskutečňovat společensky potřebné změny – snaha oddělovat osobní pocity od profesionálních vztahů – snaha předávat poznatky a dovednosti jiným – respekt k individuálním a skupinovým rozdílům – snaha rozvíjet schopnosti klientů a pomáhat jim – snaha vytrvat v úsilí ve prospěch klienta navzdory překážkám – citlivost k sociální spravedlnosti a ke zdraví společnosti – ochota vyhovět vysokým osobním a profesionálním standardům (Kodymová 2008).

Výzkum poradenských kompetencí sociálních pracovníků

Cílem již zmíněného šetření, které proběhlo v měsících leden–únor 2008, bylo zjistit v jaké míře jsou orgány sociálně právní ochrany dětí na úrovni obcí s rozšířenou působností (dále jen sociální pracovníci SPOD) kompetentní k poradenství směřovanému k rodinám dětí se zdravotním postižením. Použitý dotazník byl zpracován formou webové aplikace. Celkem bylo osloveno 205 pracovišť SPOD při obcích s rozšířenou působností. Odpovědělo 103 dotazovaných, tj. 50,3 % našeho souboru. Jedná se tedy o poměrně vysokou návratnost. Poradenské kompetence byly rozděleny do tří základních kategorií: znalosti, schopnosti/dovednosti a vlastnosti. K takto operacionalizovaným kompetencím se dotazovaní vyjadřovali ve dvou rovinách: V první posuzovali sociální pracovníci jejich význam spojený především s tím, v jaké míře uplatňují předložené znalosti, schopnosti/dovednosti a vlastnosti při své práci s rodinou dítěte se zdravotním postižením. Ve druhé rovině potom prováděli sebehodnocení nakolik uváděné znalosti, schopnosti/dovednosti

ovládají. V případě vlastností uváděli, zda nepociťují potřebu je posílit. Takto pojatá analýza kompetencí měla mimo jiné přispět k odhalení deficitů ve znalostech a schopnostech/dovednostech dotazovaných a zároveň k identifikaci problémů spojených s potřebnými vlastnostmi sociálního pracovníka. Smyslem propojení obou rovin nebylo jen odhalení zmíněných deficitů. Cílem bylo získat i odpověď na otázku, zda případná nižší míra uplatňování některých znalostí a schopností/dovedností souvisí výlučně jen s každodenními požadavky poradenství rodinám dětí se zdravotním postižením či se odvíjí i od úrovně kompetencí konkrétních pracovníků.

V této souvislosti se nejdříve zaměříme na kategorii znalostí.

Znalosti

Za nejdůležitější znalosti, které uplatňují sociální pracovníci v poradenství rodinám dětí se zdravotním postižením považují ty, které se vztahují k: lidské komunikaci k rodinnému právu i právu sociálního zabezpečení, k poradenství, k jednání a vyjednávání, k orientaci v sociálním zabezpečení, v síti sociálních služeb, v organizacích charitní a humanitární pomoci, k osobnosti člověka, k rodině a k používaným metodám sociální práce a rodinnému právu. K méně důležitým znalostem pak kromě základů sociologie, metod práce se skupinou a komunitou, sociální psychologie atd. řadí i základy somatologie, pracovní i trestní právo.

Při práci s rodinou dítěte se zdravotním postižením však právě somatologie umožňuje pochopit problém v celé jeho šíři (př. bezlepková dieta a diabetická strava zatěžují rodinný rozpočet nepochybně více, než náklady na ortopedickou obuv (Michalík, 2005). Totéž se týká rozdílné možnosti trávení volného času dítěte s častými epileptickými záchvaty nebo dítěte s malformací horní končetiny přinášející rozdílné nároky na čas pečující osoby, případně zátěž rozpočtu rodiny formou zvýšených nákladů na asistentské služby, apod.). Stejně tak i znalost pracovního práva (klouzavá pracovní doba, zkrácený pracovní úvazek apod.) by měla patřit mezi více uplatňované znalosti, zejména proto, že rodiče dítěte se zdravotním postižením jsou ohroženi vysokou nezaměstnaností Ani znalost trestního práva není opominutelná, protože u dítěte se zdravotním postižením jsou projevy týrání a zneužívání (dále syndrom CAN) hůře identifikovatelné a pokud kdokoli z rodiny či blízkého okolí projeví podezření, musí sociální pracovník zvažovat možnost nejen intervencí, ale i její formu a razanci. Ze sebehodnocení sociálních pracovníků potom vyplývá, že mezi oblastmi s největšími deficity znalostí zařazují i základy somatologie, pracovního i trestního práva. Lze tak usoudit, že nedostatečné kompetence „brání“ využívání potřebných znalostí pro poradenskou činnost, případně neumožňují sociálním pracovníkům uvědomit si širší souvislosti jejich sociálních intervencí.

Nyní přejdeme k další kategorii kompetencí.

Schopnosti/dovednosti

Téměř všechny předložené schopnosti/dovednosti považovali sociální pracovníci pro svou činnost za poměrně důležité. Odlišovalo se pouze poskytování zprostředkovatelské služby mezi organizacemi, využívání poznatků z teorie osobnosti, vysvětlování psychosociálních jevů, učení jiných, interpretace výzkumných nálezů a odborné literatury a práce ve stresu. Dovednost poskytování zprostředkovatelské služby mezi organizacemi by měla přitom patřit mezi klíčové při práci s rodinou dítěte se zdravotním postižením. Zde vycházíme z faktu, že od sociálních pracovníků je očekávaná role prostředníků mezi rodiči a ostatními odbornými pracovníky, kteří se v zajišťování příslušných služeb (ve vztahu ke konkrétnímu případu) angažují a kompetentní sociální pracovník musí být proto schopen rozpoznat a pojmenovat klientův (rodina) problém, vědět na jakého dalšího odborníka (terapeut, právník, lékař, speciální pedagog, psycholog a další) či službu se může klient (rodina) obrátit a případně zprostředkovat kontakt.

Ani schopnost interpretovat výzkumné nálezy a odbornou literaturu by neměla patřit mezi méně významné, zejména ve vztahu k problematice zdravotního postižení, neboť zde dochází k jednomu z největších rozvojų služeb i přístupů. Za velmi důležité považujeme i schopnost učení jiných ve vztahu ke kolegům, která souvisí se vzájemným předáváním poznatků či přístupů aktuálně osvojených a osvědčených v tzv. dobré praxi.

Porovnáme-li posuzování významu jednotlivých schopností/dovedností a jejich uplatňování v poradenství rodinám dětí se zdravotním postižením dospějeme k obdobným závěrům jako v případě znalostí. Schopnosti/dovednosti považované dotazovanými za méně významné jsou i méně uplatňovány. Nic na věci nemění ani fakt, že objektivně představují účinné nástroje při práci s těmito rodinami. I v tomto případě je tak možné uvažovat o limitujícím vlivu nedostatečných kompetencí v rovině schopností/dovedností.

Vlastnosti

Z výpovědí dotazovaných zřetelně vyplývá, že sociální pracovníci potřebují posílit snahu v oddělování osobních pocitů od profesionálních vztahů, ochotu vyhovovat vysokým osobním a profesionálním standardům a snahu vytrvat v úsilí ve prospěch klienta navzdory překážkám.

Uvedené skutečnosti nepochybně souvisejí se stále narůstající zátěží sociálních pracovníků SPOD. V roce 2001 uvádí Kuchařová v průměru 150 případů na jednoho pracovníka. V lednu 2008 uvedl Nečas již téměř 400 a v některých regionech i více případů. Je zřejmé, že při takto neadekvátní zátěži sociální pracovníci jen těžko odolávají prolínání osobních pocitů s profesionálními vztahy. Snaha vytrvat v úsilí ve prospěch klienta navzdory překážkám i ochota vyhovět vysokým osobním a profesionálním nárokům pak souvisí s jedním z klíčových dilemat sociální práce: „kvantita versus kvalita“. Neboť velké množství klientů klade nároky na čas, energii a pozornost, které by jinak mohl sociální pracovník věnovat jednotlivému klientovi tak, aby sám byl spokojen s kvalitou

svého výkonu a vyčerpal dostupné možnosti k řešení klientova problému (blíže o tom Musil, 2004, s. 61).

Závěr

Závěrem tedy můžeme konstatovat, že sociální pracovníci SPOD jsou kompetentní k poradenství rodinám dětí se zdravotním postižením, ale některé z vybraných znalostí schopností/dovedností a vlastností – pro zkvalitnění poradenství – je nutné prohloubit či posílit.

Nejvhodnější forma prohloubení znalostí a dovedností v poradenských aktivitách se zaměřením na rodinu dítěte se zdravotním postižením se tedy jeví v umožnění dalšího vzdělávání sociálním pracovníkům, nejlépe v akreditovaných kurzech celoživotního vzdělávání složených ze samostatně využitelných a volně kombinovatelných modulů. Pro tvorbu programů celoživotního vzdělávání jsou pak již existující vysokoškolské bakalářské i magisterské programy – zaměřené na oblast poradenství v sociální práci – zdrojem cenných informací. Vybrané moduly se pak mohou zařadit i jako součást vzdělávacích programů na vyšších odborných i vysokých školách se zaměřením na sociální politiku–sociální práci. Výhodu modulové skladebnosti spatřujeme v možnosti volného výběru konkrétního modulu dle aktuální vzdělávací potřeby konkrétního sociálního pracovníka. Takovýto kurz celoživotního vzdělávání by lépe umožnil aplikaci dobré praxe do poradenství poskytovaného sociálními pracovníky SPOD rodinám dětí se zdravotním postižením.

„Náplní mé pracovní činnosti je sociálně právní ochrana dětí, nikoli děti se zdravotním postižením (sic!)“⁹. Z takového typu reakce je zřejmé, že bude nutné nejen předání vybraného typu znalostí, ale i změny v postojích některých sociálních pracovníků SPOD.

U dětí se zdravotním postižením a jejich rodin považovala část oslovených sociálních pracovníků intervenci formou dávek státní sociální podpory a péče za dostačující a ostatní formy podpory včetně poradenství vnímala již jako součást kompetence pracovníků z oblasti sociálních služeb v ojedinělých případech i za oblast působení jiné profese (Kodymová 2008).

„... přesto se nechceme v tomto tématu angažovat, neboť se to spíše dotýká základních speciálních škol a zařízení...“¹⁰

„...v nějaké organizaci pro zdravotně postižené jste byla? Tam vám lépe poradí. To víte, my se zabýváme rodinami, kde něco nefunguje, a to zase není až tak Váš problém. A příspěvek pobíráte? To by pak byla kolegyně z podpory, ale ta je nemocná. Já vím, máte to těžký, ale já vám nepomohu, ač bych chtěla. No, zkuste to v té organizaci (název je vynechán, neboť by podle něj mohla být identifikována obec, jejímž zaměstnancem příslušná sociální pracovnice je) a držte se“¹¹.

⁹ Z e-mailové reakce na žádost o spolupráci při výzkumu.

¹⁰ Z e-mailové reakce na žádost o spolupráci při výzkumu.

¹¹ Přepis záznamu pořízeného diktafonem (bez vědomí sociální pracovnice) jedním z rodičů dítěte se zdravotním postižením.

Z uvedené citace vyplývá, že sociální pracovníci sice nechyběla ochota rodiče vyslechnout, avšak kompetence k poskytnutí poradenství ano. Aniž by se snažila společně s rodičem specifikovat jednotlivé příčiny, které způsobují nepřijatelnost situace či akutní problém (Novosad, 2000), stanovit cíl intervence, případně jej dále rozložit na cíle dílčí, lépe dosažitelné, a naplánovat příslušné kroky k jejich naplnění, přenesla plnou zodpovědnost na jiné zdroje podpory. Tedy ani nezjišťovala, zda a jaká může být její role v celém procesu intervence.

Oproti tomu na následující kasuistice již poradenskou intervenci sociálního pracovníka demonstrovat lze:

Matka šestiletého dítěte přišla za sociálním pracovníkem na místní úřad konzultovat svou novou situaci: právě se rozvádí a s manželem uzavřela dohodu o svěřeni dítěte do své vlastní péče. Synovi je šest let a narodil se s vrozenou deformitou páteře. Jeho pohyb bez vozíku není možný. Ona sama se neobává pouze zhoršení finanční situace, ale neumí si ani představit, jak nyní sama bez pomoci manžela (oboje prarodiče žijí více než 100 km daleko a nemohou vypomáhat) vůbec zvládnout povinnosti dne. Za nedlouho má syn také nastoupit do základní školy, která je však 12 km vzdálena. Matka nevládní vůz ani řidičský průkaz. Z dalšího rozhovoru vyplývá, že ani neví, jak sežene zaměstnání. Pro její kvalifikaci není v blízkém okolí nabídka volných míst a zdá se, že ani v dohledné době nebude. Po chvíli vysloví další obavu, která plyne ze změněného chování syna (silná přecitlivělost, strach spát sám v místnosti apod.), které se začalo projevovat po odchodu otce. Sama se cítí velmi vyčerpaná, trpí záchvaty úzkosti. Po konzultaci se sociálním pracovníkem se otevírají různé možnosti řešení. Ten doporučuje návštěvu dětského psychologa, na kterého předá matce kontakt. Dále nabízí sociální služby blízké neziskové organizace, konkrétně respitní (úlevovou) péči a pomoc s případnou dopravou do školy. Na pracovním úřadě sociální pracovník sjednává matce konzultaci k možnostem případné rekvalifikace. (kasuistika vychází z praxe autorů práce)

Z krácené verze výše uvedené kasuistiky je zřejmé, že na poradenskou intervenci sociálního pracovníka navazují aktivity dalších pomáhajících profesí.

Pro sociálního pracovníka je tedy nezbytná základní orientace v možnostech dalších pomáhajících profesí, tak aby byl schopen jejich služby či intervenci doporučit, ne však tak aby je sám aplikoval. Při podrobném rozboru dochází Musil (2004) k závěru, že „... Sociální pracovník by měl rozpoznat všechny (zdravotní, psychiatrické, psychologické, ekonomické, kvalifikační, duchovní, hodnotové a kulturní, hygienické, vztahové a případně další) bariéry zvládnutí situace klienta a promýšlet souvislosti mezi nimi. Právě toto zaměření na vzájemnou podmíněnost různorodých okolností klientova života vyvolává potřebu spolupráce s pracovníky jiných pomáhajících oborů. ...“

Závěrem nám nezbyvá než opět konstatovat, že i přes značně obsažnou, různorodou i náročnou pracovní náplň sociálních pracovníků SPOD, je minoritně se objevující či akceptovaná práce s rodinou dítěte se zdravotním postižením, velmi důležitá a nelze ji redukovat na pouhou nabídku finanční podpory či případnou zmínku o existenci neziskových organizací.

Rodina má být posuzována dle toho, jak naplňuje své základní funkce, jaké jsou objektivní i subjektivní příčiny případného selhávání a co je možné učinit pro postupnou

nápravu nevyhovujícího stavu. Intervence sociální práce do rodin dětí se zdravotním postižením má vždy směřovat ke dvou cílům:

- fungování rodiny,
- kvalita a později samostatnost života dítěte s postižením.

Sociální pracovník SPOD proto musí volit obsah poradenské intervence tak, aby se na jejím výstupu rodina orientovala ve svých právech a povinnostech, v nabídce sociálních služeb a různých typech poradenství (rodinné, právní, psychologické, terapeutické, školní, poradenství pro zdravotně postižené a další), které jí podpoří v jejím fungování, přispějí k odstranění bariér a zamezí možnosti sociální exkluze (Kodymová 2008).

LITERATURA

- CLEVELAND, M.: Family Adaptation to the Traumatic SCI of a Son or Daughter. *Social Work in Health Care*. 4, 1979, č. 4, s. 459-471.
- HARTL, P.: Poradenství. In MATOUŠEK, O. aj. *Metody a řízení sociální práce*. Praha, Portál 2003.
- HAVRDOVÁ, Z.: *Kompetence v praxi sociální práce*. Praha, Osmium 1999.
- JAWORSKI, T.; RICHARDS, J. S.: *Family Adjustment to SCI*. UAB Spain Rehabilitation Center Alabama, University of Alabama 1998.
- KALVODA, H.: Ústní sdělení (Katedra sociální práce FF UK, U Kříže 8, Praha 5) dne 27. 2. 2008
- KERROVÁ, S.: *Dítě se speciálními potřebami*. Praha, Portál 1997.
- KODYMOVÁ, P.: *Poradenské kompetence orgánů sociálně právní ochrany dětí*. Doktorská dizertační práce. Praha, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta 2008.
- KŘIVOHLAVÝ, J.: *Psychologie nemoci*. Praha, Grada 2002.
- KUCHAŘOVÁ: *Opatření sociální politiky k problémovým typům rodin*. Praha, VÚPSV 2001.
- MATĚJČEK, Z.: *Psychologie nemocných a zdravotně postižených dětí*. Jinočany, HaH 2001.
- MATĚJČEK, Z.: *Psychologické eseje (z konce kariéry)*. Praha, Karolinum 2004a.
- MATĚJČEK, Z.: Jako pan Povondra v Čapkově Válc s mloky. *Týdeník Rozhlas*, 2004b, č. 36, 28. 3. 2004.
- MATOUŠEK, O.: *Rodina jako instituce a vztahová síť*. 3. vyd. Praha: Portál, 2003b. MICHALÍK, J.: Charakteristika zdravotního postižení. In *Občané se zdravotním postižením a veřejná správa*. Olomouc, Výzkumné centrum integrace zdravotně postižených 2005.
- MLČÁK, Z.: *Profesní kompetence sociálních pracovníků a jejich hodnocení klienty*. Ostrava, FFOU 2005.
- MUSIL, L. *Ráda bych Vám pomohla, ale ...: dilemata práce s klienty v organizacích*. Brno, Marek Zeman 2004.
- NEČAS, P.: Rodinná politika státu. Disputace. Praha: Univerzita Karlova. Fakulta filozofická. Katedra sociální práce, 28. 2. 2008.
- NEWMAN, S.: *Hry a činnosti pro vývoj dítěte s postižením: rozvoj kognitivních, pohybových, smyslových, emočních a sociálních dovedností*. Praha, Portál 2004.
- NOVOSAD, L.: *Základy speciálního poradenství*. Praha, Portál 2000.
- PACOVSKÝ, V.: *O stárnutí a stáří*. Praha, Avicenum 1990.
- PAYNE, M.: *Modern Social Work Theory*, 2. ed., Basingstoke, Palgrave Macmillan 1997.
- REPKOVÁ, K.: *Občania so zdravotným postihnutím v procese spoločenskej integrácie*. Bratislava, Epos 1998.
- SOBOTKOVÁ, I.: Odolná a funkční rodina – jeden z předpokladů zdravého vývoje dětí. *Pediatric Pro Praxi*. 2003, č. 5, s. 256-258.

STEINGLASS, P., et al. Coping with SCI: The Family Perspective. *General Hospital psychiatry*. 1982, č. 4, s. 259-264.

ŠÁMALOVÁ, K.: Psychosociální adaptace na ochrnutí vzniklé v důsledku míšního poškození. Rigorózní práce. Praha, Univerzita Karlova v Praze, Fakulta filozofická 2007.

VÁGNEROVÁ, M.: *Psychopatologie pro pomáhající profese*. 3. přepr. a rozš. vyd. Praha, Portál 2004.

WHEAL. A. (Ed.): *Working with parents*. Dorset, Russel House 2000.

Zákon č. 155/1995 Sb., o důchodovém pojištění, ve znění pozdějších předpisů

Akční plán na podporu rodin s dětmi pro období 2006-2009 [online]. Praha, MPSV 2006.

[cit. 2007-12-08]. Dostupný z <http://www.mpsv.cz/files/clanky/2991/Akni_plan.pdf>.

Evropské fórum zdravotně postižených 1997-2007: 10 let boje za práva zdravotně postižených. [online].

[cit. 2008-02-15]. Dostupné z <<http://www.1million4disability.eu/admin/wysiwyg/assets/pdf/declaration/CZ.pdf>>.

KINGSLEY, E. P.: Welcome to Holland, About.com. [online]. Překlad Novotná, P. [cit. 2001-01-15].

Dostupné z <<http://www.dobromysl.cz/scripts/detail.php?id=351>>.

Sociální služby [online]. Praha, MPSV 2006. [cit. 2008-02-08]. Dostupné z <<http://www.mpsv.cz/cs/9>>.

Zdravotní postižení [online]. Praha, MPSV 2006. [cit. 2008-02-08].

Dostupné z <<http://www.mpsv.cz/cs/8>>.

SUMMARY

The article is concerned with the advisory competence of the organs of socio-legal protection of children at the community level with enlarged powers, and is specifically focused on the theme of families of children with health disabilities. It then looks in detail at advisory services as one of methods employed in social work, and on the basis of a survey identifies whether and to what extent social workers are competent to provide or arrange for advisory assistance for families in the care, upbringing and education of children with health disabilities.

KEY WORDS

families of children with health disabilities, competence, social work, social counselling.

PhDr. Pavla Kodymová, Ph.D.

Katedra sociální práce

Filozofická fakulta UK

U Kříže 8, 158 00 Praha 5 - Jinonice

e-mail: pavla.kodymova@ff.cuni.cz

doc. Ing. Dalibor Holda, CSc.

Katedra sociální práce

Filozofická fakulta UK

U Kříže 8, 158 00 Praha 5 - Jinonice

e-mail: dholda@centrum.cz

Strategie Romů při hledání a udržení zaměstnání

Daniel Topinka

1 Úvod

Tento text přináší vybrané závěry analýzy, která se zabývala preferovanými strategiemi Romů při hledání zaměstnání ve městě Brně, hlavními bariérami pro vstup a působení na lokálním trhu práce, jejich vnímáním sociálními aktéry – Romy, interpretacemi neúspěchů, obtížemi s udržením zaměstnání a dalšími aspekty, které se podílejí na marginalizaci Romů na lokálním trhu práce.¹ Hned na úvod musíme zmínit, že se nezaměřujeme na ekonomické či strukturální aspekty sociálního vyloučení Romů z trhu práce, jak činí některé kvantitativně zaměřené studie.² Jak uvádí Tomáš Sirovátka, marginalizace na trhu práce je výsledkem spolupůsobení nízké úrovně lidského a sociálního kapitálu a strukturálních charakteristik trhu (Sirovátka, 2003). V tomto textu podrobněji prozkoumáváme první část tohoto tvrzení a věnujeme se projevům nízké míry lidského a dalších druhů kapitálů ve vztahu k uplatnění Romů na trhu práce. Nízké míry kapitálů přitom limitují aktérům manévrovací prostor a umožňují Romům ve své životní situaci rozvíjet a uplatňovat určité strategie směrem k trhu práce – právě jimi se v textu zabýváme.

Na rovině žitého světa se setkáváme s intencemi sociálních aktérů, vlastními perspektivami, interpretacemi a symbolickou reprodukcí (Habermas, 2000, s. 13). Porozumět jednání sociálních aktérů představuje klíč k porozumění tvorby významů a dosahování porozumění aktéry, stejně jako samotným příčinám jednání. Klademe důraz na zapojení perspektivy zúčastněného – sociální vědci Jürgen Habermas, ale i Anthony Giddens nahradili pasivního nezúčastněného aktéra aktivně působícím, činným aktérem, který není zakotven v osidlech struktur sociálního života, ale přetváří je a jedná přitom zcela kompetentně a reflektivně. V centru naší pozornosti je prostor, kde jsou pravidla aktéry nejen akceptovány, ale i vyjednávány, přetvářeny a kde se formuje řada strategií. Zajímá

---

¹ Zmíněná analýza vznikla pro potřeby brněnské organizace Drom – romské středisko za finanční podpory Agentury pro sociální začleňování v romských lokalitách s cílem přinést informace o tom, jak Romové vnímají a rozumí své situaci a postavení na trhu práce ve městě Brně.

² Např. Sirovátka (2003), *Romové v České republice* (1999); Šimíková, Vašečka a kol. (2004); Navrátil (2003); *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit* (2006).

nás, jaké strategie činní aktéři – Romové uplatňují ve vztahu k jejich zapojení se do lokálního trhu práce. Tyto strategie identifikujeme u Romů, kteří hledají zaměstnání a přitom zakoušejí a interpretují své úspěchy či nezdary. K závěrům docházíme na základě kvalitativní analýzy dat získaných od Romů žijících v Brně metodou ohniskových skupin.

2 Marginalizace a sociální exkluze Romů na trhu práce

Ve srovnání s většinovou společností jsou Romové vystaveni vysokému stupni rizika sociálního vyloučení – častěji než ostatní jsou nezaměstnanými a chudými (Mareš, 2006), přičemž se na jejich marginalizaci podílí absence lidského a sociálního kapitálu, nízká úroveň vzdělání a kvalifikace, diskriminace zaměstnavatelů, obecně projevy nedůvěry členů majoritní společnosti, špatný zdravotní stav, nízká kvalita bydlení, nedostatečné pobídky, limitovaná prostorová mobilita a adaptace na podmínky sekundárního trhu práce. Situace sociálního vyloučení, ve které se Romové ocitli, nastala zejména v důsledku proměny sociálního uspořádání české společnosti v posledních dvou dekadách. Postupně se ustavil nový systém sociálních nerovností a došlo k proměně pracovního trhu. Tomáš Sirovátka vyloučení z trhu práce dává do souvislosti „... s flexibilizací pracovního trhu, s jeho segmentací a diferenciací rizik nezaměstnanosti, dílem i s oslabováním nároků na některé z dávek sociálního zabezpečení v důsledku fragmentace pracovní kariéry u části pracovní síly“ (Sirovátka, 2002, s. 55). Romové se ocitli společně s dlouhodobě nezaměstnanými na samotném okraji společnosti. Byť můžeme být spokojeni s celkovou sumou pestrého spektra sociálně vyloučených osob, domácností či skupin, která není v české společnosti nikterak velká, právě dvě jmenované skupiny jsou vystaveny velké míře sociální exkluze (Mareš, 2007).

Situaci Romů poznamenává mnohočetné sociální vyloučení a kumulace mechanismů sociálního vyloučení. Týká se nejen viditelného procesu koncentrace v sociálním prostoru (segregace), pro který se v několika posledních letech začalo nejen v oblasti sociální politiky žvít označení „sociálně vyloučená lokalita“ (symbol neúspěšnosti), ale také koncentrace ve skupinách sociálně vylučovaných osob jako jsou romské rodiny s více dlouhodobě nezaměstnanými členy. Romové jsou velmi často dlouhodobě nezaměstnanými a samotné vyloučení v prostoru se v případě Romů (ne ale všech) stává jedním z významných mechanismů sociální exkluze, který způsobuje jejich marginalizaci na trhu práce nebo přímo vyloučení z trhu práce. K tomu mnohdy přispívá specifický charakter lokálního trhu práce (Hůlová, Steiner 2006).

Romové jsou jako soubor sociálních skupin vylučováni z ekonomického i sociálního života. Děje se tak především prostřednictvím vyloučení ekonomického, které provází chudoba a marginalizace na trhu práce: nezaměstnanost, nízký a nepravidelný příjem a působení na sekundárním trhu práce.³ Situace, v níž se ocitli, sama o sobě Romy

³ Ale i prostřednictvím dalších forem vyloučení např. vyloučení politického, které představuje nízká či žádná účast na občanských a lidských právech nebo vyloučení sociálního, které znemožňuje individuálním či kolektivním aktérům podílet se na společenských aktivitách a ústí v jejich sociální izolaci. V úvahu přichází také etno-kulturní dimenze exkluze, která brání společnému sdílení kulturního kapitálu a kulturní participaci vůbec.

vyčleňuje ze společnosti, zejména okolnosti materiální deprivace⁴ představují základní překážku pro vedení běžných způsobů života. Velký problém znamená adaptace Romů na situaci sociálního vyloučení a následná reprodukce mezi generacemi v čase. V současnosti se na mnoha místech setkáváme již se třetí či čtvrtou generací Romů a nesmíme opomenout skutečnost, že se od dob poválečných migrací Romů ze Slovenska utvořily specifické generační situace, které se liší obsahy nabytých zkušeností a konzervují jisté typy vědění o práci a pracovních zkušenostech. Ty poznamenává zkušenost opuštění zaostalého vesnického prostředí, práce v průmyslových podnicích v éře socialismu, transformace společnosti a adaptace na život ve společnosti tržní.

Před rokem 1989 bránila sociální exkluzi povinnost pracovat daná právem na práci. Zaměstnání představovalo základní podmínku pro zajištění příjmu, ale i sociální ochranu rodiny. Romové patřili k nekvalifikovaným pracovníkům, které nebylo obtížné ve státních podnicích zaměstnat. Nízká či žádná kvalifikace však způsobovala už tehdy marginalizaci na trhu práce, kdy se jejich sociální kontakt omezoval na omezenou subkulturu osob na okraji společnosti. S reprezentanty majoritní společnosti se setkávali na výkopových pracích, v nádvorních čtách, na stavbě tratí apod. (Romové v České republice, 1999). Je nesmírně zajímavé sledovat osudy první generace, která prošla zánikem tradiční organizace a byla přemístěna na základě státem řízených pobídek z chudých a zaostalých vesnic Slovenska do prostředí průmyslových měst a rozvíjela se za podmínek a étosu socialismu. Není překvapením, že se právě u této generace, která prošla různě definovanými podobami pracovní integrace, setkáváme se silným resentimentem na dobu plné zaměstnanosti, pobírání zaměstnaneckých výhod a zajištěného životního standardu.

Další generace, které prošly modernizací a byly socializovány v rámci socialistického vzdělávacího systému, zažily dynamický nástup kapitalismu a staly se obětí neúspěchu v rámci sociálně-ekonomické transformace společnosti. Tito Romové se dokázali adaptovat na nevyhovující podmínky a rozvinuli množství strategií, které je naneštěstí vzdalují od běžných způsobů života majority. Pracovní zkušenosti získávají zejména na sekundárním trhu práce, který skýtá krátkodobé a nejisté zdroje financí, s čímž úzce souvisí výskyt mnoha dalších jevů, jakými jsou zadlužování, lichva, hráčské závislosti apod.

Modernizace, transformace, zapojení se české společnosti do globálního trhu práce znamenaly pro Romy vytlačení na sekundární trh práce a vysoké riziko nezaměstnanosti. Rozsah nezaměstnanosti Romů je znám pouze z odhadů. *Zpráva o situaci romské komunity v České republice a o opatřeních vlády napomáhajících její integraci do společnosti* z roku 1997 uvádí míru nezaměstnanosti v rozmezí 70 % až 90 %. V roce 1999 Socioklub zveřejnil odhad míry nezaměstnanosti, která byla 3,4krát vyšší než ve většinové společnosti a činila téměř 19%. *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti* z roku 2006 uvádí míru nezaměstnanosti v sociálně vyloučených lokalitách v rozmezí 90 % až 100 %. Jak její autoři uvedli, často se jednalo o nezaměstnanost dlouhodobou anebo opakovanou, která postihuje dospělé

⁴ Materiální deprivace obvykle zahrnuje deprivaci při naplňování základních lidských potřeb (např. dovolená, strava, oděv), vybavení domácností (např. televize, telefon, pračka), podmínky bydlení obecně (koupelna či sprchový kout, plísňě) a příjmovou deprivaci (úhrada účtů) (Mareš 2006).

členy domácnosti (*Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti*, 2006). Malé šance na uplatnění na trhu práce přispívají k rozvoji alternativních strategií zajištění obživy mimo trh práce nebo akceptování práce v rámci tzv. šedé ekonomiky. Vytlačení na sekundární trh práce znamená akceptaci rizik, které vyplývají z absence ochrany vyplývající ze zaměstnaneckého poměru, práce se vyznačuje nízkým a negarantovaným výdělkem, nízkou kvalitou, krátkodobostí a nestabilitou, špatnými pracovními a bezpečnostními podmínkami, nemožností rozvíjet se či zvyšovat si kvalifikaci. Rozvíjí se ale také diferencovaný trh tzv. práce načerno, který je jednou z forem adaptace na situaci vyloučení (Hirt, Jakoubek, 2006). Tyto formy práce skýtají pro aktéry mnohé výhody a nelegální příležitost, jak si zajistit důstojnější životní podmínky. Jak uvádí Kateřina Klíčová: „*je ne vždy ekonomicky výhodné přijmout stabilní zaměstnání v rámci formálního pracovního trhu, i když by se jednalo o stabilnější příjem*“ (Klíčová, 2004, s. 103).

V textu se zabýváme situací, kdy Romové projevují zájem o participaci na pracovním trhu a přitom rozvíjejí řadu strategií, aby zaměstnání získali a následně i udrželi. Nejisté postavení na trhu práce má v současných společnostech značné dopady na sociální status a možnosti spotřeby a znevýhodnění má vliv na materiální deprivaci, psychiku a sebeúctu a na sociální vztahy (Sirovátka, 2003). Aspiranti na zaměstnání se musí vyrovnávat s řadou překážek – diskriminací, nízkou vzdělanostní úrovní, omezenými sociálními sítěmi, s důsledky nízké míry lidského a sociálního kapitálu (Šimíková, Vašečka, 2004). Nízká úroveň lidského a sociálního kapitálu je základním a určujícím handicapem na trhu práce, přičemž v nejhorší situaci se ocitají Romové bez dokončeného či úplného základního vzdělání (Sirovátka, 2003). Romové nezúročují sociální kapitál, mají slabé vazby na členy většinové společnosti a orientují se spíše na vlastní sociální skupiny, nejčastěji rodiny a klany, které pokud působí na trhu práce, tak především na sekundárním se všemi jeho nevýhodami a riziky.

3 Metodologie

Pro získání informací jsme zvolili kvalitativní metodologii a uskutečnili jsme celkem tři skupinové rozhovory s Romy a to v průběhu v průběhu dvou dnů na sklonku minulého roku. Společným a ústředním tématem všech tří rozhovorů byla uplatnitelnost Romů na trhu práce v Brně, tedy těch, kteří deklarovali zájem o získání legálního zaměstnání. Zjišťovali jsme postoje, subjektivní očekávání a obsahy zkušeností, které mají velký vliv na motivaci při vyhledávání zaměstnání a po jeho případném získání i na následné udržení pracovního poměru.

Metoda ohniskových skupin je založena na skupinovém rozhovoru, který je ale odlišný od běžného rozhovoru mezi tazatelem a konverzačním partnerem. Opírá se o interakce členů skupiny, které jsou vyvolány předkládanými tématy. Interakce iniciuje a do jisté míry i řídí moderátor. Zvolená metoda nám sloužila k pochopení některých postojů, i jako zdroj hlubšího porozumění. Název ohnisková metoda získala, protože

základem diskusí jsou určená témata a výpovědi členů skupiny vyvstávají ve skupinových interakcích. Předností metody je možnost pozorovat velké množství interakcí mezi členy skupiny ve stanoveném časovém úseku. Vyžaduje však pečlivou přípravu, která se týká přípravy a poté i realizace rozhovorů.

V rámci příprav jsme věnovali především způsobu oslovení účastníků rozhovorů a také výběru a přípravě moderátorů. Diskusi řídily dvě moderátorky, které měly zkušenosti z oblasti komunikace s Romy a dobře se orientovaly v prostředí sociálně vyloučených lokalit v Brně. Moderátorky si rozdělily otázky a dohodly se na způsobu řízení diskusí a pravidlech zasahování do nich. Vzhledem k nedůvěře Romů vůči písemným dohodám a prohlášením nám postačoval ústní souhlas s účastí na rozhovoru a s jeho podmínkami. K tomu jsme poskytli účastníkům dostatek času a dbali na jejich porozumění smyslu účasti na rozhovoru. Vzhledem k obavám, že by pořizování obrazového či zvukového záznamu působilo na účastníky rušivě, nám postačoval zjevný verbální souhlas. Třetí výzkumník pořizoval písemný přepis rozhovorů. Z jeho popisu vyplývá, že se mu dařilo zaznamenat mnohé pasáže zcela přesně, v případě vyššího tempa diskusí zaznamenával podstatu diskusí. Citáty, které jsou v dalším textu použity, jsou tedy přesnými výpověďmi účastníků diskusí. Tempo rozhovoru se v průběhu času měnilo, nejobtížnější byl přepis pasáží v momentu uplynutí jedné hodiny, kdy se diskuse rozproudily a vstupy moderátorů byly minimální. Třetí výzkumník měl po skončení rozhovoru prostor pro doplňující otázky a shrnul průběh diskuse. I role obou moderátorek byly rozdělené – první moderátorka se soustředovala na řízení diskusí, udržení plynulosti a podporu dynamiky rozhovorů, druhá sledovala konkrétní výpovědi a občas vystupovala s námitkami či příklady konkrétních praxí (jaké je nařízení, postup, znění vyhlášky apod.). V diskusích moderátoři shrnovali závěry a ověřovali si, jestli správně porozuměli řečenému. V případě nejasností či rozpačitých reakcí požádali o bližší a detailnější objasnění.

Při hledání účastníků diskuse jsme využili dostupných sociálních sítí klientů dvou organizací, které se v Brně věnují sociální práci s Romy a zabývají se pracovním poradenstvím: Drom, romské středisko a IQ Roma servis, o. s. Pozvání obdrželi účastníci prostřednictvím sociálních pracovníků, kteří jim poskytli informace o účelu rozhovorů. Jednalo se o minulé i současné klienty, kteří projevíli zájem o nalezení zaměstnání. Místem konání rozhovorů se staly prostory nevládních neziskových organizací: první a druhý rozhovor se konal v prostorech Dromu, romského střediska a třetí v prostorech IQ Roma servisu. Důvodem pro výběr obou míst byla skutečnost, že současní i minulé klienti dané prostory znali a cítili se v nich bezpečně.

Celkem se rozhovorů zúčastnilo 36 Romů, v jedné skupině tak bylo průměrně dvanáct osob. Při jejich výběru jsme požádali sociální pracovníky, aby pozvali ty, kteří o práci usilovali či usilují, deklarují zájem práci získat a pracovat, nebo již práci získali. Na tomto místě musíme uvést, že výsledky analýzy bezesporu ovlivňuje způsob výběru i oslovení účastníků rozhovorů. Byli minulými či současnými klienty organizací, což bezesporu ovlivnilo nejen formu, ale i obsah výpovědí. Zaměřili jsme se výhradně na ty aktéry, kteří deklarovali, byť různě intenzivně, zájem získat legální zaměstnání. Z diskusí tak byly vyloučeny některé kategorie osob. Skutečnost, že se jednalo o klienty nevládních

neziskových organizací, nepokládáme za metodologický problém - musíme si být ale vědomi toho, že se jedná o tzv. aktivizované klienty, s nimiž organizace různě intenzivně pracovaly či pracují. Naopak máme příležitost sledovat, s jakými potížemi se tito klienti „se zájmem“ setkávají a přemýšlet, jaké konsekvence to má pro sociální práci.

Diskusi jsme rozdělili do pěti tematických okruhů, ke kterým jsme připravili soubory otázek. Týkaly se postupně témat pracovní zkušenosti, představ o „dobré“ práci, vnímání práce v současnosti, obtížím při shánění placeného zaměstnání a představám o možném řešení potíží. S odstupem času se domníváme, že skupinové rozhovory byly dobrou volbou, neboť posloužily k pochopení postojů k práci a zapojení Romů do trhu práce, i jako zdroj porozumění zvolenému tématu - fenoménu zaměstnávání a participaci na trhu práce. Interakce byly velmi živé, každá skupina se lišila jak dynamikou projevů účastníků, tak i rozsahem zapojení účastníků do diskuse a účastníky akceptovanými závěry. Jediné, na co museli moderátoři reagovat, bylo vnímání projevů různosti generačních perspektiv. Často docházelo k mezigeneračním výměnám, do nichž se promítaly rozdílné generační situace a odlišné obsahy pracovních zkušeností. Zatímco první poválečné generace disponovaly pracovními zkušenostmi a návyky z dob socialismu a nyní se potýkají se ztrátou zaměstnání se všemi vnímanými dopady na kvalitu života, generace po roce 1989 již pracovními zkušenostmi disponovaly jen ve velmi malé míře (když už, tak byly získány na sekundárním či „černém“ trhu práce) a legální zaměstnání zaniká v nespočtu adaptačních strategií formujících se v prostředí kultury chudoby.

Všechny tři skupiny se vzájemně odlišovaly, dále popíšeme, čeho se jejich různorodost týkala. V *první skupině* převažovaly osoby, které zájem o zaměstnání deklarovaly a současně se jim nedařilo na trhu práce uspět. Za příčinu svých neúspěchů označovaly téměř nulové nabídky pro Romy na trhu práce. Členové skupiny tematizovali „vnější“ příčiny svého neúspěchu a neměli mnoho zkušeností s konkrétními způsoby hledání práce, které by vedly k získání zaměstnání. Ve velké míře se v diskusi projevovalo vymezení se vůči příslušníkům majority (my vs. oni) a především od „nich“ - Druhých očekávali intervence a rozsáhlé formy pomoci. Vedle neúspěšných pokusů nalézt placenou práci byl patrný devastující vliv obsahů nabytých zkušeností na struktury motivace a důraz aktérů na „své“ hodnoty a navyklé životní způsoby, které jsou mnohdy v rozporu s požadavky a nároky potenciálních zaměstnavatelů. Rovněž očekávání týkající se výše mzdy bylo oproti dalším dvěma skupinám vyšší a musíme dodat, že značně nereálné. V této skupině se projevovala adaptace na prostředí kultury chudoby a přizpůsobení se životu na dávkách a podporách. Sociální vyloučení účastníků této diskuse bylo nejvíce zjevné, a patrné byly i projevy existenční nouze a materiální deprivace. Identita mnohých účastníků diskuse se formovala již delší dobu mimo trh práce, což bylo výraznější u generací mladších.

Druhá skupina se od té první velmi lišila v tom, že její účastníci měli zkušenosti se zaměstnáním a konkrétními způsoby získávání zaměstnání, byť přitom museli vyvinout enormní úsilí. V rozhovorech tematizovali mnohé překážky, například nedůvěru spolupracovníků z majority, diskriminační postupy potenciálních zaměstnavatelů, stigmatizaci a zdolávání sociálních mýtů o „líných Cikánech“ nebo „Cikánech, co kradou“.

Faktem je, že v této skupině se sešli sociální prací „aktivizovaní“ klienti. Jejich občasné úspěchy při hledání práce spočívaly v tom, že se sociální aktéři naučili vyhýbat stigmatizujícím praktikám a tím dopředu eliminovali „zbytečné“ pokusy oslovovat zaměstnavatele, kteří odmítají z principu Romy zaměstnávat. Tito aktéři si hledali práci častěji sami nebo přes nějakého zprostředkovatele a byli vstřícnější i vůči nabídkám, které nejsou zcela v souladu s jejich očekáváním, např. co se týče výše finanční odměny. Tito diskutující se také zmiňovali o významech práce pro život. Na rozdíl od první skupiny odmítali tvrzení, že nabídek je pro Romy na trhu práce mizivé množství. Není jich sice mnoho, ale pokud se podle aktérů podaří zvládnout prvotní překážky, tak lze zaměstnání získat. Touha pracovat a zajistit si příjem a lepší podmínky k životu ale smývá vnímání rozdílů mezi prací legální (na smlouvu) či nelegální (načerno) – práce jako práce.

Třetí skupina byla té druhé v mnohém podobná. Také zde byly zastoupeny osoby se zájmem o práci, které dokázaly velmi přesně a otevřeně popsat způsoby, jak zaměstnání získat, ale následně i udržet. V této skupině jsme se více zaměřili na rodinný a mezigenerační kontext a porozumění tomu, jak se strategie utvářejí v rámci rodin a následně reprodukuje. Naše pozornost patřila více mizení zásoby pracovních zkušeností aktérů mladších generací a jejich obtížnému začleňování do světa práce. Tato skupina ilustrovala způsoby produkce a reprodukce postojů k práci, ale i vytlačování Romů na sekundární trh práce. Mezigenerační diskuse přinesla mnoho zajímavých informací. Práce znamenala pro zúčastněné samozřejmost a nutnost, která zamezuje propadu do nepříznivé životní situace, nouze a bída. V diskusích jsme sledovali projevy mechanismismu vytlačování Romů na sekundární trh práce a preferování strategie nelegálního zaměstnávání („načerno“) jako alternativního východiska při zajištění obživy. Účastníci vnímali situaci na trhu práce jako zhoršující se, přičemž jsme registrovali vytrácení smyslu investování energie a prostředků do rozvoje vlastního lidského kapitálu, zejména do vzdělání. Zkušenost aktérů totiž ukazuje, že vzdělání se nezhodnocuje a při získávání zaměstnání nepomáhá. Na druhou stranu se diskutující shodli v tom, že segregace Romů není dobrá a ústí v jejich vyčleňování, izolaci a vzájemné „neučení se“.

Skupiny však měly také mnoho společného. Z hlavních společných charakteristik jmenujme alespoň tyto: především bylo patrné, že zkušenostní kapitál nabytý v zaměstnání se v polistopadové generaci značně vytrácí. Romové jsou vytlačováni na sekundární trh práce, kde jsou horší pracovní podmínky, nižší mzdy, nestabilní a nejistá pracovní místa, kde neexistuje možnost pracovního vzestupu či absentují různé formy ochrany zaměstnanců. Romové rozvinuli některé strategie, ty se ale velmi často orientují na nelegální trh práce, což přináší další rizika.

Vzhledem k produkci strategií jsme v rozhovorech identifikovali tři důležité momenty, které určují postavení Romů na trhu práce. V textu se budeme dále zmiňovat o třech etapách, kterými musí uchazeč o zaměstnání projít, aby se stal zaměstnancem. První etapa představuje *hledání zaměstnání* a v tomto ohledu Romové vyzkoušeli mnoho způsobů hledání práce. Strategiemi rozumíme záměrné a cílené komplexy jednání, které směřují k nalezení adekvátního placeného zaměstnání. Druhou etapou je tolik důležitý *kontakt se zaměstnavatelem*, který zásadně ovlivňuje přijetí či odmítnutí uchazeče. Zmíníme se

o selektivitě zaměstnavatelů. Třetí etapou, které musíme věnovat pozornost, je *udržení zaměstnání* a setrvání v něm. Získání práce totiž neznamená automatický úspěch – v zaměstnání Romové čelí dalším obtížím, jež některé od zaměstnání odradí.

4 Způsoby hledání zaměstnání a intervenující podmínky

Romové využívají různé způsoby hledání zaměstnání, které postupně uvádíme. Dále se zabýváme obsahy zkušeností při hledání zaměstnání a poté i intervenujícími podmínkami.

Způsoby hledání zaměstnání, obsahy zkušeností

Hledání prostřednictvím internetu

Hledání práce s využitím internetu je prosazující se způsob, který umožňuje zpočátku navázat neosobní kontakt a eliminovat tak odmítnutí z důvodu etnické identifikace. Z hlediska etnicity je aktér maskován a v tomto směru ho může maximálně prozradit jeho jméno či příjmení nebo místo bydliště např. známá sociálně vyloučená lokalita. Zejména pro starší generace je ale tento způsob hledání hůře dostupný. „*Hledání na internetu ... je problém.*“⁵, jak uvádí jedna účastnice rozhovoru. Počítačovou negramotnost však vyrovnává asistence sociálních pracovníků a pracovníc neziskových organizací. Nabídek na internetu je podle výpovědí aktérů velké množství, problémem ale je, že když se uchazeč o práci dostaví k zaměstnavateli: „*... je tam šedesát lidí, a oni ho nevezmou.*“ Jiné výpovědi aktérů ilustrují, že tento způsob je z jejich pohledu efektivní. „*Já mám práci, přes Drom, internet.*“ Nebo: „*My asi nastoupíme na stálo. Našli jsme ji (práci – pozn.) na Dromu přes internet.*“

Hledání prostřednictvím osobního kontaktu se zaměstnavatelem

Tento způsob hledání zaměstnání je hodnocen aktéry velmi rozporuplně. Někteří pokládají vyhledávání osobního setkání s potenciálním zaměstnavatelem za zcela zbytečné mrhání časem a energií, neboť, jak uvádějí, ve valné většině končí neúspěchem. Tento způsob v sobě nese podle aktérů riziko přímé konfrontace s neúspěchem – zaměstnavatel vás vyhodí: „*Jít přímo na firmu – nevezmou vás, můžete odejít.*“ V některých případech je takto o práci zcela zbytečně žádat. „*Já tam jdu čtyřikrát. Máte smůlu, teď jsme jednu vzali. Jak jdou černé huby, Romáci, ať jdou do prdele a zavřou dveře.*“ Mnohé výpovědi uvádějí, že se uchazeči o práci k potenciálnímu zaměstnavateli ani nedostanou a tudíž nemají šanci se představit a uvést. „*Šly jsme dvě, zaklepaly, slečna si stoupla mezi dveře a řekla, je to obsazený, ani dovnitř nás nepustila.*“ Mnozí aktéři se tak domnívají, že tento způsob hledání zaměstnání nenese výsledky. Stává se, že v daný moment je žadatel odmítnut a slib, že se zaměstnavatel ozve v blízké budoucnosti, zůstává nesplněn: „*... nebo do hotelu a tam mi řekli, my už (někoho – pozn.) máme, ... že dají vědět příští měsíc, ale už se neozvali.*“

⁵ V uvozovkách a kurzívou označený text je citací výpovědi účastníka či účastnice focus group.

Rozčarování ale není absolutní, v rozhovorech zaznívaly i opačné názory, které kontrastovaly s předchozími výpověďmi. Někteří aktéři způsob oslovení potenciálního zaměstnavatele vyzdvihovali: „*Lepší přímo přes zaměstnavatele.*“ „*Lepší přímo hledat u zaměstnavatele, že tam někoho znám – to je 100%.*“ To potvrzuje také mladší účastnice diskuse, která tímto způsobem využívá kladných referencí na svou matku. „*Když chci práci, tak musím říct, že tady dělá maminka, tak pak mě vezmou.*“ Tyto výpovědi můžeme číst tak, že se aktéři snaží využít nabytého sociálního, ale i lidského kapitálu. Sociální kapitál v tomto případě zahrnuje využití sociálních sítí blízkých a známých, s nimiž zaměstnavatel v minulosti přišel do styku, a kteří si v práci vydobyli jisté postavení. Lidský kapitál se projevuje v podobě možnosti verbálně představit vlastní nabyté pracovní zkušenosti. Přímý kontakt ale současně eliminuje nedostatečný kulturní kapitál. Umožňuje vyhnout se různým administrativním požadavkům a nárokům zaměstnavatelů, kteří uchazeče o zaměstnání různě testují (dotazníky, formuláře apod.). Jak dokládají výpovědi aktérů, vyplňování různých formulářů nebo sepsání životopisu je nad jejich síly. „*Nerad píšu životopis. Ne papírový kontakt. My jdeme za nimi, promluvíme s nimi.*“ Jeden z účastníků popsal úspěšný způsob hledání práce následovně. Sleduje místa, kde se začínají provádět stavební práce a přímo na staveništích oslovuje potenciální zaměstnavatele a nabízí se. Tento způsob pokládá aktér za efektivní. „*Jak oslovit mistra party? Já jdu, zeptám se ho, i tak jsem našel práci. Promluví si i na stavbě. Přimo u zaměstnavatelů je větší pravděpodobnost. Vidím stavbu, že tam někdo kope, ptám se, kolik dává. Převleču se do monterek a jedu. Člověk se snaží, ale jinak šanci nemáte.*“ Také další konverzační partnerka při hledání práce tímto způsobem uspěla. „*Našla jsem si sama. Zašla a zeptala se.*“

Hledání prostřednictvím telefonického kontaktu

Opakovaným příběhem, se kterým jsme se ve skupinách setkali, bylo bezvýsledné sjednávání práce po telefonu. Začátek příběhu je optimistický, aktérům se zdá, že zájem zaměstnavatele je velký, vše ale končí fiaskem. Po telefonickém sjednání práce přichází uchazeč o práci k potenciálnímu zaměstnavateli, který se z dřívějšího slovního ujednání vyváže. Zaměstnavatelé v příběhu uvádí různé důvody – že zrovna před chvílí místo obsadili, nebo že se situace náhle změnila k horšímu. Jeden aktér to komentuje slovy: „*Jak zavoláte – ano, jak přijdete – ne.*“ Příběhy se vzájemně podobají a důležitá je interpretace pointy. Ta spočívá v tom, že podle aktérů osobní kontakt demaskuje romství a z tohoto důvodu zaměstnavatelé své přísliby ruší. Z příběhů číší beznaděj a marnost takovýchto pokusů při hledání práce. „*Po telefonu řeknou, jo, přijďte, přijdeme a nevezmou nás. Nestěžujeme si, komu? My jo, ale nepomůže.*“ Nebo: „*Volala jsem do cukrárny, pán řekl v pondělí v sedm, že už můžu nastoupit. Ale pak jsem přišla, a teď že zrovna někoho vzal... Dělal tam Ukrajinky, dělají legálně ...*“ Existuje i jiná interpretace. Aktéři uvádí, že po telefonickém předjednání práce následuje návštěva, na které zaměstnavatel konkretizuje své požadavky a nároky. V podstatě následuje výběr zaměstnanců, v němž často Romové neuspějí. „*Po telefonu vás chtějí, ale jak přijdete, tak po vás chtějí věci ...*“ Ať už má příběh, s jehož variantami se setkáváme opakovaně na různých místech, jakoukoliv oporu v sociální realitě, důležitá je, jak jsme v průběhu rozhovoru pozorovali, jeho působivost a obsah.

Ilustruje marnost při hledání práce a zdůrazňuje sociálně podmíněný význam etnicity. Anonymizovaný de-etnizovaný rozhovor skýtá šanci na zaměstnání, demaskování etnicity při setkání se zaměstnavatelem tuto naději ruší. Důvodem nezájmu zaměstnavatelů je v této interpretaci připsaná a identifikovaná etnicita/romství. V tomto příběhu ještě zaznívá další interpretace, výklad mocenských vztahů, kde je vyjádřena mocenská nerovnost prostřednictvím opozice rozhodujícího mocného Čecha, který situaci definuje, a o zaměstnání prosícího bezmocného Roma, který situaci pasivně snáší.

Hledání prostřednictvím úřadu práce

Způsob hledání práce prostřednictvím úřadu práce byl aktéry vykládán jako velmi málo efektivní. Z výpovědi usuzujeme, že Úřad práce u Romů nebudí důvěru a není místem, kam by se jako uchazeči o zaměstnání o své vůli obraceli. Když se aktéři na úřad dostaví, přicházejí s vlastními představami o práci, kterým aktuální nabídky neodpovídají. „*Na úřad práce? Děkuje, nashledanou ... taková (práce - pozn.) není.*“ Jedna z žen uvedla, že na úřad práce přichází s jasnou představou, co by chtěla dělat. „*... ale spíš si hledám na úřadu práce prodavačku, dělala jsem praxi v Intersparu, Tesco...*“ Nabízená práce ale koliduje s očekáváním. Žadatel či žadatelka tudíž musí přijmout danou nabídku, byť s ní není zcela ztotožněn/a. „*Třeba úřad práce dá práci, kterou nechceš, nemůžeš odmítnout.*“ Jedna z žen nabídku práce odmítla, za což jí hrozila sankce. „*Já na pracáku odmítla úklid, že je to podřadná práce, ona (úřednice - pozn.) mě vyřadila, ale šla jsem za vedoucí, že je podřadná a ona mě zařadila. Stejně dělám tu podřadnou práci.*“ Někteří úřad práce obviňují z diskriminace. „*Úřad práce je zabítý případ. Když něco mají, stejně Vás nevezmou, protože jsme Cikáni. Už jdou, černý huby.*“ Nabídky zaměstnavatelů, které jsou úřadem práce inzerovány, jsou z pohledu aktérů z valné většiny pro Romy nedostupné. „*Na pracáku jsou vyvěšeny nabídky, napíšu kontakt, zavolám, když blíž dojdu, jsou tam požadavky, počet volných míst. Jdete tam a oni řeknou, že ne.*“ Také hledání zaměstnání na částečný úvazek přes úřad práce podle výpovědi nevede k výsledkům. Další uchazečka uvedla, že ze zdravotních důvodů nemůže pracovat na celý úvazek, lékař jí doporučil pouze poloviční pracovní úvazek. Tento požadavek je ale omezující. „*Na pracáku mi zase práci nedají, když jim donesu papír od doktora. ... Požadavek na úřadu práce na zkrácený úvazek je, ale je málo příležitostí. ... Chtějí dát osm nebo dvanáct hodin, nechci si zkazit zdraví. Tohle někomu vysvětlovat!*“ Celkově tak hledání práce v interpretacích nevede k výsledkům. „*Na úřadu práce se podívají, že mám děti, projedou počítač a řeknou, přijďte za tři měsíce.*“

Hledání prostřednictvím rekvalifikace

Velmi podobně vnímají účastníci rozhovorů také rekvalifikace, které pokládají za málo efektivní cestu k získání placeného zaměstnání. Na její získání je zapotřebí vynaložit úsilí, což podle výpovědi není pro mnohé takový problém. Aktéři ale zpochybňují následné uplatnění na trhu práce. Silně demotivující je pro ně zjištění, že rekvalifikace a doklad o ní při hledání zaměstnání Romy nezvýhodňuje. Získání zaměstnání i po absolvování rekvalifikace není automatické a tak se rekvalifikace stává zbytečnou a nenávratnou investicí. „*Mám rekvalifikaci kuchař - číšník a nikde mě nevzali.*“ Získaný doklad, čerstvě

nabytý symbolický kapitál, v příbězích requalifikovaných osob neznamena žádná zlepšení, jak se domnívá jedna z žen. Nelze ho v životě zúročit. „*Co? Requalifikace? On si udělal, zeť, dělal na stálo u firmy, chtěl jít jinam jako skladník, chtěl requalifikaci. Kurz udělal, ale nevzali ho. Má průkaz na vozík, ale zbytečně ...*“

Hledání prostřednictvím etnické firmy

Způsob hledání zaměstnání v rámci „etnických firem“ se uplatňuje jen ve velmi malém rozsahu a zdá se, že kopíruje složitou rodovou strukturu romských skupin. Aktéři ve výpovědích zpochybňovali a ironizovali existenci solidárních sítí, které by zajišťovaly práci pro členy „komunity“. Naopak komentovali případy, kdy je zaměstnávání u romských podnikatelů rizikovější. Obsahy zkušeností našich konverzačních partnerů spíše sytily příběhy o zneužívání jejich těžké situace, vykořisťování a nevyplácení mezd. „*Romské firmy? (smích) ... jsou, ale aby jim člověk dělal zadarmo, aby oni vzali do kapsy. Jsme zklamaní.*“

Hledání prostřednictvím pracovní agentury

Jiným, z pohledu aktérů velmi úspěšným způsobem nalezení práce je využití služeb pracovní agentury. Mnozí tuto zkušenost hodnotili velmi pozitivně. „*Vyplatilo se hledání přes agenturu.*“ Zdá se, že pracovní agentura dokáže optimálně skloubit požadavky zaměstnavatele a představy Romů o práci, což se podle dřívějších výpovědí nedařilo úřadům práce. Agentura eliminuje etnický prvek, případně s ním dokáže vhodně manipulovat, což u aktérů vzbuzuje pocit, že se jedná o místo, kde je s Romy nakládáno především jako s klienty, kteří jsou potřební. Přítomnost agentur, podle řady výpovědí, vedlo ke zlepšení postavení Romů na trhu práce a zvýšení šance k získání zaměstnání. „*Jak se v Brně hledá? Je to teďka lepší. Jsou tu agentury, můžeme hledat.*“ Tento způsob je kladně hodnocen také první skupinou, ve které bylo více osob, které při hledání nebyly úspěšné a postupně rezignovaly. Tento způsob je, na rozdíl od ostatních, považován aktéry za přijatelný. „*Všude to tak není. Když půjdeš přes agenturu, najdeš.*“

Hledání prostřednictvím neziskové organizace

S tímto způsobem měla řada účastníků diskuse přímou zkušenost. Vnímali ji především v podobě konkrétní pomoci asistenta, kterého nazývali jménem a jehož úkolem je vyhledat a nabídnout pracovní příležitosti. Způsob hledání práce s pomocí asistenta znamenal rozšíření možností při kontaktování potenciálních zaměstnavatelů a také příležitost pro napsání a konzultování životopisu, žádosti apod. Účastníci hodnotili zapojení osobního prvku do systému pomoci a byli spokojeni s tím, že pro Romy někdo něco dělá, projevuje o ně zájem a pomáhá jim s hledáním práce.

Hledání práce v zahraničí

Možnost kariéry pracujícího migranta předpokládá prvotní investici a úspěšné prosazení se na jiném národním trhu práce. Je strategií, kterou mnozí Romové volí jako reakci na marnou snahu nalézt si práci. Také proto Romové odcházejí do zahraničí, kde očekávají rovnější přístup a větší šance na uplatnění. Informace od těch, kteří mají tuto

zahraniční zkušenost za sebou, ale úspěšnost tohoto postupu zpochybňují. „*Rekvalifikace ne. Nabídli mi ji na pracáku, na tesaře. Nevzal jsem ji, odjel jsem do ciziny. Tam katastrofa. V Irsku. Tam není práce. Já tam byl pět měsíců, anglicky umím, ale není práce. V Kanadě taky. A každý měsíc posílám balík. Psala (příbuzná - pozn.), že přijede domů, že tam není dobře. Je na azylu. Před třemi čtyřmi roky bylo dobře. Ale teď ne. Irsko je katastrofa, horší než na Slovensku.*“ Práce v zahraničí je podle aktérů fyzicky náročná a zaměstnanci musí vynaložit velké úsilí. Trpí také odloučením od svých blízkých a vykonávají práce, které by jinak nedělali. „*Já nepochopím, že jedou do ciziny a pracují od rána do večera. Tam zaplatí, jsou na tom hůř, ale dennodenně jedí halušky. Tam to jde dělat tu práci, chlapi uklízí. V Anglii. Našli práci, koupili auta, ale když přiletí ... jsou furt v práci, doma čtyři hodiny, tady by to nedělali. Sestřenice je v osmém měsíci a dělala tam. Já tomu nerozumím, mladí kluci uklízí. To jsou vydřené peníze. Přijedou jako milionáři, pak se napije a brečí, že tam nikoho nemají. Jsou odvážlivci. My jsme jiní, bojácliví.*“

Hledání práce - sebezaměstnání

Výjimečně zmíněným způsobem hledání práce bylo zahájení vlastní podnikatelské činnosti. Ojedinelá zkušenost ale nedopadla dobře. Mladý podnikatel uvedl, že se dostal ne vlastní vinou do platební neschopnosti a podnikání ve stavebnictví musel ukončit. „*Já jsem podnikal čtyři měsíce, měl jsem čtyři zedníky, pak jsem naháněl (dlužníky - pozn.), ať zaplatí. Můžete vyhrožovat, on zavolá policajty, nemáte k tomu doklady. Přišel jsem o muráry, musel jsem dávat ze svého, ještě jsem prodělal. Ve stavebnictví je to tak všude.*“

Uvedený výčet způsobů hledání práce dokládá, že mnohé způsoby jsou Romy odmítány a pokládány za málo efektivní nebo zcela neefektivní. Pokud interpretace shrneme do ucelenější podoby, tak podle kritéria efektivity z pohledu sociálních aktérů můžeme způsoby hledání práce rozdělit do tří kategorií: efektivní (vedou k úspěchu), ambivalentní (někdy vedou k úspěchu, jindy zase ne), málo efektivní či neefektivní (nevedou k úspěchu). Mezi efektivní patří hledání prostřednictvím internetu, hledání prostřednictvím pracovní agentury a hledání prostřednictvím neziskové organizace. Mezi ambivalentně hodnocené způsoby patří hledání prostřednictvím osobního kontaktu se zaměstnavatelem. A k málo efektivním či neefektivním se řadí hledání prostřednictvím telefonického kontaktu, hledání prostřednictvím úřadu práce, hledání prostřednictvím rekvalifikace, hledání prostřednictvím etnické firmy, hledání práce v zahraničí a hledání práce - sebezaměstnání. Sledovali jsme postupně obsahy zkušeností s těmito způsoby hledání práce. Na jejich pozadí se rýsují dvě hlavní strategie, uplatňované aktéry při získání zaměstnání.

První a zcela zjevnou strategií uplatňovanou při získání práce je **strategie dezinfekce etnické identity**, která je pokládána za předpoklad úspěšného prvotního uvedení se u potenciálního zaměstnavatele. Patrná je zejména při hledání práce prostřednictvím internetu. Neosobní kontakt, kdy potenciální zaměstnavatel neidentifikuje uchazeče jako Roma, představuje způsob, jakým se lze v počátcích vyhnout důsledkům stigmatizace a zajistit si rovný přístup k zaměstnavateli. Již jsme uváděli, jaké všemožné projevy a důsledky má z perspektivy aktérů přímý kontakt se zaměstnavatelem. Uchazeči o zaměstnání jsou podle výpovědí aktérů primárně identifikováni podle etnického kritéria, které následně

působí v rovině diskriminační praxe. Strategie dezinfekce etnické identity a její maskování je pochopitelným důsledkem tohoto jednání, obzvláště v případech takových hrozeb, které v sobě obsahuje například omiláný příběh o telefonických dohodách, které jsou po demaskování etnického původu uchazeče o zaměstnání zaměstnavateli hromadně rušeny. Bezesporu zajímavým způsobem je nakládání s etnicitou v rámci zprostředkování práce prostřednictvím pracovních agentur, kde dochází ke skloubení požadavků zaměstnavatele a představ Romů o práci. Romové vnímají, že jsou pro agenturu spíše potřebnými klienty než dotěrnými Romy.

Druhou strategií je *strategie eliminace nedostatku sociálního, lidského a kulturního kapitálu*. Romové, aby uspěli u zaměstnavatelů, musí vyrovnat pocíťované handicap, které se projevují zejména v oblasti nízkého vzdělání, nedostatečných pracovních zkušeností a návyků, absencí dokladů o vzdělání, uzavřenosti sociálních sítí apod. Součástí komplexu této strategie je využití slabých, ale existujících sociálních sítí s mírnými přesahy směrem k členům majority. Aktéři poukazují na blízkost osob, s nimiž zaměstnavatel v minulosti či současnosti přišel do styku, a které si v práci vydobily jisté postavení. Významnou roli ve vyvažování kapitálů sehrávají nevládní neziskové organizace – systém pracovního poradenství v individuální rovině nabízí zprostředkování kontaktu s potenciálním zaměstnavatelem a vyhledávání pracovních míst. Přímý kontakt se zaměstnavatelem do jisté míry umožňuje vyvážit nedostatečný kulturní kapitál. Nabízí možnost vyhnout se různým administrativním požadavkům a formálním nárokům zaměstnavatelů, kteří uchazeče o zaměstnání testují (dotazníky, formuláře apod.). Jak dokládají výpovědi aktérů, je potřeba prezentovat své dovednosti jiným způsobem, než „na papíře“. Případně při vyplňování všemožných formulářů využít pomoc pracovníka nevládní organizace.

Intervenující podmínky

Uvedené strategie napovídají mnohé o celkovém kontextu hledání práce a také intervenujících podmínkách, které znesnadňují nebo naopak zjednodušují danou strategii. Jaké jsou nejvýznamnější intervenující proměnné, které pomáhají utvářet dvě ústřední strategie při hledání práce?

Poměrně zásadní jsou *časové představy o práci*, které mají vliv na struktury motivací. Jaké tedy jsou? Rozhodně by práce neměla podle aktérů kolidovat s péčí o rodinu a domácnost. O tom jsou přesvědčeny především ženy. Pro řadu z nich je optimální práce na zkrácený úvazek, protože není v rozporu s povinnostmi v domácnosti. „*Na osm hodin se nám nehodí, můžeme jít domů vařit ...*“ Zaměstnání by mělo být dobré, skvělá by byla „*čistá kancelář*“, ale nemělo by pohltit veškerý volný čas, aby nezasahovalo do rodinného života. Také muži zdůrazňují časový aspekt práce a raději v zaměstnání pracují intenzivně, jen aby mohli jít dříve domů. Proto vítají zaměstnání časově flexibilní, zaměřené na splnění konkrétního úkolu. „*Jsem zvyklý na úkol. To jsou kopácké, jdu domů za dvě tři hodiny.*“ Tyto časové preference mají významné dopady na celkové hodnocení zaměstnání. Práce na plný úvazek či na střídavé směny mnohdy koliduje s nárokováním dostateku volného času. Odtud pramení kladený důraz na produktivitu práce, než na povinnost v práci setrvat po vyměřenou dobu – osmi či dvanáctihodinovou. O osmihodinové pracovní

době padla zmínka, že: „*Rom by ji udělal za pět a šel by domů. ... To chtějí Romáci. Úkol spíš.*“ V řadě případů je představa o náplni práce konkrétní a Romové dokázali přesně pojmenovat povolání, v nichž by se mohli úspěšně uplatnit. U žen se jednalo ponejvíce o kuchařku, uklízečku, prodavačku či pomocnici v domácnosti. U mužů zase o zedníka a pomocného pracovníka ve stavebnictví (tzv. kopáč). Vedle časové flexibility je také dobré, když mají Romové k práci kladný vztah a baví je. Ve výpovědích se často vyskytoval slovní obrat „*chuť do práce*“. „*Aby nás bavila, každý den. Chuť do práce ...*“ Vidíme, že představy o vhodném zaměstnání jsou podmíněny temporálně. Aktéři nárokuje zachování velkého časového úseku dne věnovaného rodině a práci se snaží co nejvíce flexibilizovat a vykonávat tak, aby co nejvíce zkrátili čas strávený v zaměstnání. Pevná pracovní doba je pokládána za neproduktivně využitou.

Součástí představ o dobré práci je také očekávání patřičné *výše mzdy*. Dobrou práci charakterizuje časová flexibilita, kladný vztah k úkolu a také odpovídající finanční odměna. Ohledně její výše se ve všech skupinách živě diskutovalo. Účastníci optimální výši mzdy stanovovali podle svých životních nákladů. Nejdříve kalkulovali tyto náklady v rámci rodiny, a poté určili ideální výši mzdy. Obecně vyšší plat přisuzovali mužům. V první skupině byla mzda mužů stanovena nad 20 tisíc, mzda žen v rozmezí 12–15 tisíc. „*Za 20 tisíc bych vydržel třisměnný provoz. My Romové umíme makat. Snaha by byla. Plat jaksepatří. Mám chuť. Málo vyděláte a strnou daně.*“ Ve druhé skupině byla výše mzdy velmi podobná. „*15 má smysl pro ženský, chlapi 20.*“ Nebo jiná úvaha: „*Aby bylo na zaplacení nájmu a zbytek na jídlo, 15, 12 tisíc čistého. Od výplaty k výplatě. Něco navíc je 20 tisíc.*“ Zvláštní pozornost patřila příslušníkům mladé generace. Starší generace jmenovala řadu mimořádných nákladů spojených se zakládáním rodiny a vedením samostatné domácnosti. „*Ti mladí by potřebovali víc.*“ Na druhé straně mladší účastníci diskuse uváděli mnohem vyšší čísla. Mladý pár čekající dítě by pro vedení dobrého života potřeboval: „*Celkem 40 tisíc, utratili bychom je za nájem, kočárek, plínky, sunar, ...*“ Ve třetí skupině byla očekávání obecně menší, a to asi o jednu třetinu. Vysvětlujeme si to tím, že mnozí účastníci měli zkušenost s prací a také velmi často brali jakoukoliv práci jen proto, že to považovali za nutnost a akceptovali horší podmínky práce, čímž se vyhýbali hmotné nouzi. Jejich nároky nepramenily jen z očekávání ideální výše mzdy, ale také z reálných možností, které jim nabízí tím pádem vesměs „šedá“ ekonomika. Ve všech skupinách se s ideálním platem počítalo pro úhradu základních potřeb, dvě ženy zmínily také možnost spoření.

Z téměř všech uvedených strategií hledání práce je patrné, že se Romové při hledání práce setkávají se stigmatizací. *Stigmatizace* zase ovlivňuje způsoby, jimiž Romové práci hledají. Strategie poukazují na možnosti, jak se se stigmatizací vyrovnat či ji alespoň zčásti eliminovat. Pro hledání práce je důležité, že mezi atributy stigmatizovaných osob patří morální nedokonalost, outsiderství, kulturní jinakost, nedostatek vůle, nepoctivost, nekvalifikovanost a závislost na sociálních podporách. Již dříve jsme uvedli, že ve druhé skupině, jejíž účastníci vykazovali bohatší zkušenosti se zaměstnáním, museli překovávat řadu překážek a identifikací s kradoucími a línými „Cikány“. Stigma je větší překážkou právě pro ty, kteří se aktivně snaží se prosadit na trhu práce. Vyslechli jsme řadu příběhů o tom, jak byli Romové po přijetí do zaměstnání testováni různými způsoby – pohozenými

peněženkami či nezamčenými skříňkami. Tyto příběhy ilustrují důsledky stigmatizace, které současně formují vztah Romů ke členům většinové společnosti a také intervnují do způsobů hledání práce a obsahu zkušeností, které se během hledání utvářejí. Silná je především etnická identifikace, která ve své připsané podobě znamená řadu sociálních důsledků. Být Romem představuje ztotožnění s homogenní kolektivní kvalitou, která aktéra stihá na každém kroku. „*On je Cikán, nelíbí se, tak odchod. Nemá kvalifikaci, tak odchod.*“ Nebo: „*Jsem vyučen kuchařem. Nenašel jsem práci, musel bych se přehasit na bílo.*“ Sociolog Ervin Goffman (2003) píše o tom, že se stigmatizace vyjevuje právě při hledání zaměstnání, a člověk se dozvídá v plném rozsahu o svém stigmatu včetně důsledků, které to znamená. Ve zmiňovaných strategiích můžeme sledovat pokusy skrývat své stigma – jako v případě hledání práce přes internet nebo distancováním se od kolektivní povahy. Jednou z očistných reakcí aktérů je zdůrazňování svého „slušného cikánství“, které vyjadřuje sociální distanci od stigmatizované kolektivity. Je zapotřebí zvládnout řadu nepřijemných sociálních situací (viz nastražené peněženky) a prokázat zaměstnavateli svou „pozitivní“ individualitu a pracovitost. Proto se v rozhovorech často setkáváme s pokusy vyvracet stigma „přirozeného odporu Romů k práci“.

Účastníci rozhovorů deklarovali svůj *zájem o nalezení zaměstnání*. Distancovali se od nálepky těch, kteří nechtějí pracovat a ani nebudou. Diskutující vyvraceli kolektivní stigma a pracovitost Romů označovali za jednu ze základních kolektivních charakteristik. „*Snaha by byla. My Romové umíme makat.*“ Nebo: „*Romáci jsou šikovní, nejsou vyučení a udělají dobrou práci.*“ Ve svých interpretacích zdůrazňují svou nekvalifikovanost, ale když jim někdo ukáže pracovní postup: „*... budu dělat. Mě je to jedno, může to být práce jaká chce.*“

V diskusích kolem ochoty pracovat se projevovaly již v úvodu zmíněné silné resentymenty poválečných generací, které vzpomínaly na snadno dostupnou práci. Změna, která přišla po roce 1989, zdůraznila význam lidského kapitálu a jeho diferencující dopady na zaměstnanost. „*Když byli komunisti, Romi pracovali. Uklízečky, kopáči, manipulanti. A dělala jsem, nebyla jsem vyučena. Zaučili mě a bylo to. To jsou změny, velké změny.*“ Další žena reaguje na vymizení práce z jejího života následovně: „*Dělala jsem osm let v továrně, teď už můžu vzpomínat. Chceme dělat, ale co? Máme někoho zabít? Nezvykla jsem si, chybí mi to.*“

Ale vyplatí se vůbec pracovat? Diskutující uváděli příklady těch, kteří zájem o nalezení práce nemají a preferují strategii přežívání na sociálních podporách. Nicméně vyjadřovali porozumění i s touto strategií: „*Jsou mezi náma mezi váma, co si (práce – pozn.) nevážíjou.*“ Nebo rozhodnutí individualizovali: „*Nechce Rom pracovat? Jsou takoví. Jsou hodně. Když chce, tak jde. Nechce, tak nechce.*“ Pozoruhodná diskuse se rozvinula ohledně srovnání situace těch, kteří pracují a těch, kteří dávají přednost žití na sociálních podporách. Ti, kteří pracují, či měli nějakou pracovní zkušenost, se pozastavovali nad tím, že zaměstnání nepřináší žádný viditelný zisk – kdo pracuje, měl by se mít přece lépe. Místo toho ale platí, že: „*Ti co nedělají, daří se jim líp. Já to nepochopím, jsou na tom líp.*“ Nebo: „*Nepracují. Hrajou automaty, ožerou se, hulákají, nadávají. A my na to nemáme. Oni nedělají. My nemáme na to se vozrat. Oni utrácí za automaty.*“ Tyto výpovědi ilustrují náznak ztráty

motivace pracovat, protože se to z racionálního hlediska nevyplatí. Práce podle aktérů nepředstavuje žádný viditelný sociální vzestup.

Výsledkem marného hledání zaměstnání může být také *rezignace*. Následuje po bezvysledných pokusech hledání zaměstnání. Zvláštní kategorii rezignovaných osob tvoří mladí lidé, příslušníci věkové kategorie, která by měla na pracovním trhu sbírat první zkušenosti. Namísto toho se potýká s mizivými šancemi na nalezení jakéhokoliv pracovního uplatnění. Rezignace se také dostavuje v momentech, kdy potenciální zaměstnavatel začíná klást požadavky – může se jednat o „obyčejné“ vyplnění vstupního formuláře, projítí testem, výběrovým řízením nebo o sepsání životopisu. „Napsat životopis! Já do té práce ani nechci. Co chtějí? Můžu jim to říct slovně. Na co výběrové řízení? Oni nechcú zaměstnat. Stejně tam je zkušební doba. Já to řeknu slovně. Na co je výběrové řízení?“ K rezignaci přispívají zkušenosti ostatních Romů, kteří se marně snaží zaměstnání nalézt. Existuje velmi málo *pozitivních příkladů a vzorů*. Zkratka: „Málokdo to někam dotáhne.“ Výjimkou je situace v jednom supermarketu, kde nedostatek pracovních sil umožňuje kariérní růst romských zaměstnanců. „Takže z uklízečky je už třeba výpomoc na úseku.“ Zmínky o úspěších Romů se v rozhovorech neobjevovaly, pokusy prosadit se a uspět vesměs končily nezdarem, a to i v případech, kdy Romové například získali výuční list nebo dokončili rekvalifikaci.

V případech zájmu o zaměstnání byly patrné rovněž *vlivy životních způsobů*. Romové zmiňovali ve vztahu k práci především rozdělení rolí (mužská a ženská práce), způsob nakládání s penězi a pracovní tempo. Jednotlivá povolání (není jich mnoho) jsou diferencovány genderově – existují ženské a mužské práce, které odpovídají daným sociálním rolím. „My vaříme hodně, aby se rodina najedla. Žena musí stíhat, když bych šla do práce, pak bych si uvařila. Dojde domů, musí si udělat. U nikoho lepší život nemůže být, splnit povinnosti, a pak domů. Uklidit, vyprat ...“ Dělbá rolí se promítá i do způsobu nakládání s financemi, které je ve vyprávěních aktérů prolno to periodami velkého utrácení a zadlužování. A také povinností podělit se o výdělek s ostatními členy rodiny. Diskuse vedla i k otázce, zdali by bylo lepší, kdyby Romové dostávali výplatu či dávky pravidelněji v kratších časových úsecích, například jedou za týden či za čtrnáct dní. „My jsme pracovití. Nárazová práce, na čtrnáct dní. Chce to vyplatit hned člověk. Výplata? Jednou za 14 dní. V Anglii to tak je. Bylo by to dobré.“ Přístup k práci v interpretacích aktérů rovněž poznamenává životní způsob Romů: vyznačuje velkým nasazením a výkonností. To působí podle aktérů potíže zejména v oblasti harmonizace pracovního tempa se spolupracovníky. Ženy přišly na to, že si musí práci rozložit do osmi hodin. „Druhý den bylo ponaučení, že musíme dělat pomalu, a to je pro Romy problém. On na to má celý den, to je problém. I kdyby se chlapi schovávali, jdou pořád vidět. Ty ženský jsou strašně rychlý. Lepší je úkol, raději kecáme, a pak si pomůžeme.“ Romové o sobě prohlašují, že jsou schopni vyvinout velké pracovní tempo a soustředují se na daný úkol. „Jsme jiní v práci – rychlí. A čistí, vše hned. Vždycky jsem byla rychlejší. To je asi z domu ... U úklidu, krásně rychle to jde, je mop, jestli chcete chodit kolem postele dvě hodinky ... tak jo. Někdo si tu práci umí rozdělit perfektně, že jim to vyjde. Já si myslím, že uklízím dobře.“ Co by Romové poradili případným zaměstnavatelům? Aby vnímali odlišnost životních způsobů a hodnotili je individuálně. „My jsme jináci, aby porozuměl a vysvětlil. Více zaškolit, dát příležitost. A hlavně nás pochopit, my jsme něco jiného.“

Lidský kapitál, který zahrnuje vzdělání, gender, věk a pracovní zkušenosti, rovněž ovlivňuje způsoby hledání zaměstnání. Účastníci rozhovorů měli jen matné povědomí o přínosech vzdělání. Sami se vymezovali především jako „nevyučení“, kteří jsou schopni odvádět dobrou práci. Rozšířenou je představa, že vzdělání nemá význam a nepředstavuje žádné zlepšení šanci při získání práce. „Vzdělání nemá cenu. Cikán bude vždycky bráný jako cikán. Jsou tady cikánští doktoři a právníci, a co tady dělají. Přišel do soudní síně a ani se s ním bavít nechtěli.“ Také následující výroky ilustrují častou skepsi ohledně faktického přínosu vzdělání pro uplatnění na trhu práce. „Já jsme vyučený, knihař. A nic, to nemá cenu.“ „Já pracovala, zametám pro magistrát. Jsem vyučená k ničemu. Jako obuvnice. A mám kvalifikaci sanitářky.“ Uplatnění v oboru je podle výpovědí aktérů mizivé, což vzdělávání do velké míry zbavuje legitimacy. „Já mám vzdělání a je mi to prd platný, nevím, proč to člověku poskytují. Mám obor kuchař a nedělal jsem to pět let. Nechci rekvalifikaci, chci dělat, co jsem se vyučil.“ Přesto se čas od času objevilo u diskutujících povědomí o možných přínosech vzdělání, neúplné vzdělání je totiž důvodem nezájmu zaměstnavatelů. „On je Cikán, nelíbí se, tak odchod. Nemá kvalifikaci, tak odchod.“ V interpretacích zaznívá, že vzdělání může znamenat o něco lepší finanční ohodnocení, ale současně zastarává. Zaměstnavatelé požadují stále kvalifikovanější personál. „Dneska už potřebujou maturitu. ... výuční list v elektrotechnice je na prd. Platově jste o něco lepší.“ Rodiče deklarují zájem o podporu dětí ve vzdělávání, ale nedokážou čelit rostoucímu nezájmu o vzdělávání – sami k němu mají ambivalentní vztah, jak dokládá následující výrok. „Taky bych byla ráda, kdyby se vyučili. Měli nějaký to postavení. Co my, staří, máme to za sebou ... Lituji, že jsem se nevyučil ... Stejně to nepomůže. Jo, dneska je jiná doba. Je vyučený, je šikovný, ale to ohodnocení!“

Diskutující neznali ve svém okolí nikoho, kdo by chodil na střední školu. Naopak uváděli mnoho příkladů o nedokončeném vzdělání – o nedokončeném učňovském vzdělání. Jeden z rodičů to komentoval slovy: „Ona nedodělala školu, nechala jí před zkouškami. Nejsou peníze, musí se škola platit. ... Jsou líní. Chytnou se kamarádky a je to.“ Vzdělávání je pro mladé tvrdým oříškem. Nemají podle výpovědí ani výdrž, ani motivaci. „Někteří Cikáni jsou vygumovaní, nezvládnou školu.“ „Já učil rok za automechanika, nešlo mi to. Ani nebavilo.“ Také často přerušují vzdělávání. „Já se taky učila, mám přerušeno, zbývají do vyučení dva roky.“ Aktéři reflektují skutečnost, že pracovní zkušenosti spolurozhodují o úspěchu nalezení práce. Bez nich se práce hledá velmi obtížně. „Když nemá zkušenost, tak nemůže dělat.“ Většina pracovních zkušeností starší generace pochází z doby socialismu. „Když byli komunisti, pracovali jsme.“ Společenská a ekonomická transformace však tento zkušenostní kapitál znehodnotila. Mnohé příběhy dokládají postupné vylučování Romů z trhu práce. Často přicházeli o práci v procesu úpadku tradičních zaměstnavatelů či privatizace podniků. Z hlediska věku Romové považují za problémovou situaci dospívající generace – hovořili o „mladých“. Mladí propadají sociálním sítím, a i přes svou rannou dospělost zůstávají zcela závislí na rodičích. „Kluk dovršil 16 let, po základní nešel na učení, špatné známky, já ho zabít nemůžu, je to jeho život, jeho věc. Nedali mu podporu, já ho chovám.“ Mladá generace nenachází žádné uplatnění a jejich šance jsou mizivé. „Nemají žádnou šanci. Jsou vedeni jako uchazeči, nikdo Vám nic nedá. Jsou nevyučený a co

mají dělat?“ Není divu, že se pak uchylují k jednání, které se vzdalují běžným standardům. „Kupujou drogu, fetujou mladý holky. ... Většina ve fetu. Chodí si kupovat. Přivází se to tu z Prahy, Ostravy. Nabízí na ulici. Oni se znají. Starší jsou v herně, mladší fetujou.“

Také absence **zdravotního kapitálu** (zdraví) notně komplikuje a zasahuje do způsobů hledání zaměstnání. Romové často zmiňovali zdravotní komplikace, které jim neumožňují plnohodnotnou participaci na trhu práce. Vzhledem k charakteru obvyklých povolání zdravotní potíže de facto znamenají vyřazení z pracovního procesu. Může se jednat nejenom o vlastní onemocnění, ale také o péči o osobu blízkou. *„Když jsem onemocněla, tak jsem přišla o studium i práci. Dneska chodíte do práce kvůli penězům. Mě to doma nebaví, spíš chci do práce, teď беру brigády, pár dní načerno.“*

Kulturní kapitál je rovněž na nízké úrovni – mladí Romové nemají kde nabýt dovedností a nejen oni nevěří v přínos dokladů o vzdělání či jiných kurzech. Při hledání práce Romy může limitovat omezený jazykový kód a potíže ve vyjadřování a vedeném komunikačním stylu, který je běžně užíván členy většinové společnosti. Byť tuto skutečnost v rámci rozhovorů aktéři nezmiňovali, způsob vyjadřování, absence sloves ve větách a evidentní vlivy slovenštiny a romštiny v některých případech komplikovalo naše porozumění výpovědím. Na místě je tedy se zamyslet, do jaké míry způsob vyjadřování a komunikační styl ovlivňuje rozhodování zaměstnavatelů. Jedna z diskutujících zmínila komunikační problémy v prostředí školek, kde mnohé děti neumí česky a jsou ve styku s učitelkami znevýhodněny. Také učebnice jsou psány v „nesrozumitelném“ jazykovém kódu a pro mnohé romské děti jsou k nepoužití. *„V knížkách napsáno spisovně, nerozumí tomu. Aby vysvětlili. Normální to pochopí, romský ne.“* Co teprve rozumění například pracovnímu řádu či podmínkám uzavíraných pracovních smluv?

5 Kontakt se zaměstnavatelem

Druhou etapou, které se nyní věnujeme, se týká omezeného časového úseku, kdy dochází ke kontaktu s potenciálním zaměstnavatelem, momentu, kdy probíhá rozhodování zaměstnavatele o přijetí či odmítnutí uchazeče. V interpretacích aktérů zaznívala výrazná **selektivita** zaměstnavatelů, o které se zmíníme dále. Ti uváděli, že osobní kontakt pro mnohé ukončil veškeré naděje na získání zaměstnání, přičemž viníkem byl buď velký zájem žadatelů o práci, nebo rasismus zaměstnavatelů. *„Po telefonu řeknou, jo, přijďte, přijdeme a nevezmou nás.“* Zajímavé jsou obsahy této zkušenosti, které vypovídají o omezujících vlivech nedostatečného lidského kapitálu a jeho propojení s kapitálem zdravotním. Následující citát ilustruje, jak „banální“ zdravotní problém ovlivnil výsledky výběrového řízení. *„Tak těžký otázky nám dali, ten dotazník nám dali, jedna chyba a nevezali nás. Špatně vidím. Jak se třídí odpad - zakroužkovala jsem vedle.“* Zaměstnavatelé používají různé způsoby výběru zaměstnanců a Romové v nich mají malou šanci uspět. Domníváme se, že se na tom podílí mimo jiné neznalost pravidel komunikace a odlišný jazykový kód. Někteří zaměstnavatelé v podání diskutujících svou selektivitu dávají najevo a poukazují například na nevzdělanost Romů. *„Řekli nám, kdybyste měl vzdělání.“* Jiným aktéry

vnímaným nedostatkem z pohledu zaměstnavatelů je nedostatek pracovních zkušeností. „*Máte praxi šest let? Nemám, takže jako helpfr - vydělá 50, tak to ne.*“

Účastníci rozhovorů vyjadřovali nedůvěru vůči různým vstupním testům a pohovorům. V těchto situacích se necítí dobře a tyto praktiky v zásadě odmítají. Mnohé, jak se zdá, mohou rychle odradit. „*Co chtějí? Můžu jim to říct slovně. Na co výběrové řízení? Oni nechcous zaměstnat. Stejně tam je zkušební doba. Já to řeknu slovně. Na co je výběrové řízení?*“ Nebo: „*Nerad píšu životopis. Ne papírový kontakt! My jdeme za nimi (zaměstnavateli - pozn.), promluvíme s nimi.*“ Jaký pak mají účastníci pocit z výběrového řízení? „*Pocit z výběrového řízení? Jakej? (povzdech - pozn.) Neprošli jsme. Já jsem proti.*“ Mnozí zaměstnavatelé ve výpovědích vystupují jako ti, kteří odmítají bezdůvodně Romy přijmout do zaměstnání. Selektivita je v těchto případech akterý senzitivně vnímána: „*... přijdu na recepci, přišla paní už automaticky s razítkem a neřekne nic. Pak to tu je, že Romáci nechtějí práci, ale jak jdete, tak nic.*“ „*Šly jsme dvě, zaklepaly, slečna si stoupla mezi dveře a řekla, je to obsazený, ani dovnitř nás nepustila.*“ Selektivita zaměstnavatelů se promítá do způsobu klasifikace zaměstnání, z nichž některé činí dostupnější a některé nedostupná.

Mezi **nedostupná zaměstnání** podle našich konverzačních partnerů patří ty, kde je vyžadováno vzdělání, sociální kapitál v podobě známostí, informovanost o jejich nabídce, legální zaměstnání na základě smluvního vztahu a výborný zdravotní stav. Naopak mezi **dostupná zaměstnání** patří ta, kde jsou nízké mzdy, vícesměnné provozy, příležitostně časově omezené práce, manuální stereotypní práce v továrnách, těžké práce ve venkovním prostředí, práce v zemědělství, stavebnictví a službách, práce v rizikových prostředích (nebezpečí úrazu či poškození zdraví), veřejně prospěšné práce, pomocné práce nevyžadující kvalifikaci či odbornost, sezónní příležitosti, nízká ochrana zaměstnanců, přesuny zaměstnanců a žádaná flexibilita.

Z výčtu zmíněných charakteristik dostupné práce můžeme vyvodit, že jsme svědky procesu vytlačování Romů na sekundární trh práce. Nelze se divit, že obvyklou strategií, která reaguje na proces sociálního vylučování, je akceptace pracovních příležitostí, které nabízí tzv. šedá ekonomika. Tzv. nelegální práce (práce načerno) je považována za jediné možné východisko, jak získat nějaký příjem do domácnosti a zlepšit si tak životní podmínky. Tyto příjmy dokáží udržet vyrovnanost rodinných rozpočtů, tlumit dramatické dopady zadlužení nebo předejít riziku zadlužení. Zaměstnavatelé tuto práci nabízejí aktivně a kontaktují případnou pracovní sílu v místě jejich bydliště. Nelegální práce je značně riziková, nikdo totiž negarantuje, že bude vyplacena přislíbená odměna, natož aby garantoval pracovní podmínky a bezpečnost práce. Výhodou z hlediska našich akterů je okamžité vyplacení peněz po odvedení práce a také jejich nezdanění. Další uváděnou nespornou výhodou je úkolovost a časová flexibilita práce, která je v souladu s představami o dostatku volného času. Mnozí zaměstnavatelé, jak se zdá, v nelegálním zaměstnávání nalézají také své výhody, takže se akterům zdá, že nelegální zaměstnání se sežene snadněji a rychleji, než to legální. „*Načerno vás vezmou kamkoliv, to je divné. Jinak ne.*“

6 Udržení zaměstnání

Pokud námi sledovaný sociální aktér zvolil vhodnou strategii hledání práce, prošel výběrovým sítím zaměstnavatele a ocitl se v zaměstnaneckém poměru, čeká ho ještě jedna zkouška a tou je udržení se v zaměstnání. Také v této třetí etapě nalézáme projevy stigmatizace romských zaměstnanců, se kterou se musí vypořádat. Mnohdy jsou důsledky pro daného jedince tak nezvladatelné, že z práce odchází. Na neúspěších se ale podílí opět souhra okolností. V rozhovorech se objevovaly zmínky o těch, kteří po krátké pracovní zkušenosti přestali do zaměstnání „z ničeho nic“ docházet. „*Jsou i takoví, co přijdou do práce jednou dvakrát.*“

Zpočátku je nový zaměstnanec vystaven nedůvěře okolí – spolupracovníků z většinové společnosti. Zaměstnavatelé, ale i spolupracovníci, dávají ve vyprávěních aktérů najevo pochyby ohledně morálních a pracovních kvalit přijatého Roma. „*Ten vedoucí řekl, že už měl takové zkušenosti, ale nemůže všechny házet do pytle.*“ Nedůvěra spolupracovníků jde tak daleko, že si důvěryhodnost nového kolegy či kolegyně testují. Chtějí zjistit, zdali nekrade. Uvádíme výpověď ženy, která se musela kolegyním vzepřít a vydobýt si rovné zacházení. „*Když jsem si dupla, tak to šlo. Oni si mě ořukávali, jestli se něco neztratí. Majitelka zavolala, že má špatné zkušenosti, pak už to šlo ... dělala jsem objednávky, dostala klíče. Holky mi tam šlapaly (po umyté podlaze – pozn.), tak jsem po nich křičela. Neznamená, že když jsem Cikánka, tak se po mě můžete vozit. I dnes holky volají, ať se vrátím, že takovou výpomoc neměli. Oni šli na svačtinu, pak mi už dělali kávu, brali mě na kuřárnu.*“ Případy testování nových zaměstnanců jsou pro mnohé ponižující a ve výpovědích časté. Ne všichni tyto situace ustojí a zvládnou je, někteří aktéři nedokázali takovou zátěž „hanby“ unést. „*Já taky, ze začátku, jestli něco neseberu. Taková nejistá jsem byla, tak jsem šla pryč.*“ „*Tady jsem byla hlídaná jak pes, furt za mnou chodili, kontrolovali lednice, dostala jsem nechuť a odešla jsem.*“ „*Byla jsem hlídaná. Kdepak, to oni špatně dělají s těmi Romkami.*“

Udržení zaměstnání vyžaduje různé oběti. „*Když je táta nemocný, tak musí jít, pořád, soboty, neděle, jinak by přišel o práci.*“ Udržet si zaměstnání vyžaduje prolomit nejen nedůvěru okolí, ale také distancovat se od kolektivního stigmatu a přesvědčit druhé o svém pozitivním obraze. V tomto směru je důležitý podle aktérů už příchod do zaměstnání. „*Hlavně příchod na pracoviště – pozdravit, přijít včas, být ve slušném, upraveném, oblečeném. První dojem.*“ Někteří se s nedůvěrou vyrovnávají tím, že pracují v tzv. romských partách. V nich vládne důvěra a spory se řeší obvyklými způsoby. „*Spolu si rozumíme víc než s vašima. Spíš si vyberu partu Romů.*“ Jedná se o uzavřené skupinky pracovníků, které vede jeden z nich. „*Když je parta, málokdy vezmou cizího, jen pro tu svou partu. Asi si chrání práci pro sebe. Každý hledá pro své, pro rodinu.*“ V řadě zaměstnání se ale Romové ocitají mezi spolupracovníky z většinové společnosti. Recept na udržení spolupráce, a tím i zaměstnání, spočívá podle aktérů především v „dobrém“ chování a odpovědné práci. Jsou hodnoceni podle toho: „*... jak se člověk chová a plní požadavky.*“ „*Byla jsem jediná (Romka – pozn.), nebyla jsem drzá, sprostá, vzali mě mezi sebe. Každý se dívá, ale jak jsem se začala s nimi bavit ... Asi jak každému padnete do oka.*“

7 Závěr

V tomto textu jsme se věnovali strategiím brněnských Romů, které sociální aktéři utvářejí na rovině žitého světa ve vztahu k zapojení se do lokálního trhu práce. K závěrům jsme dospěli na základě kvalitativní analýzy dat získaných od Romů žijících v Brně metodou ohniskových skupin. Vzhledem k produkci strategií jsme identifikovali tři důležité momenty, které určují postavení Romů na trhu práce: *hledání zaměstnání, kontakt se zaměstnavatelem a udržení zaměstnání*. Na základě výčtu způsobů hledání práce a obsahu zkušeností aktérů při hledání práce jsme identifikovali dvě hlavní strategie, uplatňované aktéry při získání zaměstnání: *strategii dezinfekce etnické identity*, která usiluje o maskování etnické identity při hledání zaměstnání a brání primární identifikaci uchazeče o zaměstnání jako Roma, a *strategii eliminace nedostatku sociálního, lidského a kulturního kapitálu*. Ta zahrnuje komplex jednání, které směřuje k vyrovnání či obejití pocíťovaných handicapů zejména v oblasti nízkého vzdělání, nedostatečných pracovních zkušeností a návyků, absencí dokladů o vzdělání, uzavřenosti sociálních sítí apod. Uvedené strategie napovídají mnohé o celkovém kontextu hledání práce a také intervenujících podmínkách. Mezi ně patří vlastní časové představy o práci, očekávaná výše mzdy, stigmatizace, zájem o práci, rezignace, absence pozitivních vzorů, vlivy životních způsobů a nízkého lidského, zdravotního a kulturního kapitálu. Druhou etapu, kdy dochází ke kontaktu s potenciálním zaměstnavatelem, poznamenává aktéry vnímaná selektivita zaměstnavatelů a proces vytlačování Romů na sekundární trh práce, případně do oblasti tzv. šedé ekonomiky. Pokud se některý aktér ocitne v zaměstnaneckém poměru, čeká ho ještě nejedna zkouška, která se váže k udržení se v zaměstnání. V důsledku projevů nedůvěry spolupracovníků musí aktér volit strategie, které mu umožňují překonat nedůvěru, prosadit se a zbavit se důsledků stigmatizace. Převážně se jedná o strategii přesvědčení druhých o svém pozitivním obrazu a distancování se od kolektivního stigma.

LITERATURA

- Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti.* Praha, Gabal Analysis & Consulting 2006.
- GOFFMAN, E. *Stigma*. Praha, Slon 2003.
- HABERMAS, J. *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*. Praha, Filosofia 2000.
- HŮLOVÁ, K.; STEINER, J. „Romové na trhu práce.“ In Hirt, T.; Jakoubek, M. „*Romové*“ v osidlech sociálního vyloučení. Plzeň, Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk 2006.
- KLÍČOVÁ, K. „Životní podmínky Romů v České republice v mezinárodním srovnání v kontextu rizik etnického výzkumu.“ In Sirovátka, Tomáš (ed.) *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno, Masarykova univerzita 2004.
- MAREŠ, P. *Faktory sociálního vyloučení*. Praha VÚPSV, výzkumné centrum Brno 2006.
- MAREŠ, P. „Úvod: co s konceptem sociální exkluze v české společnosti?“ In Mareš, P.; Hofírek, O. *Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze*. Brno, Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav a IVRIS 2007.

- SIROVÁTKA, T. „Exkluze Romů na trhu práce a šance na jejich inkluzi“. In Otázky sociální inkluze romské komunity, *Sociální studia* 2003, 10, č. 3, s. 11–24.
- SIROVÁTKA, T. „Diferencovaná rizika nezaměstnanosti“. In Sirovátka, T. (ed.) *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno, Masarykova univerzita a Nakladatelství Georgetown 2002.
- ŠIMÍKOVÁ, I.; VAŠEČKA, I. *Mechanismy sociálního vyčleňování romských komunit na lokální úrovni a nástroje integrace*. Brno, Barrister & Principal 2004.

SUMMARY

The text yields the results of research among Romani in Brno. It deals with labour market exclusion and was concentrated on the perception of three important moments in participation of Romani in the local labour market: searching for employment, employer contact and maintenance of employment. The text focused on the understanding and identification of main strategies applied by social actors.

KEY WORDS

social inclusion, labour market exclusion, human capital, social capital, marginalisation of Roma

PhDr. Daniel Topinka, Ph.D.
Katedra sociologie a andragogiky FF UP
Třída Svobody 26
772 00 Olomouc
e-mail: d.topinka@volny.cz

**Rizikovní seniři – sociální fenomén
demografického stárnutí populace**
(Ochrana zájmů křehkých a nekompetentních seniorů)

Kateřina Ivanová, Naděžda Špatenková, Radka Bužgová

1 Úvod do problematiky

Stárnutí populace je jedním z významných demografických trendů současnosti, které se v celosvětovém měřítku stává problémem jednadvacátého století. Nejrychleji probíhá proces stárnutí populace v Evropě, kde se podíl osob starších 60 let zvýší na celých 35 % v roce 2050. Tento trend se nevyhne ani České republice. Dá se očekávat, že po roce 2015 budou i v naší společnosti lidé ve věku nad 60 let představovat již více jak čtvrtinu populace. Podle projekce Českého statistického úřadu bude u nás v roce 2020 dokonce 28 % seniorů, což představuje téměř třetinu obyvatelstva (srov. Rabušic, 2002).

V roce 2050 by podle demografické prognózy měly být v České republice přibližně dvě pětiny všech obyvatel starších 59 let, což v absolutním vyjádření představuje více jak 3,6 milionu osob (oproti 2,1 milionu seniorů v roce 2006). Změny způsobené dalším nárůstem naděje dožití při narození se promítnou také uvnitř skupiny samotných seniorů. Zatímco v roce 2006 tvořily polovinu ze všech seniorů osoby ve věku 60–69 let, v roce 2050 bude tato věková skupina zaujímat pouze 38 %. Absolutně i relativně se tak zvýší zastoupení seniorů ve věku 70 a více let. Věková skupina 70–79 let by měla ve srovnání s rokem 2006 vzrůst o 96 %, skupina osob ve věku 80 a více let dokonce o plných 175 % (Svobodová, 2008, Vohralíková, Rabušic, 2004, s. 13–14).

Tab. č. 1: Demografické stárnutí populace ČR v historickém vývoji a prognóze (Topinková, 2005, s. 4)

Senioři	1950	1975	2000	2025	2050
Zastoupení osob nad 65 let	8,3 %	12,9 %	13,9 %	23,1 %	32,7 %
Zastoupení osob nad 80 let	1,0 %	1,7 %	2,5 %	5,3 %	9,5 %
Index stáří ¹	51,7	82,3	111,8	243,0	296,1

I samotná seniorská populace tedy postupně stárne. Dá se očekávat značný nárůst zejména v kategorii osob osmdesátiletých a starších, kterých bylo v devadesátých letech minulého století pouze 1% (Zavázalová et al., 2001, s. 16).

2 Konsekvence stárnutí populace seniorů

Je více než pravděpodobné, že se daná demografická situace promítne do všech oblastí společenského života. Nejen z tohoto důvodu představuje stáří a stárnutí pro sociologii a andragogiku (a pochopitelně i další disciplíny) velmi důležité téma, které je nutné zodpovědně řešit. „Dlouhověký svět“ má své stinné stránky – především velké ekonomické důsledky. Protože stále stoupá počet starších osob, narůstá i sociální skupina, která odčerpává veřejné finanční prostředky, ale nepodílí se na jejich tvorbě. Senioři se tak stávají a budou stávat pro společnost stále větší ekonomickou zátěží. Stuart-Hamilton (in Špatenková, 2009, s. 26) hovoří v souvislosti se zatěžováním ekonomiky 21. století v důsledku „šednutí“ populace dokonce o tzv. „demografické časované bombě“. Stáří má ale i svá pozitiva. Mezi klady „dlouhověkosti“ můžeme počítat četnější zaměstnanost osob vyššího věku, nedocenitelné zapojení se seniorů do péče o mladší (ale i starší) generaci, „vytváření“ dalších a nových vyhledávaných služeb pro seniory, které se svým spotřebováváním stávají přínosem do veřejných financí. Tato situace přináší tedy i určitou ekonomickou šanci, např. vytvářením dalších pracovních příležitostí – senioři potřebují (resp. budou potřebovat) pomoc a péči. Senioři budou vytvářet trh.

Evropská komise v této souvislosti zdůrazňuje, že není na místě vyvolávat katastrofické nálady, neboť zvýšení střední délky života je obecně, nejen ve zdravotnictví, dobrou zprávou. Bude však záležet na tom, zda roky přidané k životu budou prožity v relativně dobrém zdraví nebo budou senioři sužováni dlouhodobě chronickými chorobami. Je žádoucí, aby došlo ke kompresi *morbidity* v krátkém závěrečném úseku jinak aktivního a naplněného života (Jařab, 2008).

Se zvyšujícím se věkem však signifikantně narůstá prevalence chorob, polymorbidita a disabilita². Bez přítomnosti chronické nemoci či chronických příznaků je ve vyšším věku jen velmi malé procento obyvatelstva. Ve věku 60 až 74 let trpí v ČR chronickou

¹ Index stáří je počet osob nad 65 let na 100 osob ve věku 0–14 let.

² Disabilita, nezpůsobilost, invalidita, zdravotní postižení jsou českými ekvivalenty anglického termínu *disability* a odrážejí stupeň omezení, které jedinci přináší jeho choroba nebo trvalá funkce orgánu (Topinková, 2005, s. 6).

chorobou více než 80 % osob, nad 70 let je to 87 % a ve věku nad 75 let trpí jednou či více chronickými chorobami téměř 90 % osob (Topinková, 2000, s. 2–3). Obvykle se jedná o nemoci kardiovaskulární (stavy po infarktu myokardu, ischemická choroba srdeční, hypertenze, cévní mozkové příhody), nemoci pohybového ústrojí (osteoporóza, artrózy), nemoci endokrinní (především diabetes mellitus), nemoci respirační či úrazy (Špatenková, Sýkorová, 2004, s. 177–178, Lužný, 2009, s. 17). Polymorbidita jakožto souběžná přítomnost několika onemocnění je téměř typická, patří mezi specifika chorob ve stáří. Ve věku nad 70 a více let je možné zjistit u jednoho člověka i 5–10 diagnóz (Krajčík, 2001, s. 50).

Kalvach (2004, s. 34) v této souvislosti poukazuje na nutnost rozvíjet komplexní týmovou péči, která vyžaduje kontinuitu, dobrou koordinaci a aktivní přístup (včetně dispenzarizace). Povaha takové péče by měla být zdravotně-sociální a měla by zahrnovat jak složku terénní (domácí péče – home care, pečovatelská služba, osobní asistence, komunitní centra, podpora pečujících rodin), tak institucionální (léčebny dlouhodobě nemocných – LDN, lůžka následné péče, ošetřovatelské jednotky, domovy pro seniory a jiné ústavy sociální péče – ÚSP). Jejím cílem by mělo být udržení určité kvality života seniorů za respektování etických principů (autonomie a důstojnost, beneficence a non-maleficence, spravedlnost).

Z důvodů „stárnutí seniorů“ lze tedy předpokládat, že potřeba institucionální péče³ se bude v budoucnu, i přes rozvoj komunitních služeb, zvyšovat. Stárnutí populace tak bude mít značné důsledky nejen na zdravotní a sociální služby, a to především na jejich organizaci a financování, ale i na jejich strukturu, protože senioři mají své specifické potřeby, které je nutné respektovat.

3 Rizikové senioři

Podle předběžné národní zprávy o zdravotní a dlouhodobé péči v České republice (2005, s. 3) je více než 80 % péče o seniory závislých na pomoci druhých zajišťováno rodinou, přičemž průměrná doba poskytování takové péče je přibližně 4 až 5 let. Ztráta soběstačnosti významně koreluje s věkem. Snížení, nebo ztráta soběstačnosti je nejzávažnějším důsledkem geriatrické nemocnosti. Senior pak není schopen bez pomoci nebo asistence druhých osob vykonávat všechny činnosti, které jsou potřebné k zajištění jeho fungování v prostředí, v němž žije⁴. Takový senior se pak stává částečně, nebo zcela závislým na pomoci jiných osob či na dlouhodobé institucionalizaci (Zavázalová et al., 2001, s. 23)⁵.

³ Ústavní (angl. institutional) a rezidenční (znamající sídliště, bydliště, pobyt) znamenají celoroční pobyt ve zdravotnických či sociálních zařízeních

⁴ K hodnocení soběstačnosti se používá testu Barthelové, Katzův test či systém FIM (hodnocení funkční nezávislosti, Functional Independence Measure) (Kalvach, Onderková, 2006, s. 23).

⁵ Podle odhadů je v ČR 80–90 % osob starších 65 let soběstačných s pomocí rodiny a nejbližšího okolí, 13 % potřebuje pomoc v domácnosti, 7–8 % potřebuje soustavnější domácí péči a 2 % soustavnou péči ústavní (Kopecká, 2002, s. 72).

Ve věku od 60 do 74 let využívá institucionální péči přibližně 0,8 % seniorů, ve věkové skupině 75+ je to již 4,3 % seniorů (Vohralíková, Rabušic, 2004, s. 68). Osoby starší 80ti let pak vyžadují významně častěji sociální a zdravotní dlouhodobou institucionální péči než mladší osoby důchodového věku.

Tab. č. 2: Soběstačnost v seniorské populaci
(Zavázalová, Zaremba, Vožehová, 1998, s. 21–26)

Soběstačnost	Věková skupina (60–74 let)	Věková skupina (nad 80 let)
Zcela soběstační	84,8 %	48,6 %
Částečně soběstační	12,5 %	34,9 %
Nesoběstační	2,9 %	16,6 %

Heterogenita seniorské populace je značná, někteří senioři jsou i ve věku nad 80 let aktivní, zdatní (*fit*) a tím i nezávislí (*independent*), mnozí z nich se však ocitají díky různým typům morbidity a polymorbidity⁶ v kategorii *rizikových seniorů*⁷. Do této kategorie zařazujeme seniory křehké (*frail*)⁸, zranitelné (*vulnerable*) závislé (*dependent*), úplně závislé (*totally dependent*). *Dependent proces* se rozšiřuje právě v závislosti na věku.

Ve vyšších věkových kategoriích je taktéž vyšší výskyt psychických poruch, zejména demence, deprese, delirií a drogových interakcí, tzv. 4D (Haškovcová, 1990). Demence či jiné duševní poruchy ve stáří mohou vést nejen ke křehkosti a zranitelnosti seniorů, ale také ke *specifické závislosti* – tj. jejich *částečné či úplné nekompetentnosti* (*incompetent*). Takoví senioři postupně ztrácí schopnost vyjadřovat své potřeby, rozhodovat o svých záležitostech a jsou značně ohroženi nevhodným zacházením či dokonce týráním. Pravděpodobně nejzávažnější je Alzheimerova choroba, kterou trpí v České republice zhruba 50 až 70 tisíc osob (Lužný, 2009; Pidman, 2007; Baštecký a kol., s. 22).

Rizika, která se k seniorům pojí z důvodu jejich křehkosti, zranitelnosti, závislosti a nekompetentnosti⁹, jsou značná. Je možno akcentovat např. riziko jejich snadné de-

⁶ Polymorbidity a multimorbidity jsou synonyma a znamenají, že osoba trpí více nemocemi.

⁷ Riziko je pojem ve slovnících spojovaný s termíny „nebezpečí, možnost škody, možnost ztráty, možnost nezdaru, ohrožení“ nebo také „očekávaná ztráta“.

⁸ Z hlediska medicíny je stařecká křehkost (*geriatric frailty*) zapříčiněná poklesem výkonnosti orgánů ve stáří a jejich obecně sníženým potenciálem vyrovnat se s nároky na tyto orgány kladenými (příklad: snížená svalová síla, snížená pohyblivost, zhoršení funkce smyslových orgánů, zhoršení koordinace pohybu a přítomnost závratí s riziky následných pádů, snížená denzita kostní hmoty s následně snazším mechanismem vzniku zlomenin apod) (Lužný, 2009, s. 15). Kalvach (2004, s. 125) poukazuje na to, že „v našem pojetí obvykle křehkost chápeme jako rizikovost (koncept rizikového geriatrického pacienta) ve smyslu vysoké pravděpodobnosti náhlé dekompenzace stavu a/nebo náhlé nezabezpečení: senioři velmi staří – nad 85 let, žijící osaměle nebo s handicapovaným partnerem, zdravotně labilní – např. s těžkou kardiální dysfunkcí, pokročile demenční, závrativí, s opakovanými pády či hypotermiemi. Zdůrazňována je potřeba aktivní dispenzarizace, neboť mnozí z nich nesignalizují problémy ani narůstající riziko.“

⁹ Je ovšem důležité si uvědomit, že všechny faktory nemusí (ale mohou) působit současně.

teriorace¹⁰ spojenou se ztrátou jejich rozumové orientace, riziko řetězení příznaků¹¹ či dekompenzace zdravotního stavu, riziko náhlé nezabezpečení (např. neschopnost vstát po pádu, neschopnost překonání dopravních problémů aj.), riziko nezvládnutí různých zátěžových situací. Protože všechny uvedené skupiny seniorů balancují na hranici soběstačnosti, potřebují trvalou podporu rodiny a/nebo pečovatelské služby. V případě *částečně závislých seniorů* se jedná o osoby se závažnými funkčními deficity a instrumentální nedostačitostí, které vyžadují průběžnou péči rodiny nebo služeb profesionálních či dobrovolnických. Takoví senioři nezvládají některé základní aktivity každodenního života a vyžadují pomoc např. při přípravě nebo přijímání potravy, oblékání, hygieně, při přesouvání z lůžka do křesla a zpět apod. *Úplně závislí senioři* pak potřebují plnou bazální péči a často jsou umístěni v institucionální péči (Kalvach a kol., 2004, s. 165–178; Kalvach, Onderková, 2006, s. 14–15).

Rizikovní senioři jsou signifikantně ohroženi nerespektováním jejich důstojnosti, týráním, zneužíváním a/nebo zanedbáváním péče a to nejen v domácím prostředí, ale i v institucích. Příčin špatného zacházení se seniory je mnoho, stejně jako podob takového jednání. Bez ohledu na podobu, délku či průběh takového jednání je jeho důsledkem značné zhoršení, resp. ztráta kvality života seniora, jeho fyzická či psychická traumatizace a v konečném důsledku i smrt. Přestože jsou lidská práva ve společnosti obecně uznávána, mnohdy dochází v případě rizikových seniorů k jejich porušování a to i v případě seniorů žijících v ústavní (ať už sociální či zdravotní) péči (Motejl, 2007). Porušování základních lidských práv znamená, že rodinní příslušníci či zaměstnanci zařízení zabraňují seniorům stýkat se s lidmi, s kterými chtějí, brání jim v rozhodování se, nebo odmítání léčby (Bužgová, Ivanová, 2009, Vidovičová, Lorman, 2007, Tošnerová, 2002). Dále je zejména v institucích nedostatečně respektováno jejich právo na soukromí a důvěrnost, právo vybrat si svého lékaře, právo být chráněn před zbytečným fyzickým omezením. Senioři mohou být také týráni nedobrovolnou izolací a separací od ostatních klientů (Nerenberg, 2006, s. 9). Rizikovní senioři se taktéž častěji stávají oběťmi trestných činů. Jsou relativně snadnými oběťmi nejen loupežných přepadení, ale i různých druhů podvodů, kdy pachatelé kalkulují s jejich psychickou labilitou a důvěřivostí. V důsledku jejich křehkosti a zranitelnosti se u nich vyskytují po činu závažnější emocionální důsledky než u mladších obětí (Čírtková 2007, s. 15, Buriánek a kol., 2006). Významným rysem takového jednání je jeho společenská závažnost, neboť pachatelé trestných činů většinou předem počítají s křehkostí starého člověka. Podle Čírtkové (ibidem) pak takové chování vůči zranitelnému stáří můžeme z pohledu morálních společenských norem hodnotit jako *výrazný sociálně patologický jev*.

¹⁰ Deteriorace (vychází z latinského slova deterior – horší) a medicínsky znamená zhoršení, úbytek nebo úpadek rozumových schopností (Vokurka, Hugo, 2000, s. 80).

¹¹ Řetězení příznaků – tzv. kaskádová reakce – kdy se řetězi komplikace postižení dalších orgánů lavinovitě za sebou (teoretický příklad: dehydratace v horkém letním počasí při současné léčbě diuretiky má za následek zhoršené prokrvení ledvin, následné zhoršení renálních parametrů, snížení objemové náplně krevního řečiště, s tím související snížení krevního tlaku až do hypotenzích hodnot, možný pád pacienta a jeho zranění s frakturami či jinými komplikacemi, případné chirurgické řešení zlomeniny, hrozba komplikace v podobě hlubokého zánětu žil a embolizaci do plicnice s úmrtím pacienta) (Lužný, 2009, s. 63)

Ochrana rizikových seniorů a specifický přístup k nim je něco, co by rozhodně nemělo být opomíjeno. Všechny atributy rizikových seniorů mají senioři nekompetentní, jsou křehcí, zranitelní i závislí. Společnost by tedy měla vynaložit veškeré dostupné prostředky na projektivní vztah k těmto osobám.

4 Ochrana nekompetentních seniorů

Přesný počet nekompetentních seniorů v České republice není znám. Ve zdravotnictví jsou sledovány pouze počty osob, které byly ošetřeny, hospitalizovány, propuštěny nebo zemřely s určitou diagnózou v psychiatrických léčebnách, nebo byly hospitalizovány proti své vůli. Statistiky ze sociální oblasti sice ukazují rámcově počet osob, které potřebují péči, či počet osob umístěných v institucionální péči, ale výsledky statistik jsou nekonzistentní, často vyplývající z potřeby evidence jen jednoho ministerstva a jejich přesnou komparativní analýzu třeba jen podle základních demografických či demograficko-epidemiologických ukazatelů (věk, pohlaví, onemocnění, typ instituce, délka pobytu v instituci) není možné provést (zpráva české delegace projektu ADEL, květen 2009).

Také ze závěrečné zprávy *Opatrovnictví a lidská práva v ČR: analýza právní úpravy a politiky v oblasti opatrovnictví* (2007, dostupné z <http://mdac.info>) vyplývá, že v České republice je nedostatek oficiálních dat o seniorech s psychickými problémy, stejně tak jako údajů o osobách, kteří mají omezenou způsobilost k právním úkonům nebo jsou způsobilosti k právním úkonům zbaveni. K dispozici jsou jen údaje o celkovém počtu osob, nikoliv jakákoliv jejich struktura podle pohlaví, věku či důvodu k omezení či zbavení způsobilosti:

Tab. č. 3: Počet osob se zásahem do právní způsobilosti k 30. 7. 2007
(www.mdac.info, s. 16)

Druh zásahu do právní způsobilosti	Počet osob
Omezení způsobilosti	3.893
Zbavení způsobilosti	23.283

Institut omezení či zbavení způsobilosti k právním úkonům by měl teoreticky rizikové seniory chránit, ve svém důsledku ale může také znamenat marginalizaci těchto osob a omezování jejich práv. Podle našeho právního řádu mohou být zletilé osoby zbaveny či omezeny způsobilosti k právním úkonům pouze na základě rozhodnutí soudu, jestliže bylo prokázáno, že je to nezbytné pro ochranu nejlepšího zájmu dotčené osoby. Podmínky stanovuje občanský zákoník v platném znění. Tomu, kdo je zbaven nebo omezen v právní způsobilosti, ustanoví soud opatrovníka. Opatrovníkem může být fyzická osoba (obvykle příbuzná osoba) nebo orgán místní správy. Osoba zbavená způsobilosti k právním úkonům nemůže v podstatě činit žádné právní úkony, může být se souhlasem opatrovníka umístěna v ústavní péči nebo v psychiatrickém lůžkovém zařízení (Baštecký a kol., 1994, s. 156).

Stávající právní úprava opatrovnictví v České republice zdaleka není dokonalá. Její nedostatky jsou shrnuty v již zmíněné zprávě *Opatrovnictví a lidská práva v ČR*. Z této zprávy vyplývá, že Česká republika nerespektuje základní mezinárodní standardy v oblasti péče o nekompetentní osoby a shrnuje čtyři nejdůležitější doporučení následovně:

1. Maximalizovat autonomii. Zajistit, aby bylo nekompetentní osobě umožněno rozhodovat v těch oblastech života, ve kterých má zachovanou funkční kapacitu. Omezit automatické zbavení všech základních práv nekompetentní osob.
2. Poskytovat alternativy. Podporovat zejména nezávislost a ochranu, vytvářet větší možnost dříve vyslovených přání a podporovaného a asistovaného rozhodování. Zbavení právní způsobilosti nebo spíše opatrovnictví by mělo být poslední možností.
3. Předcházet týrání a zneužívání nekompetentních seniorů.
4. Zlepšit procedury.

Základní lidská práva by ale měla být přiznána všem – bez ohledu na věk, zdravotní stav nebo sociální situaci a jsou upravena v Listině základních práv a svobod. Již článek 1) stanoví, že „*Lidé si jsou rovni v důstojnosti i v právech. Základní práva a svobody jsou nezadatelné, nezczizitelné, nepromlčitelné a nezrušitelné.*“ Nekompetentní seniori představují zranitelnou skupinu populace, proto je nutné ochráně jejich práv věnovat náležitou pozornost, zejména pak jejich lidské důstojnosti. To zdůrazňuje i článek 10) Listiny základních práv a svobod, který stanoví: „*Každý má právo, aby byla zachována jeho lidská důstojnost, osobní čest, dobrá pověst a chráněno jeho jméno.*“

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách ve znění pozdějších předpisů, ukládá jednotlivým zařízením, které poskytují sociální služby, vytvářet standardy kvality. Ty zahrnují také ochranu práv osob (standard č. 2). Správně vypracované standardy kvality sociálních služeb a následné kontroly by mohly přispět k prevenci porušování práv seniorů v rezidenčních zařízeních. Nutné je také provádění dalších výzkumných šetření.

Práva všech starších občanů (zejména však seniorů rizikových) jsou také vyjádřena v dalších mezinárodních etických dokumentech. V roce 1997 byla formulována Evropskou sekci Mezinárodní gerontologické asociace *Evropská charta pacientů seniorů*. V roce 1998 byla schválena v České republice výbory *České gerontologické a geriatrické společnosti ČLS JEP* a *České alzheimerovské společnosti*. Tento kodex přiznává starším občanům v instituci právo očekávat, že budou moci rozhodovat, pokud to jejich zdravotní stav dovolí, o svém způsobu života včetně toho, kdy si přejí soukromí a kdy chtějí být ve společnosti. Také pohyb mimo instituci nesmí být omezován, stejně tak i jakékoli jiné kontakty včetně pošty, telefonu či návštěv. Neméně důležité je i právo na kvalitní péči prováděnou kvalifikovanými pracovníky.

Práva seniorů žijících v rezidenčních službách (např. v domovech pro seniory) dále upravuje *Evropská charta práv a svobod pro staré občany*, která byla přijata na konferenci v Maastrichtu v roce 1993. Prohlašuje, že: „*Práva a svobody staré osoby nejsou v žádném případě omezena nástupem do domova*“. Dále se zaměřuje na zlepšování plnohodnotného života seniorů v instituci a snižování nevyhnutelného omezování života v podmínkách kolektivního života. Senior má mít možnost vyjádření svobodného názoru, svobodu

výběru služeb i mimo zařízení, právo na soukromí, právo osobního vlastnictví, právo na styk s okolními lidmi, rodinou a přáteli. Realizace práv a svobod jednotlivci je však limitována respektováním stejných práv a svobod u ostatních klientů. Další známý dokument, *Chartu práv a svobod starších občanů, kteří potřebují pomoc a péči druhé osoby*, vypracovala francouzská *Národní nadace pro gerontologii* již v roce 1966. Přiznává starším občanům právo, aby si mohli sami vybrat způsob svého života. Musí jim být umožněno používat autonomii dle svých fyzických a psychických možností, a to i za cenu určitého rizika. Rodina i ostatní pečující by měli volbu seniora respektovat. Dále zdůrazňuje, že člověk žijící v instituci by se neměl stát pouhým pasivním příjemcem služeb. Poskytované služby by se měly přizpůsobovat potřebám seniorů.

Právo na sebeurčení a jeho splnění, důstojnost a úctu přiznává seniorům také *Montrealská deklarace* z roku 1999 a dokument OSN s názvem *Přidejte život létům*. Princip důstojnosti spočívá v respektování osobní integrity, v zamezení fyzického či duševního týrání a zneužívání a v dodržování zásad slušného chování vůči příslušníkům starší generace. Seniori mají dále právo na seberealizaci, účast na kulturních, vzdělávacích a rekreačních aktivitách (Haškovcová, 2002, s. 192).

5 Projekt ADEL

Obhajobě křehkých a nekompetentních seniorů ve vybraných evropských zemích se aktuálně věnuje projekt ADEL (*Advocacies for frail and incompetent elderly in Europe*), na níž autorky tohoto příspěvku participují. Jedná se o komparativní studii pěti zemí (Německo, Česká Republika, Rakousko, Dánsko, Španělsko), která popisuje současný stav v této oblasti. Hlavním zájmem projektu je porovnat, jak různé evropské země zabezpečují právní ochranu křehkých a nekompetentních seniorů a jaké mají při řešení tohoto problému demografické a sociální zázemí. Projekt byl zahájen v dubnu 2008 a bude ukončen v srpnu 2010. Sponzorem projektu je Volkswagen Foundation v Německé spolkové republice a hlavním řešitelem je Institut für Sozialforschung und Gesellschaftspolitik, Köln, Germany a Institut für Rechts und Kriminal Soziologie, Wien Austria.

Výběr zemí, které budou srovnávány, vycházel z jejich rozdílného přístupu k problematice opatrovnictví. Příklad propracovaného právního systému silné ochrany nekompetentních seniorů představují Německo a Rakousko. Dánsko bylo vybráno jako reprezentant skandinávských zemí se sociálně demokratickými přístupy, kde je největší důraz kladen na svobodné rozhodování jednotlivců a opatrovnictví je pak až posledním možným krokem, Španělsko pro svůj tradiční přístup řešení problematiky v rámci rodiny a jako představitel jižní Evropy a Česká republika zde figuruje jako reprezentant postkomunistických zemí, resp. zemí s probíhající právní transformací (Engels, Koller 2008, Guardianship 2009).

Projekt zahrnuje konkrétně problematiku opatrovnictví (právní procedury při zbavení nebo omezení způsobilosti k právním úkonům), osamělosti seniorů, ochranu pacientů i respektování lidských práv v domovech pro seniory s ošetrovatelskou péčí apod.

Podrobně se zabývá např. implementací práva v případech péče o nekompetentní seniory, a to jak konkrétně, v individuálních případech, tak i v širším kontextu – tedy jak celkově společnost ve zkoumané zemi reaguje na potřeby stárnoucí populace. Komparovány budou zejména tyto fenomény:

- právní systém v péči o nekompetentní osoby,
- organizační provádění právních nařízeních v této oblasti,
- způsob reakcí na tuto situaci, tj. způsob reforem v uvedených pěti zemích.

Impulsem k iniciaci tohoto projektu je demografická situace v Evropě – a to nejen nárůst starších osob obecně, ale především právě nárůst velmi starých či nekompetentních seniorů.

Vysoké procento opatrovnictví zaznamenávají v současné době např. ve Španělsku (zpráva španělské delegace projektu ADEL, květen 2009), v Německu je zase nesrovnatelně více případů opatrovnictví, než v České republice (zpráva německé delegace projektu ADEL, květen 2009). Jednoznačně však všechny země potvrzují, že v posledním desetiletí stoupá počet opatrovaných osob i počet opatrovníků. Opatrovníkem nemusí být jen rodina (resp. některý z jejích členů), či instituce (v případě České republiky je to stát, a v jeho zastoupení obec), ale mohou to být také neziskové organizace či různé typy komunit (zejména v Německu a Rakousku). V úvahu je nutno brát i demografický vývoj složení rodin a také jejich sociální a ekonomické možnosti. Pragmaticky je možno zhodnotit i rostoucí výdaje ze státních (a jiných) rozpočtů, které jsou na opatrovnictví vydávány. Pozornost v projektu by měla být věnována zejména:

1. právnímu systému ochrany nekompetentních osob v těchto pěti zemích (zejména pak systému opatrovnictví), a to jak z pohledu historie, tak organizační struktury a současného provádění;
2. statistické evidenci a výzkumům (zejména počtu osob s právními zástupci, či opatrovníky, finančním výdajům na opatrovnictví, jejich nárůstu a hlavním faktorům tohoto vývoje);
3. demografickému rámci každé země (demografický vývoj v kontextu počtu a typu domácností, forem vlastnictví aj.);
4. alternativám státně regulovaného opatrovnictví (pravomoci právních zástupců, výhody direktivní péče) a přístupům ke změnám tohoto systému;
5. předpokladu dalšího demografického vývoje.

Výstupem daného projektu by měla být nejen reflexe aktuální situace rizikových seniorů, ale také možnosti řešení této situace, včetně prevence, ale i možných intervencí nejen v zúčastněných zemích, ale i dalších evropských společnostech. Je pravděpodobně nutné hledat alternativní zdroje k opatrování nekompetentních seniorů, stejně jako bude nutná proměna institucí, které takovou péči provádějí. Zásadním výstupem projektu by měl být návrh na řešení dané problematiky (doporučení tzv. „dobré praxe“).

6 Závěr

Ve stárnoucích populacích Evropy, to znamená i v České republice, se ochrana zájmů křehkých a nekompetentních seniorů stává nanejvýš aktuální. Do popředí se dostávají otázky participace seniorů na společenském životě a možnosti samostatného života ve starším věku. Skutečností je, že staří, nekompetentní a zranitelní lidé jsou i nadále zainteresováni v řadě právních záležitostí a účastní se veřejného a společenského života. Jsou pacienti zdravotnických zařízení, klienty domácí péče, či sociálních ústavů, jsou majiteli určitých nemovitostí, či věcí movitých, jsou objekty právních smluv, vymáhání práv a požadavků.

V důsledku demografického vývoje, který stojí v pozadí, dochází k růstu požadavků na alternativní způsoby jejich ochrany. Podstatná je také změna rodinných struktur, díky níž se rodina – tradičně hlavní instituce pro zastupování seniorů – dostává v této souvislosti do pozadí. Z těchto důvodů je stát v rostoucí míře konfrontován se stále rozsáhlejší a obtížnějším úkolem ochrany osobních práv nekompetentních seniorů. Společnosti pro poskytování ochrany zmíněné skupině obyvatel vyvinuly různé instituce. S nárůstem potřeby častější ochrany nekompetentních seniorů a nárůstem požadavků na kvalitu této ochrany, jsou instituce, kterým bylo delegováno převzetí zodpovědnosti a úkolů v této oblasti stejně tak jako samotná autorita, pod narůstajícím tlakem, jak tuto poptávku uspokojit. Zároveň jsou však nuceny racionalizovat postupy a zlepšovat využití stávajících zdrojů, souběžně s garancí kvality opatrovnictví a ochrany. Tento scénář je v velké části stejný v celé Evropě.

Cíle opatrovnictví, určené státem, však musejí jednoznačně vycházet z nejlepšího možného způsobu, jak zabezpečit ochranu křehkých a nekompetentních seniorů. Před změnou systému poručnictví si představitelé státu, kteří budou o této změně rozhodovat, musejí nezbytně a naléhavě klást otázky typu:

Jestliže se senior stane závislým, kdo a jak se může stát jeho poručníkem (opatrovníkem)? Kdo o tomto procesu bude rozhodovat? Neměl by senior ještě při nezatížené mysli rozhodnout, koho si jako opatrovníka přeje? Pokud nemá o institut opatrovnictví zájem nikdo z rodiny, bude stát opravdu chránit jeho zájmy, důstojnost a potřeby? Ovšem ani rodinné opatrovnictví nezaručuje ochranu nekompetentních seniorů. Je tedy výhodnější „rodinný“ nebo „profesionální“ model poručnictví? Jaká je přesně pozice a role poručníka (resp. jaké jsou jeho práva a povinnosti) ve vztahu ke svému svěřenci, ale i k ostatním zainteresovaným subjektům? Jaké množství financí systém spotřebuje? A ke komu se nakonec finance dostanou? Jak mohou pomoci neformální instituce? Jak bude stát celý proces kontrolovat?

Odpovědi na tyto otázky nejsou jednoduché. Je samozřejmě vždy nezbytně nutné posuzovat konkrétní individuální situaci příslušného seniora, přesto může adekvátní reflexe problémů s opatrovnictvím křehkých a nekompetentních seniorů (a to nejen v České republice) mnohé napovědět.

LITERATURA

- ADEL: Comparative analysis of national systems and innovative approaches. Průběžné zprávy z výzkumu. Copenhagen: Center for Retlige Studier i Velfærd og EU Markedsintegration, Det Juridiske Fakultet, Københavns Universitet, květen 2009.
- BAŠTECKÝ, J. a kol.: *Gerontopsychiatrie*. 1. vyd. Praha, Grada Publishing 1994.
- BURIÁNEK, J., KOVAŘÍK, J., ZIMMELOVÁ, P.: *Domácí násilí, násilí na mužích a seniorech*. 1. vyd. Praha, Triton 2006.
- BUŽGOVÁ, R., IVANOVÁ, K.: Elder Abuse and Mistreatment in Residential Settings. *Nursing Ethics*, 16, 2009, no. 1, s. 110–126.
- ČÍRTKOVÁ, N., VITOUŠOVÁ, P.: *Pomoc obětem (a svědkům) trestných činů*. 1. vyd. Praha, Grada Publishing 2007.
- ENGELS, D., KOLLER, R.: Advocacies for frail and incompetent elderly in Europe – ADEL: Comparative analysis of national systems and innovative approaches. Zadání výzkumu. Cologne: Institut für Sozialforschung und Gesellschaftspolitik, říjen 2008.
- Guardianship and Human Rights in the Czech Republic*. Mental Disability Advocacy Center. Retrieved July 27, 2009. Dostupné z: http://www.mdac.info/documents/Czech_report_English.pdf
- HAŠKOVCOVÁ, H.: *Fenomén stáří*. 1. vyd. Praha, Panorama 1990.
- HAŠKOVCOVÁ, H.: *Lékařská etika*. 3. doplněné vyd. Praha, Galén 2002.
- JARAB, J.: *Úvodní slovo na konferenci Seniori – naše šance*. Praha: 19. května 2008.
- KALVACH, Z. et al.: *Geriatric a gerontologie*. 1. vyd. Praha, Grada Publishing 2004.
- KALVACH, Z., ONDERKOVÁ, A.: *Stáří: pojetí geriatrického pacienta a jeho problémů v ošetrovatelské praxi*. 1. vyd. Praha, Galén 2006.
- KOPECKÁ, P.: Koncept kvality života seniorů v České republice. *Zdravotnictví v České republice*, 5, 2002, č. 1–2, s. 71–75.
- KRAJČÍK, Š.: Zvláštnosti chorob v starobe. In: *Forum medical special*. Sborník přednášek přednesených na lékařském sympóziu v Bratislavě „Aktuálne témy v medicíne“ ve dnech 20.–21. dubna 2001, Veverská Bítýška: Hartmann – Rico, 2001.
- LUŽNÝ, J.: *Kvalita života seniorů jako jedna z výzev zdravotně-sociální politiky 21. století*. Diplomová práce. Olomouc: Ústav sociálního lékařství a zdravotní politiky, 2009.
- MOTEJL, O.: Zpráva z návštěv ze zařízení pro seniory. *Pečující on-line* [online]. 2007 [cit. 2009-05-15]. Dostupné z WWW: <<http://www.pecujici.cz/prirucky.shtml?x=2063061>>.
- NERENBERG, L.: *Elder Abuse Prevention: Emerging Trends and Promising Strategies*. NY, Springer publishing company 2008.
- PACOVSKÝ, V.: *O stárnutí a stáří*. 1. vyd. Praha, Avicem 1990.
- PIDRMAN, V.: *Dementia*. 1. vyd. Praha, Grada Publishing 2007.
- Předběžná národní zpráva o zdravotní a dlouhodobé péči v České republice*, MPSV, 2005.
- RABUŠIC, L.: *Stárnutí populace jako hrozba nebo jako sociální výzva* [online]. Praha, VUPSV 2002. [cit. 2008-07-15]. Dostupné z WWW: <http://www.vupsv.cz/Starnuti_populace.pdf>.
- SVOBODOVÁ, K.: Analýza: Dostupnost institucionální péče o seniory z regionálního pohledu. *E-Demografie* [online], 2008. [cit. 2008-10-12]. Dostupné z WWW: <<http://www.demografie.info>><imgsrc="http://www.demografie.info/img/demo.gif" border="0" height="30" width="100">).
- ŠPATENKOVÁ, N., SÝKOROVÁ, D.: *Seniori a zdraví*. In: SÝKOROVÁ, D., CHYTIL, O. (Eds.): *Autonomie ve stáří. Strategie jejího zachování*. Ostrava, ZSF OU 2004.
- TOPINKOVÁ, E.: *Geriatric pro praxi*. 1. vyd. Praha, Galén 2005.
- TOPINKOVÁ, E.: Geriatrický pacient v ambulanci péči. *Sestra*, 2000, č 1, s. 2–3.
- TOŠNEROVÁ, T.: *Špatné zacházení se seniory a násilí v rodině*. 1. vyd. Praha, Ústav lékařské etiky 3 LF UK 2002.

- VIDOVIČOVÁ, L., LORMAN, J.: *Život v domovech pro seniory. Problémy týrání, zneužívání a zanedbávání péče v domovech pro seniory*. Zpráva z výzkumu, 2007.
- VOHRALÍKOVÁ, L., RABUŠIC, L.: *Čeští senioři včera, dnes a zítra*. VÚPSV Brno, 2004.
- VOKURKA, M., HUGO, J. ed. *Praktický slovník medicíny*. 6. rozšířené vydání. Praha, Maxdorf 2000.
- ZAVÁZALOVÁ, H. et al.: *Vybrané kapitoly ze sociální gerontologie*. 1. vyd. Praha, Karolinum 2001.
- ZAVÁZALOVÁ, H., ZAREMBA, V., VOŽEHROVÁ, S.: Některé charakteristiky života starých lidí. *Geriatrics*, 4, 1998, č. 1-2, s. 21-26.
- Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách.

SUMMARY

The European population is aging not only numerically, i.e. in relation to the young generation (age index), but also the life span is extending. The phenomenon is called “the aging elderly”. A higher age in the elderly increases multimorbidity, including dementia. Ill elderly people are to a higher extent at risk of abuse, care neglect, undignified conduct, maltreatment, and criminal activity (social pathology towards the elderly). This makes them a risk group, where we place frail, vulnerable, dependent, totally dependent, and incompetent elderly. It seems essential to monitor the observance of human rights of these individuals, especially of incompetent people who are deprived of legal capacity. This article aims to inform on an ongoing international project (ADEL – Advocacy of Frail Elderly and Incompetent), which deals with this matter and in its final report is proposing suggestions for a preventable system solution of guardianship in various types of European countries.

KEYWORDS

Population aging, life span extension, multimorbidity, risk elderly, socially pathological phenomena, incompetent elderly, ADEL project, prevention of guardianship system.

Doc. PhDr. Kateřina Ivanová, Ph.D.
Ústav sociálního lékařství a zdravotní politiky
Lékařská fakulta Univerzity Palackého v Olomouci
Hněvotínská 3
771 41 Olomouc
e-mail: katerina.ivanova@upol.cz

PhDr. Naděžda Špatenková, Ph.D.
Katedra sociologie a andragogiky
Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci
Třída Svobody 26
772 00 Olomouc
e-mail: nadezda.spatenkova@upol.cz

Mgr. Radka Bužgová, Ph.D.
Ústav ošetřovatelství a porodní asistence
Fakulta zdravotnických studií OU
Syllabova 19
700 30 Ostrava
e-mail: radka.buzgova@osu.cz

Postoje českých sester k pacientům vybraných minorit na území ČR

Lenka Špirudová, Jaroslava Králová, Mária Nemčeková

Úvod

Ošetrovatelská péče o pacienty holisticky orientovaná na saturování biologických, psychologických, sociálních a spirituálních potřeb vyžaduje otevřený, tolerantní, podporující a vstřícný přístup ze strany sester jak k pacientům samotným, tak k jejich rodině a blízkým osobám. Sestry musí rozumět i potřebám a specifikům komunity, ve které pacient a jeho rodina žije. V posledních cca dvaceti letech se v České republice poněkud změnila struktura pacientů. V péči zdravotníků se stále častěji ocitají pacienti odlišných národností, etnik a kultur, pacienti se otevřeněji hlásí k některým osobním identifikátorům, které byly dříve pro ně sociálně ohrožující (např. odlišná sexuální orientace), zvyšuje se věk pacientů, rostou požadavky na péči, potřeba informovanosti, intenzita spolurozhodování atd. Zajímalo nás proto, jaké jsou aktuální postoje sester k různým patientským skupinám. Jelikož předmětem sesterské práce je péče o individuální potřeby pacientů (ne diagnostika chorob a jejich léčba), jako identifikační charakteristiky pro definování patientských skupin byly hledány takové, které podstatně modifikují péči. Z celého spektra možností jsme zvolili kulturní, jazykové a etnické identifikátory¹. Jednak proto, že tato rovina proměnných je v českém oboru ošetrovatelství málo probádaná, jednak proto, že tyto proměnné jsou v ošetrovatelské péči naprosto klíčové jak pro komunikaci,

¹ Zdravotní péče napříč kulturami je sama o sobě specifickým předmětem zkoumání. V oboru ošetrovatelství se této problematice věnuje transkulturní ošetrovatelství, což je také pro sestry samostatný specializační obor – studijní i pracovní (viz Nemčeková, Špirudová, 2005). Zdravotní péči ve všech lidských společnostech můžeme v zásadě rozdělit na péči generickou (*emic*) a profesionální (*etic*). *Generická péče* je převážně emická (zevnitř skupiny), je laická a lidová, opírá se o tradice a dovednosti předávané v dané kultuře. Dle zdrojů WHO tradiční systém péče využívá cca 60 % lidské populace na zeměkouli. *Profesionální péče* (*etic*) je vědomě zpracovaná, institucionalizovaná a formálně standardizovaná, postavená na vědeckém důkazu, mnohdy však opomíjí holistickou povahu člověka a staví pacienta do role nevědoucího objektu (Špirudová a kol., 2006). Oba typy péče musí být v transkulturním kontextu začleněny a to v takové podobě, jaká přináší uzdravení a další prospěšné výsledky pro klienta, který má nárok na zohledněný a kulturně ohleduplný přístup personálu. (Leininger, McFarland, 2002, s. 60–61)

tak pro stanovování cílů, hledání akceptovatelných alternativ, strukturování a metody edukace atd.

Tato stať předkládá výstupy pilotní studie, která zmapovala postoje českých sester k vybraným skupinám pacientů. Postoje sester byly zjišťovány pomocí sémantického diferenciálu (Ferjenčík, 2000). Vycházeli jsme z předpokladu, že konotativní významy slov ukazují na postoje, tedy na jedny z kontextových modalit, které ovlivňují interpersonální komunikaci a terapeutický vztah mezi sestrou a pacientem.

Cíle práce

1. Zmapovat rozdíly v konotativních významech pojmů: *český pacient, muslimský pacient, německý pacient, romský pacient, slovenský pacient, ukrajinský pacient a vietnamský pacient* u zdravotních sester v ČR.
2. Zjistit, zda a v čem se konotativní významy pojmů *český pacient, muslimský pacient, německý pacient, romský pacient, slovenský pacient, ukrajinský pacient a vietnamský pacient* liší u sester s přímou zkušeností a bez zkušeností s péčí o tyto pacienty.
3. Zjistit, jak jsou v sémantickém prostoru českých sester rozmístěny vybrané skupiny pacientů.

Metoda

Tato empirická studie měla poměrně rozsáhlý předvýzkum. V předvýzkumu byla v první etapě použita kvalitativní metoda s technikami přímého otevřeného individuálního dotazování a skupinového rozhovoru (focus group), abychom zmapovali problémy českých sester s pacienty cizinci a pacienty minoritních skupin. Účastníci první etapy předvýzkumu:

- 19 sester z uprchlických center ČR (dále jen UC), tj. 90,5 % (100 % bylo 21 stálých sester v UC ČR) a 2 lékaři působící v UC ČR. (Pracovaly čtyři skupiny, výstupy byly diskutovány v plénu.)
- studující bakalářského programu ošetřovatelství na LF UP v Olomouci (absolvovaný předmět Multikulturní ošetřovatelství nebyl podmínkou):
  - a) kombinované formy studia (mají minimálně pět let sesterské praxe, studují 3. ročník při zaměstnání, svou sesterskou profesi vykonávají v různých kategoriích nemocnic a zdravotnických zařízení na území ČR), celkem 35, tj. 70 % studujících z ročníku. Celkový počet studentů v ročníku je 50. (Pracovalo sedm skupin, výstupy diskutovány v plénu.)
  - b) prezenční formy studia - 3. ročník (mají absolvovanou střední nebo vyšší zdravotnickou školu a nyní studují poslední ročník bakalářského programu, mají zkušenosti s přímou péčí, pracují metodou ošetřovatelského procesu). Celkem 20, tj. 80 % studujících z ročníku. Celkový počet studentů v ročníku je 25. (Pracovaly čtyři skupiny, výstupy byly diskutovány v plénu.)

- kromě sester jsme měli možnost hovořit také s 11 řediteli uprchlických center ČR, to bylo 100 % v ČR, což byl také počet všech uprchlických center na území ČR. (pracovala jedna diskusní skupina).
- osm individuálních rozhovorů. Účastníky byli: magistry ošetrovatelství – vyučující zdravotnických škol a vysokých škol, vrchní sestry z nemocnic, praktická lékařka z pražské ordinace, kde podstatnou část klientely tvoří Romové, studentka ošetrovatelství pracující na absolventské práci o zkušenostech cizinců se zdravotnickou péčí v ČR.

Výstupem této etapy předvýzkumu byla první sestava možných adjektiv a hodnotících charakteristik pro zamýšlený sémantický diferenciál.

V další etapě předvýzkumu proběhla dvě dotazníková šetření, jejichž cílem bylo stanovení struktury a obsahu sémantického diferenciálu pro samotný výzkum.

První předvýzkumné dotazníkové šetření bylo zaměřeno na empirické rozřazování vytypovaných adjektiv a charakteristik z předchozí etapy předvýzkumu do dimenzí sémantického prostoru. Na této fázi pracovalo 19 studentů prezenční formy studia oboru ošetrovatelství.

Druhé předvýzkumné dotazníkové šetření již pracovalo s navrženými bipolárními sadami adjektiv a hodnotících charakteristik ze všech tří dimenzí sémantického prostoru a cílem bylo:

- korigovat pojmy vyjadřující bipolaritu u všech navržených adjektiv a hodnotících charakteristik,
- upřesnit vztah k dimenzi sémantického prostoru a také
- vytipovat adjektiva či charakteristiky, která by v ostrém dotazníku neměla být použita.

Tohoto dotazníkového šetření se účastnilo celkem 65 respondentů jak studentů bakalářského a magisterského studia oboru Ošetrovatelství, tak praktikujících sester. Výstupem bylo potvrzení, že navržená bipolární adjektiva a hodnotící charakteristiky zabírají všechny tři dimenze sémantického prostoru (ne vždy jsou jednoznačně zařaditelné a pokud jsou řazeny současně do více dimenzí, pak mají různou „sílu“ zařazení v každé z přiřazených dimenzí ...). Dále byly upřesněny použité pojmy k vyjádření bipolarity a celá sada mohla být nakonec strukturována do čtyř kategorií (osobnostní – vyjadřující vztah k jiným lidem, k okolí – sociokulturních specifik – zvládání zdravotních problémů a péče).

Za základní techniku vlastního výzkumného šetření jsme zvolili dotazník. Dotazník měl čtyři části. Jeden oddíl obsahoval sémantický diferenciál dle Charlese Osgooda (Osgood, 1964), druhý obsahoval vybrané osobnostní testy dle Eyssenka, třetí se zabýval efektivitou komunikace sester s pacienty cizinci a poslední část byla věnována popisným charakteristikám respondenta. Pro tento článek je z celé pilotní studie vybrán jen problém postojů sester k pacientům vybraných minorit na území ČR. Kvantitativní data byla zpracována s použitím statistického výpočetního systému STATISTICA Cz. 6.0. Byly použity tyto statistické testy: Chí-kvadrát, Spearmanův test, LSD Post Hoc Tests, dvouvýběrový t-test. Vzhledem k velkému množství dat byly výstupy pro přehlednost zpracovány graficky. V práci jsou uvedeny grafické mapy a 3D grafy.

Studované patientské kategorie (*český pacient, muslimský pacient, německý pacient, romský pacient, slovenský pacient, ukrajinský pacient a vietnamský pacient*) byly zvoleny na základě:

- a) vybraných socio-kulturních a etnických indikátorů jedince, které zásadním způsobem ovlivňují ošetrovatelskou péči. Evropa má křesťanské kořeny a tedy pacienti sousedících evropských zemí jsou pro české ošetrovatelství specifická zejména svým jazykem, ne až tolik životními podmínkami a zdravotnickým systémem své země. Hodnotový systém bývá velmi podobný. Z mimoevropských tradičně nekřesťanských a nemuslimských společenství jsou v ČR nejznámější a nejpočetnější Vietnamci – ti v našem šetření zosobňovali jinakost asijského typu. Zcela specifické jsou ve vztahu k naší kultuře kultury s islámskými kořeny. Na území ČR není nijak výrazné zastoupení např. Turků, jako je tomu v Německu a nebo Afričanů, jako je tomu ve Španělsku a proto pro ošetrování takovýchto pacientů sestry u nás jako důležitější identifikační charakteristiku používají např. příslušnost k víře a ne národnostní hledisko. Islám totiž modifikuje podstatně u pacienta jeho denní režim, požadavky na zdravotnickou i ošetrovatelskou péči, oblékání, stravování, hodnotový systém atd. a v našich podmínkách je v takřka 100 % spojen i s potřebou cizojazyčné komunikace. Pro běžnou ošetrovatelskou praxi je v tomto případě národnostní identifikace pacienta např. Jemenec, Súdánec či Afghánec tak specifická a přitom vzdálená, že sestřím nemusí vytvářet potřebnou představu vzorců kulturně vhodné a uzpůsobené ošetrovatelské péče. Proto jsme i v našem šetření použili patientskou kategorii „muslimský pacient“ bez bližšího určení.
- b) početního zastoupení národnostních a kulturních menšin na území ČR a na základě zdravotnické praxe v ČR. Předpokládali jsme, že čím je národnostní – kulturní skupina na území ČR početnější, tím více sester bude mít osobní přímou zkušenost s péčí o její příslušníky. Z celého našeho předvýzkumu (celkem 179 respondentů) vyplývá, že lze očekávat pravděpodobně přímou zkušenost s péčí o pacienty odlišných kultur a národností asi u 53 % českých sester. Jedná se tedy o zkoumaný jev, který není zcela běžný v sesterské praxi v ČR a tento fakt musel být zohledněn při sestavování vzorku respondentů samotného výzkumu. Kategorie „český pacient“ sloužila ve výzkumu jako referenční.

Dotazník sémantického diferenciálu obsahoval 58 bipolárních adjektiv a hodnotících charakteristik, které byly pro každou patientskou skupinu shodně strukturovány do čtyř kategorií:

- osobnostní charakteristiky a adjektiva
- adjektiva a charakteristiky vyjadřující vztah k jiným lidem, k okolí
- adjektiva a charakteristiky sociokulturních specifíků
- adjektiva a charakteristiky specifíků ve vztahu ke zvládnutí zdravotních problémů a péče.

Vybraná sada bipolárních adjektiv a charakteristik vzešla z předvýzkumu a zabírala všechny tři dimenze sémantického prostoru (dimenzi potence, hodnotící a dimenzi aktivity). Míra hodnocení u každého bipolárního adjektiva – charakteristiky byla měřena

na sedmibodové škále. Proto, aby respondenti nebyli ovlivňováni středními hodnotami škál, byly jim škály předloženy v podobě 70 mm dlouhých přímek. Odečty odpovědí se následně prováděly manuálně.

Vzorek respondentů

Vzorek respondentů (vlastního výzkumného šetření) tvořily české zdravotní sestry, jejichž mateřským jazykem byla čeština, měly minimálně dva roky sesterské praxe a byly ochotny se anonymního výzkumného šetření zúčastnit. Protože jsme v předvýzkumu zjistili, že jen asi polovina sester může mít přímou zkušenost s péčí o pacienty odlišných kultur, proto byl proveden semistrukturovaný výběr vzorku respondentů. Cíleně jsme se snažili do šetření zapojit sestry z uprchlických a azylových center – všechny byly obeslány korespondenčně. Kromě jedné se ale nikdo nezúčastnil s tím, že nemohou vypovídat o své práci (vždy byly materiály poslány zpět). Přímou a nebo korespondenčně jsme oslovili sestry velkých nemocnic (fakultních a krajských), kde jsme předpokládali nejvyšší koncentraci cizinců i odborné péče a tedy také vyšší procento sester, které mají pro naše šetření potřebné zkušenosti z praxe. Byly osloveny sestry z několika nemocnic okresních i akciových společností. Cíleně jsme prostřednictvím studentů na praxích žádali i sestry v ordinacích praktických lékařů i specialistů v terénu jak ve velkých městech, tak v okresních městech. Byly osloveny také vyučující několika zdravotnických škol. Základ vzorku respondentů tvořili nakonec z 80 % studující kombinované formy studia oboru ošetřovatelství, kteří současně vykonávají sesterskou profesi (jak v nemocnicích, tak v ordinacích praktiků, v ambulantních provozech apod.). U těch byla ochota spolupracovat na výzkumu nejvyšší.

Rozdáno a rozesláno bylo celkem 164 dotazníků, vráceno bylo 104 vyplněných dotazníků. Návratnost dotazníků byla 62,8 %. Ze 104 respondentů bylo 101 žen a 2 muži, 1 respondent pohlaví neuvedl. Průměrný věk respondentů byl 32,9 let (od 22 do 52 let). Zastoupeny byly všechny úrovně odborného vzdělání, nejpočetnější byla skupina se středoškolským vzděláním (87,5 %) a se specializací (53,8 %). Nejvíce respondentů působilo v pozicích řadových sester (80,8 %) a v provozech nemocnic (77,9 %). Zastoupeny byly poměrně proporcionálně také sestry v manažerských (18,3 %) i v pedagogických pracovních pozicích (16,3 %). Do šetření se zapojily v malé míře také sestry z ambulantních provozů (3,8 %). *Průměrný respondent našeho vzorku je:* zdravotní sestra – žena ve věku 32,9 let se středoškolským vzděláním a se specializací, s délkou praxe cca 14 let, pracující v běžném provozu nemocnice na některém z jejích základních oddělení.

Výsledky výzkumu a jejich interpretace

Cíl č. 1

Zmapovat rozdíly v konotativních významech pojmů: *český pacient, muslimský pacient, německý pacient, romský pacient, slovenský pacient, ukrajinský pacient a vietnamský pacient* u zdravotních sester v ČR.

Hypotézy:

H₀: Mezi konotativními významy pojmů český pacient, muslimský pacient, německý pacient, romský pacient, slovenský pacient, ukrajinský pacient a vietnamský pacient u zdravotních sester v ČR nejsou rozdíly.

H_A: Mezi konotativními významy pojmů český pacient, muslimský pacient, německý pacient, romský pacient, slovenský pacient, ukrajinský pacient a vietnamský pacient u zdravotních sester v ČR jsou rozdíly.

Propočítány byly průměrné hodnoty u všech adjektiv a hodnotících charakteristik pro jednotlivé patientské skupiny. Průměrné hodnoty přitom zahrnují výpovědi respondentů s přímou zkušeností i bez přímé zkušenosti a tím dávají globální průměrný obraz o pohledu sester na vybrané skupiny pacientů. Výsledná hodnota každého adjektiva – charakteristiky u každé patientské skupiny byla porovnávána s ostatními patientskými skupinami a bylo zjišťováno pomocí analýzy rozptylu a LSD Post Hoc testů, které patientské skupiny jsou hodnoceny sestrami v dané charakteristice (adjektivu) statisticky významně odlišně. Výsledná hodnota testu nižší než 0,05 je signifikantní pro zamítnutí nulové hypotézy. Pro snazší a rychlejší orientaci v kvantu výsledků jsme použili grafické záznamy – srovnávací *sémantické pojmové mapy* viz grafy č. 1–24, přičemž český pacient v nich slouží vždy jako kategorie referenční. Grafy uvádějí z úsporných důvodů jen jeden pól každého užitého adjektiva či hodnotící charakteristiky (např.: je uvedeno citově stabilní – na druhé straně grafu by bylo uvedeno citově labilní). Osa grafu nazvaná „průměr škály“ v každé grafické mapě je také uzpůsobena výsledkům. Celá škála by byla 0–70. Nejčastěji se ale zjištěné hodnoty pohybovaly mezi 10 a 55. Tam, kde bylo více hodnot marginálních, je uvedena škála širší (např. 10–60).

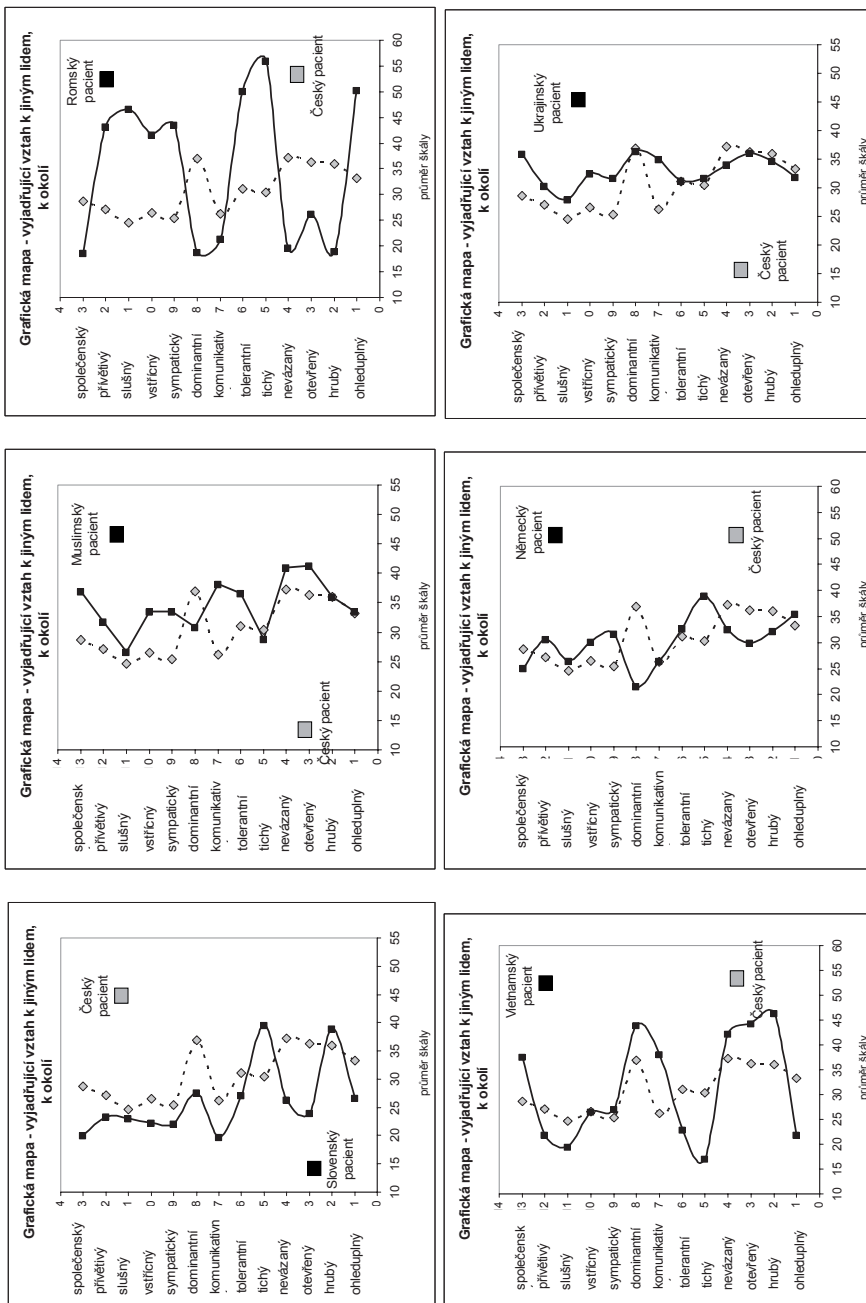
Z provedených LSD Post Hoc testů souhrnně vyplývá, že je třeba zamítnout nulovou hypotézu a přijmout hypotézu alternativní: *Mezi konotativními významy pojmů český, muslimský, německý, romský, slovenský, ukrajinský a vietnamský pacient u českých zdravotních sester jsou signifikantní rozdíly. Zachyceny byly signifikantní rozdíly u všech patientských skupin a ve všech čtyřech oblastech, do kterých byly bipolární charakteristiky a adjektiva strukturovány.*

Závěr k cíli č. 1

Lze konstatovat, že sestry zkoumaného souboru umí vyjádřit specifika pacientů odlišných kultur a národností. Nejvýraznější a nejčetnější rozdíly byly zjištěny v hodnocení romských pacientů ve srovnání s českými pacienty. U žádné další sledované patientské skupiny rozdíly nevykazovaly ve vztahu k českým pacientům tak výrazné a četné rozdíly. Další patientská skupina, která je vnímána jako poměrně odlišná, jsou pacienti vietnamské národnosti.

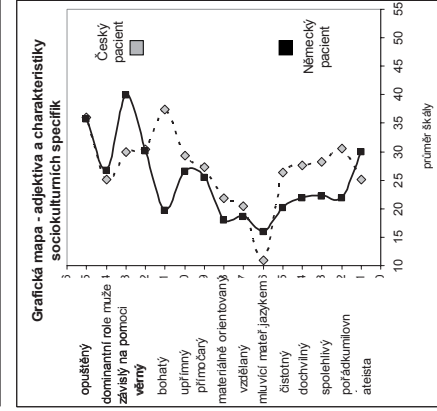
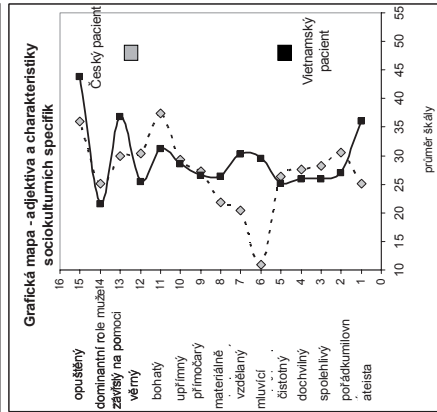
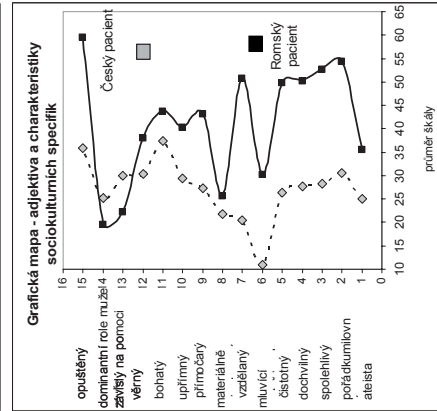
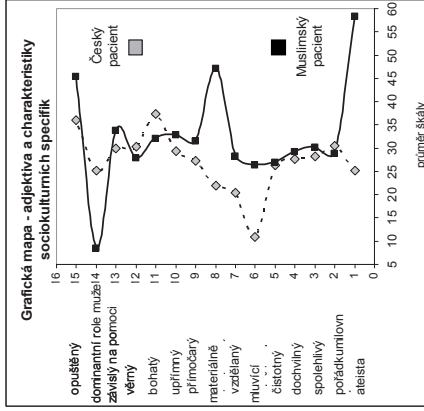
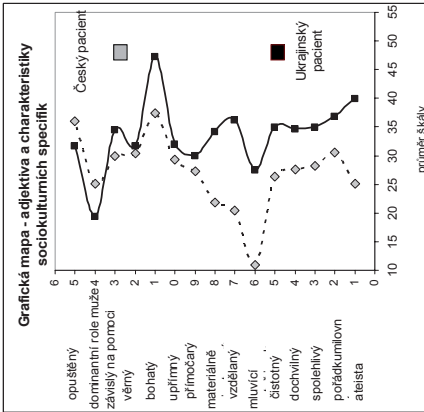
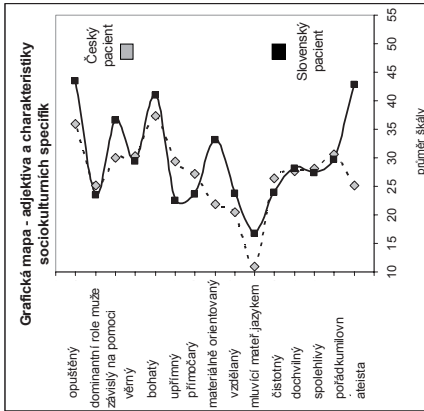

Grafy č. 7–12: Grafické mapy pro srovnání adektiv a charakteristik vyjadřujících vztah k jiným lidem a okolí

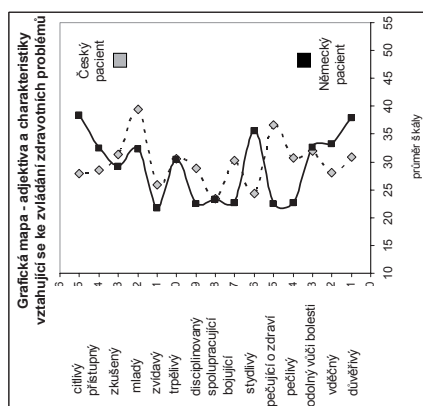
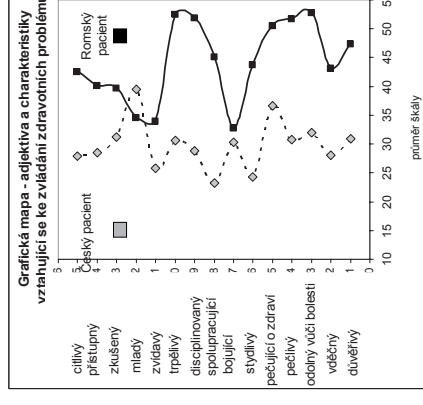
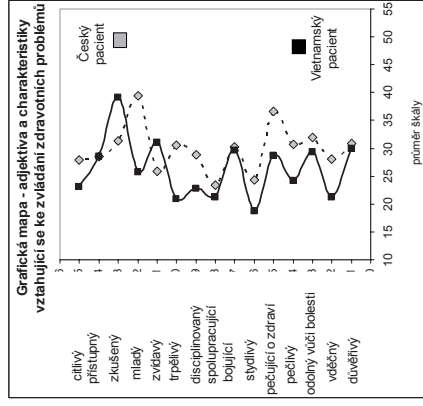
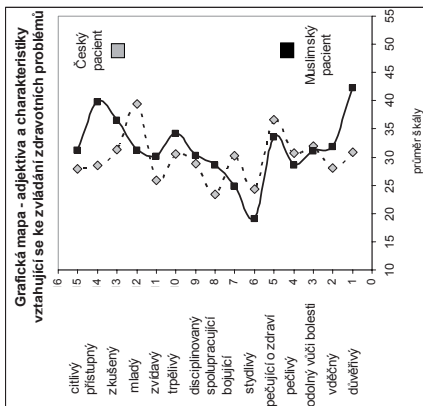
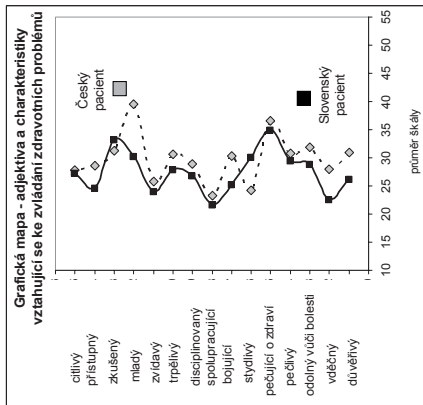
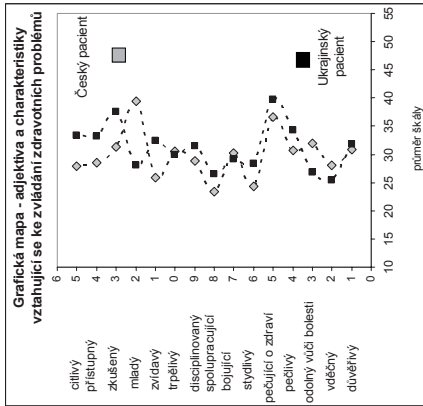

Grafy č. 13–18: Grafické mapy pro srovnání adjektiv a charakteristik sociokulturních specifík

Grafy č. 19–24: Grafické mapy pro srovnání adjektiv a charakteristik vztahujících se ke zvládnání zdravotních problémů

Cíl č. 2

Zjistit, zda a v čem se konotativní významy pojmů *český pacient*, *muslimský pacient*, *německý pacient*, *romský pacient*, *slovenský pacient*, *ukrajinský pacient* a *vietnamský pacient* liší u sester s přímou zkušeností a bez zkušeností s péčí o tyto pacienty.

H_0 : Konotativní významy pojmů *muslimský*, *německý*, *romský*, *slovenský*, *ukrajinský* a *vietnamský pacient* u zdravotních sester s přímou zkušeností a bez přímé zkušenosti s péčí o ně se neliší.

H_A : Konotativní významy pojmů *muslimský*, *německý*, *romský*, *slovenský*, *ukrajinský* a *vietnamský pacient* u zdravotních sester s přímou zkušeností a bez přímé zkušenosti s péčí o ně se liší.

2A) Úroveň jednotlivých bipolárních adjektiv a hodnotících charakteristik

Pro testování hypotéz byl použit dvouvýběrový t-test. Z výsledků vyplynulo, že nejvíce rozdílů na úrovni jednotlivých adjektiv a hodnotících charakteristik bylo zachyceno u názorů sester na pacienty ukrajinské, muslimské a zejména pak vietnamské. V některých aspektech sestry bez přímé zkušenosti s péčí o tyto pacienty je hodnotí přísněji, než sestry s přímou zkušeností, což je nejvýraznější u vietnamských pacientů, zachycen je tento jev v jedné charakteristice také u německých pacientů. Naopak ale sestry bez přímé zkušenosti, oproti svým kolegyním, které přímou zkušenost s péčí mají, hodnotily lépe romské pacienty – v jedné charakteristice. Na základě statistického testování na úrovni srovnávání jednotlivých bipolárních adjektiv a hodnotících charakteristik odmítáme nulovou hypotézu a přijímáme hypotézu alternativní: *Konotativní významy pojmů muslimský, německý, romský, slovenský, ukrajinský a vietnamský pacient u zdravotních sester s přímou zkušeností a bez přímé zkušenosti s péčí o ně se liší. Zjištěné rozdíly ale nejsou četné, kromě pojmu vietnamský pacient (na druhém místě je ukrajinský a na třetím místě muslimský pacient).*

2B) Úroveň dimenzí sémantického prostoru (potence – aktivita – hodnocení)

Vzhledem k tomu, že rozdíly v konotativních významech studovaných pojmů u zdravotních sester s přímou zkušeností a bez přímé zkušenosti s péčí o ně na úrovni jednotlivých bipolárních adjektiv a hodnotících charakteristik jsou významné, ale nejsou četné, zajímalo nás, zda a jaké statisticky významné rozdíly vykazuje vyšší úroveň testování a to úroveň jednotlivých dimenzí sémantického prostoru (dimenze: potence – aktivity – hodnocení). Výsledky testování uvádí tabulka č. 1.

Tab. č. 1: Výsledky testování rozdílů ve výpovědích sester s přímou zkušeností a bez přímé zkušenosti s péčí o vybrané skupiny pacientů na úrovni jednotlivých dimenzí sémantického prostoru

Pacientská skupina	Výsledky dvouvýběrového t-testu			Platí hypotéza nulová	Platí hypotéza alternativní
	Dimenze SP hodnotící	Dimenze SP potence	Dimenze SP aktivity		
muslimský pacient	0,966	0,674	0,419	+	-
německý pacient	0,285	0,582	0,880	+	-
romský pacient	0,940	0,342	0,816	+	-
slovenský pacient	0,471	0,570	0,217	+	-
ukrajinský pacient	0,252	0,877	0,491	+	-
vietnamský pacient	0,011	0,180	0,776	-	+

Závěr k cíli č. 2

Z výsledků vyplývá, že rozdíly mezi sestrami s přímou zkušeností a bez přímé zkušenosti jsou zachytitelné, nejsou ale četné. U pojmu vietnamský pacient byly výpovědi sester s přímou zkušeností příznivější než u sester bez přímé zkušenosti s péčí o tyto pacienty. Naopak u romských pacientů je příznivější hodnocení ze strany sester, které s nimi přímou zkušenost nemají.

Z provedeného šetření také vyplývá, že konotativní významy pojmů jsou sestrami s přímou zkušeností a bez přímé zkušenosti vnímány velmi podobně. K platnosti testovaných hypotéz je třeba se vyjádřit strukturovaně a to jak podle jednotlivých kategorií pacientských skupin, tak také podle toho, zda se vyjadřujeme k jednotlivým adjektivům a hodnotícím charakteristikám a nebo zda se vyjadřujeme k jednotlivým dimenzím sémantického prostoru.

Statisticky významné rozdíly jsou spíše na úrovni jednotlivostí, na vyšší úrovni, kterou jsou dimenze sémantického prostoru, nejsou rozdíly tolik patrné. Nejvýznamnější rozdíly byly zjištěny pro kategorii vietnamský pacient a to na obou úrovních testování. U žádné jiné kategorie nebyly rozdíly tak významné.

Cíl č. 3

Zjistit, jak jsou v sémantickém prostoru českých sester rozmístěny vybrané skupiny pacientů.

H_0 : V umístění pojmů český pacient, muslimský pacient, německý pacient, romský pacient, slovenský pacient, ukrajinský pacient a vietnamský pacient u zdravotních sester v ČR v dimenzích sémantického prostoru nejsou rozdíly.

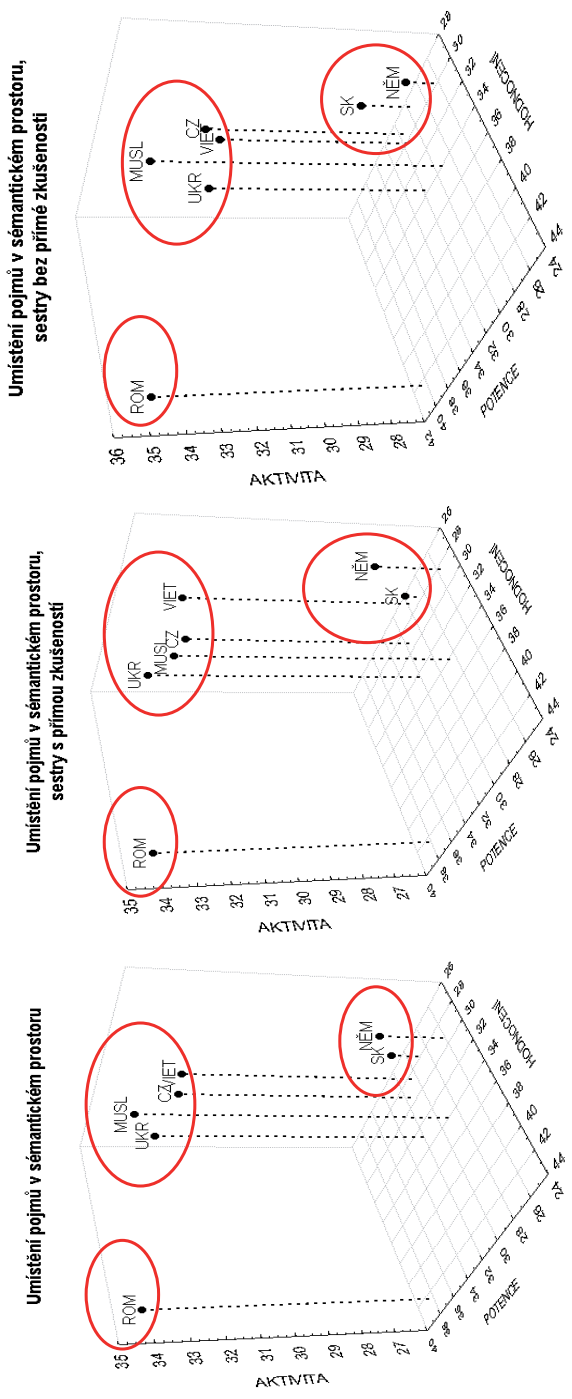
H_A : V umístění pojmů český pacient, muslimský pacient, německý pacient, romský pacient, slovenský pacient, ukrajinský pacient a vietnamský pacient u zdravotních sester v ČR v dimenzích sémantického prostoru jsou rozdíly.

Pro každý zkoumaný pojem bylo určeno jeho skóre v každé dimenzi sémantického prostoru – v dimenzi hodnotící, dimenzi potence a dimenzi aktivity. Výpočet: součet bodových skór u těch položek, jež reprezentují příslušnou dimenzi sémantického prostoru a z výsledku byl vypočítán aritmetický průměr. Ten reprezentuje místo zkoumaného pojmu v dané dimenzi sémantického prostoru. Výsledky jsou uvedeny v 3D grafech č. 25–27. Z 3D grafů je patrné, že zkoumané pojmy vytvořily v sémantickém prostoru *tři uskupení*. První skupina blízkých pojmů je tvořena pojmy slovenský pacient a německý pacient. Druhá skupina blízkých pojmů zahrnuje pojmy: ukrajinský pacient, muslimský pacient, český pacient, vietnamský pacient. Třetí uskupení zahrnuje pouze pojem romský pacient. Na základě výsledků zamítáme nulovou hypotézu a přijímáme hypotézu alternativní: *v umístění pojmů český, muslimský, německý, romský, slovenský, ukrajinský a vietnamský pacient u zdravotních sester v ČR v dimenzích sémantického prostoru jsou rozdíly*. Vysvětlení rozdílů není jednoduché a můžeme pouze usuzovat na určité tendence. Otázkou je, jak dalece u sester ovlivňuje konotativní významy studovaných pojmů a jejich umístění v sémantickém prostoru jejich přímá zkušenost. Následující tabulka č. 2 uvádí zkušenost sester – respondentek s péčí o pacienty v přehledu tak, jak ji uvedly v dotazníku.

Tab. č. 2: Dotazníkem zjištěné zkušenosti sester – respondentek s péčí o vybrané kategorie pacientů

Kategorie pacientů	Sestry, které uvedly zkušenost s péčí – z celkového počtu 105 respondentů:	% sester, které uvedly praktickou zkušenost s péčí	Souhrnné počty ošetřených pacientů respondentkami v jednotlivých patientských kategoriích	Průměrné počty ošetřených pacientů na 1 respondentku s uvedenou praktickou zkušeností
slovenský pacient	85	80,95	2031	23,89
ukrajinský pacient	59	56,19	498	8,44
muslimský pacient	33	31,43	331	10,03
romský pacient	96	91,43	9265	96,51
vietnamský pacient	57	54,29	613	10,75
německý pacient	37	35,24	124	3,35

Srovnání 3D grafů (č. 25–27) s umístěním studovaných pojmů v sémantickém prostoru u sester
 (číselné rozsahy jednotlivých dimenzí jsou v grafech uvedeny vždy v rozsahu zjištěných výsledků)

Závěr k cíli č. 3

V umístění studovaných pojmů u zdravotních sester v dimenzích sémantického prostoru jsou rozdíly. Není ale možno jednoznačně konstatovat, které proměnné jsou nejdůležitější a zásadním způsobem ovlivňují rozmístování daných pojmů v sémantickém prostoru u sester. Přímá zkušenost je jen jednou z uvažovaných proměnných, ale pravděpodobně není nejdůležitější.

Diskuse a závěr

Na základě výsledků našich šetření je možno vyslovit následující *spekulativní výroky*, jako možné vstupy pro další zkoumání:

1. *Pojímají české sestry své pacienty odlišných národností a kultur tím diferencovaněji, čím větší a intenzivnější mají přímou zkušenost s péčí o ně? V opačném případě (při nedostatku přímé zkušenosti) mají tendenci je buď pojímat velmi podobně jako pojmují české pacienty a nebo hledají nějakou podobnost s již jim známými kulturami a národnostmi a pokud je najdou, pak mají tendenci takové pacienty pojímat podobně jako asociovanou kulturu či národnost?²*
2. *Pojímají české sestry své pacienty odlišných kultur a národností nejdůležitěji na základě znalostí a přímé zkušenosti s péčí o ně a nebo jsou daleko významněji ovlivňovány celospolečenskými postoji a názory k daným kulturám a národnostem? Svě pacienty pak sestry vnímají tím diferencovaněji, čím jsou kultury a národnosti pacientů známější a diskutovanější v české populaci?*

Výsledky našeho šetření jsme se snažili porovnat s výstupy podobných studií. Na základě opakovaných rešeršů můžeme konstatovat, že zjištěné postoje sester k vybraným patientským skupinám nemají dosud možnost relevantního srovnání v oboru na národní úrovni. Na národní úrovni lze pro zasazení našich výsledků do kontextu využít výsledky publikovaných studií, které se dotýkají postojů k minoritám či problémů soužití na území ČR, jako byly např. studie Šiškové, Gabala (1999), Ryšavého (2003), Saka (2003) aj. Na mezinárodní úrovni jsme sémantické studie zaměřené na postoje sester k národnostním a etnickým komunitám pacientů také nezachytili. Zahraniční studie z oboru

² Tento model pojmání pacientů sebou přináší jak pozitivita, tak také určitá rizika.

Pozitiva: české sestry s velkou pravděpodobností poskytnou všem pacientům bez rozdílu národností, kultur či etnik stejnou či velmi podobnou úroveň, kvalitu i spektrum ošetrovatelské péče. Tento přístup je ve shodě s Mezinárodní deklarací lidských práv a svobod, s Etickým kodexem sester, pokud se týká obecné roviny poskytování péče.

Rizika: české sestry se budou pravděpodobně nevědomky dopouštět přestupků v péči díky nízké kulturní kompetentnosti a citlivosti a to zejména u pacientů s velmi odlišnou kulturou a zvyky. U pacientů takový přístup může vyvolávat: kulturní bolest, frustraci, devalvaci – ponížení jejich lidské důstojnosti, pocit netaktosti, hrubosti, diskriminace ze strany sestry. U sester se může vyskytovat vůči pacientům pocit frustrace a nekompetentnosti, pocity nevděčnosti pacientů, nárůst etnocentrických tendencí. (Fawcett, 2000) Tento přístup je tedy současně v rozporu s principy individualizované, holisticky pojmávané přímé péče a také s učním transkulturního ošetrovatelství.

ošetřovatelství a transkulturního ošetřovatelství se zpravidla zabývají etnickými, národnostními a kulturními specifiky pacientů a komunit ve vztahu k jejich ošetřovatelským potřebám, ve vztahu k migraci, ke zdravému životnímu stylu, k efektivitě zdravotnické edukace, k hledání nových modelů zdravotnické a ošetřovatelské péče o minority apod. Výsledky naší studie jsme proto porovnávali s výstupy české studie u jiné profese od J. Buriánka a P. Kuchaře z roku 2004 „*Výzkum zaměřený na vztah Policie ČR a národnostních a etnických menšin v české společnosti*“. I když v jejich studii byly zjišťovány postoje policistů k menšinám, tak struktura hodnocených menšin byla odlišná od naší. Také metoda výzkumu byla odlišná – použili postojový dotazník. Jediná kategorie, která byla shodná, byla romská národnost. Zdá se, že postoje sester i policie v ČR k této minoritní skupině jsou srovnatelné. Ukazuje se, že jak sestry, tak policie, jsou k Romům tolerantnější tím více, čím méně přímých zkušeností s nimi mají. U sester je významně akcentovaný strach a obavy (mají např.: zkušenosti jak s verbálním, tak i s fyzickým napadením ze strany romských klientů, se zastrašováním apod.) – zjištěné hodnocení uvádějí 3D grafy – viz hodnoty v dimenzi potence sémantického diferenciálu (graf 25–27).

Výstupy našeho empirického šetření mohou mít praktický význam především pro oblast výchovy, vzdělávání a pro management oboru ošetřovatelství. Pro oblast výzkumu v oboru ošetřovatelství tato studie může přinést impulsy či inspiraci k dalším výzkumům v oblasti transkulturního ošetřovatelství a komunikace v ošetřovatelství.

LITERATURA

- BURIÁNEK, J., KUCHARĚ, P.: *Výzkum zaměřený na vztah Policie ČR a národnostních a etnických menšin v české společnosti*. Praha: červenec 2004. [cit. 2007-09-05]. (<http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/dokument/2006/mensiny.pdf>)
- FAWCETT, J.: *Analysis and Evaluation of Contemporary Nursing Knowledge: Nursing Models and Theories*. Philadelphia, F. A. Davis, 2000.
- FERJENČÍK, J.: *Úvod do metodologie psychologického výzkumu*. 1. vydání. Praha, Portál 2000.
- GABAL, I.: Etnické klima české společnosti. In GABAL, I. A kol.: *Etnické menšiny ve střední Evropě*. 1. vydání. Praha, G plus G 1999.
- LEININGER, M. M., McFARLAND, M. R.: *Transcultural Nursing. Concepts, Theories, Research and Practice*. 3rd ed. New York, McGraw-Hill, Medical Publishing Division 2002.
- NEMČEKOVÁ, M., ŽIAKOVÁ, K., MIŠTUNA, D.: *Práva pacientov: Filosofická reflexia a zdravotnícka prax*. Bratislava, Iris 2000.
- NEMČEKOVÁ, M., ŠPIRUDOVÁ, L.: Teorie kulturně univerzální a diferencované péče Madeleine Leininger. In ŽIAKOVÁ, K. a kol.: *Ošetřovatelství – konceptuální modely a teorie*. Ostrava, Ostravská univerzita 2005.
- OSGOOD, Ch. E.: Semantic differential technique in the comparative study of cultures. *American Anthropologist*, 66, 1964, č. 3, s. 171–200.
- RYŠAVÝ, D.: Sociální distance vůči Romům. Případ vysokoškolských studentů. *Sociologický časopis*. 39, 2003, č. 1, s. 55–78.
- SAK, P.: Stav a vývoj znalostí cizích jazyků české populace. In *Kariérní vzdělávání. 7. mezinárodní konference o informatické podpoře personálních procesů*. Praha, 29. září – 2. října 2003. [cit. 2007-05-09]. (<http://www.insoma.cz/index.php?id=paper>)
- ŠPIRUDOVÁ, L., TOMANOVÁ, D., KUDLOVÁ, P., HALMO, R.: *Multikulturní ošetřovatelství II*. Praha, Grada 2006.

SUMMARY

Our study focuses on Czech nurses' attitudes to their patients who come from various ethnic minorities, especially Roma, German, Slovak, Muslim, Ukrainian, Vietnamese.

Empirical objectives:

1. To map the differences in connotative meanings of terms: the Czech, Romany, Muslim, Ukrainian, Vietnamese and Slovak patient in qualified nurses in the Czech Republic.
2. To find out, whether and in what connotative meanings of the terms the Czech, Romany, Muslim, Ukrainian, Vietnamese and Slovak patient differ in nurses with direct experience and without experience in caring for these patients.
3. To find out, how selected national and cultural groups of patients are spaced out in a semantic space of Czech nurses.

The applied research methodology: a questionnaire with multi-factorial scales of a semantic differential according to Charles Osgood.

KEYWORDS

nursing - transcultural nursing - psychosemantics - attitudes - opinions - nurse - patient - relations - semantic differential

Mgr. Lenka Špirudová, PhD.
Ústav ošetrovatelství
Fakulta zdravotnických věd UP v Olomouci
Hněvotínská 3
779 00 Olomouc
e-mail: lenka.spirudova@upol.cz

Jaroslava Králová
Ústav sociálního lékařství a zdravotnické politiky
Lékařské fakulty Univerzity Palackého v Olomouci

Mária Nemčeková
Katedra filozofických vied
Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, SR

Návrat bezdomovce do společnosti

Jana Haasová

1 Úvod

V současné české společnosti jsou některé skupiny obyvatelstva označovány jako skupiny ohrožené sociální exkluzí (sociálním vyloučením). V odborné literatuře je možné se setkat s celou řadou klasifikací vyloučených osob. Jednotlivé typologie exkludovaných osob se od sebe liší, ale přesto mají hodně společného. V mnoha z nich jsou uváděny osoby bez práce a bez dostatečných příjmů, osoby zdravotně postižené, izolovaní jedinci, jedinci s nízkou či nedostatečnou kvalifikací, osoby propuštěné z výkonu trestu apod. (Kotýnková, 2000), (Novotná, 2004), (Klinger, König, 2004), (Andress, Kronauer, 2006), (Bude, 2008). Jedná se o časté charakteristické znaky mnoha jedinců z bezdomovské populace. Jaké jsou možnosti opětného zařazení bezdomovců do většinové společnosti? Odpovědět na tuto otázku se pokusím ve své práci prostřednictvím analýzy navrhovaného resocializačního programu (viz pátá část).

2 Bezdomovci

Základní pojmy

Pojem **bezdomovec** je označením pro osobu nemající střechu nad hlavou. Současně je to označení pro někoho, kdo nemá domov, kdo je bez domova. V zahraniční literatuře se užívají např. výrazy *homeless*, *obdachlos*. V naší literatuře je možné se setkat nejen s označením **bezdomovec**, ale i s výrazy – osoby bez přístřeší, lidé bez domova, osoby bez střechy nad hlavou apod. Ve své práci dávám přednost termínu – **bezdomovec**, který považuji za vhodnější, ale nevyhnu se i dalším označením z důvodu jazykové pestrosti, přestože jsou tyto výrazy méně přesné.

Vlastní pojem **bezdomovství**¹ není jednoznačný, je vágní. **Bezdomovství** je sociální situace, která příslušného jedince zasahuje. Rozsah **bezdomovství** je velmi obtížně

---

¹ Tak jako u výrazu **bezdomovec** existuje terminologická různorodost, stejná situace je i v případě dvou jazykově správných termínů – **bezdomovství** a **bezdomovectví**. V této práci jsem upřednostnila výraz **bezdomovství**.

postižitelný: 1. neexistuje jednotná obecně uznávaná definice, 2. bezdomovci jsou těžce dosažitelní či skrytí, 3. bezdomovství není stálý jev, protože bezdomovcem nemusí být člověk po celý život. Bezdomovství je spíše procesem než stavem (Fitzpatrick, Kemp, Klinker, 2004).

„Bezdomovství je více než jen nedostatkem přístřeší. Bezdomovství – to je způsob života, který se vyznačuje **absencí stálého a jistého bydliště**, je to typ **havarované životní dráhy** a současně je to **absence sociálního statusu** (pozice v sociální struktuře)“ (Haasová, 2005, s. 10). Ve své práci hovořím o bezdomovcích jako o lidech na ulici. Výrazem **ulice** nemyslím jen městskou komunikaci, cestu či vozovku, ale „...jakékoli otevřené neinstitutionalizované prostředí, a to nezastřešené i zastřešené“ (Bednářová, Pelech, 2000, s. 7). Lidé na ulici jsou lidé na nádraží, v parku, pod mostem a na jiných místech.

Heterogenní skupina

Kdo jsou bezdomovci? Jak žijí? To jsou otázky, na které by hodně lidí z většinové společnosti reagovalo obdobně díky náhodným setkáním s bezdomovci či na základě informací z médií (z tisku, z televize). Z jednotlivých odpovědí by vyplynulo, že bezdomovci jsou téměř všichni stejní, tzn., že mají zanedbaný zevnějšek, nechce se jim pracovat, vícekrát byli ve výkonu trestu, trpí různými závislostmi, zvláště na alkoholu a za svou situaci si mohou sami. Tyto názory a představy vyplývají převážně z nedostatku informací a neznalosti specifík této značně heterogenní skupiny osob.

Bezdomovce je možné rozdělit dle klasické typologie do tří skupin. První skupina **zjevných bezdomovců** je nejviditelnější a zahrnuje osoby bez přístřeší, které žijí na nádražích, na ulicích a apod. Tyto osoby vyhledávají pomoc sociálních služeb v azylových domech pro ně určených, či noclehárnách provozovaných obcemi nebo charitativními organizacemi. Malý počet těchto osob nevyhledává pomoc sociální sítě ve společnosti a dává přednost životu na ulici za cenu svobody. Je možné je poznat na první pohled, protože většinou nedbají o svůj zevnějšek a na ulici jsou velmi nápadní. Další skupina tvořená **skrytými bezdomovci** je poměrně špatně sledovatelná, protože tyto osoby se na sociální služby neobracejí. Počet těchto osob převážně čistě oblečených je možné jenom spekulativně odhadovat, protože se snaží své problémy skrývat. Bezdomovství skryté předčí bezdomovství zjevné. Patří mezi ně část populace bez trvalého bydliště, která často putuje z místa na místo a rychle mění své působíště. Dále jsou to osoby, které v zimních měsících hledají pomoc a ubytování v azylových domech, ale po krátké době opět odcházejí. Poslední skupinou jsou **potenciální bezdomovci**, o jejichž existenci toho úřady moc nevědí, protože se většinou závislosti na institucích brání. Jsou to tedy osoby, které mají střechu nad hlavou, ale jejich přebývání je nejisté. Většinou se jedná o přelidněné, zchátralé, zdravotně závadné byty, holobyty, podnájmy apod. Tito lidé budí dojem, že mají bydlení, ale ve skutečnosti žijí ve složitých a nepředstavitelně obtížných podmínkách. Do této skupiny je možné zařadit i osoby propuštěné z vězení, léčeben, stejně tak i mladé lidi vycházející z ústavu sociální péče apod. (Hradecký, Hradecká, 1996).

Je potřebné si uvědomit, že mezi bezdomovci azylových domů jsou **jednotlivci** (muži i ženy), **manželské páry**, ale i **celé či neúplné rodiny**. Lidé bez domova jsou **různého věku**.

Je jim třeba dvacet let ale i šedesát, sedmdesát let apod. Bezdomovcem se může stát i nezletilé dítě, jehož rodič přijde o bydlení a najde např. útočiště v azylovém domě pro matky s dětmi. Bezdomovci jsou lidé, kteří dosáhli **různého stupně vzdělání** od základního až po vysokoškolské. **Zdravotní stav** osob bez domova je velmi **variabilní**, od relativně zdravých až po lidi se závažnými onemocněními. Je možné se setkat s jedinci trpícími psychickými nebo somatickými nemocemi, bohužel výjimkou nebývá dokonce kombinace obou včetně nejrůznějších závislostí. Různě dlouhá je i **doba pobytu „na ulici“**, protože se může na straně jedné jednat jen o krátkodobé „vybočení“ z normálního života v délce několika týdnů či měsíců. Na straně druhé existují jedinci, kteří léta žijí na ulici. Další okolností, která přivádí lidi do azylových domů, je **propuštění z výkonu trestu**, kdy se člověk po návratu z vězení nemá kam vrátit. Mezi lidmi bez domova jsou osoby s čistým trestním rejstříkem, ale i jedinci, kteří uvádějí až kolem deseti pobytů ve výkonu trestu. Bezdomovcem se člověk může stát z důvodu pronásledování rodinným příslušníkem, v takových případech je možno hovořit o **domácím násilí**. Fyzicky či psychicky bývají týrány spíše ženy svými partnery. Postavení člověka bez domova získá i mladý člověk, který vinou dlouhodobých vztahových konfliktů **nedobrovolně opouští domov**. V azylovém domě se ocitne i jedinec, jemuž **zaměstnavatel nevyplatil mzdu** za několik měsíců. Může to být i osamělý člověk, kterého někdo „**připravil**“ o **střechu nad hlavou způsobem, který se dá obtížně prokázat**, tzn., že využil jeho mentální nedostatečnosti a omezené funkční gramotnosti (neschopnosti porozumět psanému textu, podepsané smlouvě, viz část pátá).

3 Socializace

Abych se mohla dále zabývat možnostmi návratu bezdomovců do společnosti, musím se zamyslet nad tím, jakým společenským procesem člověk v průběhu života prochází, jak se utváří jeho osobnost v procesu socializace (výraz pochází z latiny *socialis* = družný, spojenecký, manželský).

V odborné literatuře je možné se setkat s řadou pojetí pojmu socializace. Některé jsou stručné a možná ne zcela postihují složitý proces socializace, jiné se naopak snaží tento proces obšírněji popsat. Mně blízká je stručná a lehce zapamatovatelná definice M. Nakonečného: **Postupná přeměna biologické bytosti ve společenského tvora** (Nakonečný, 1970).

V dalších definicích se hovoří o vštěpování touhy chovat se tak, jak se chovat má (Bauman, 1995), o začleňování jedince do skupiny (Jandourek, 2003), o internalizaci („přijetí za svůj“) souboru hodnot a norem dané společností, o ovládnutí základních způsobů chování, hraní sociálních rolí (Petrušek, 1992), o zformování bytosti, která se bude i o samotě chovat tak, jako by byla pod dohledem ostatních (Keller, 2005), o vytváření osobnosti na základě její interakce se specifickým materiálním, kulturním a sociálním prostředím (Geulen, 1994), o procesu stálého přizpůsobování se individuálních normám a typickým způsobům chování určité společnosti či společenské vrstvy (Eberle, Hillig, 1989). Všem těmto pojetím však chybí dle mého názoru zmínka, o které píše J. Řežáč, o vytvoření lidské individuality, tedy o **humanizaci člověka**, (polidštění „kulturního

barbara“ – novorozence). Socializace není jen vřazení do systému společenských vztahů a souvislostí. Humanizace se současně stává individualizací i socializací (Řezáč, 1998).

Socializace je **procesem celoživotním**. Jedinec se neustále nachází v nových, sociálních situacích. Setkává se s dalšími sociálními skupinami, s jejich hodnotami a normami se konfrontuje, přijímá je za své a stává se členem oněch skupin. Socializaci je možné obecně rozdělit na dvě etapy: na primární a sekundární. **Primární socializace** probíhá v nejranějším období vývoje člověka. V této fázi jsou předávány základní kulturní návyky (např. hygienické, stravovací) a vytváří se bezprostřední svět člověka. Jedinec je zcela závislý na socializátorovi a vytváří si k němu pevné citové vazby, tzn., že hodnoty, normy a způsoby chování získané v této etapě jsou jen málokdy v pozdějším životě zpochybňovány a měněny. Rozhodujícím socializačním činitelem je nejužší rodina a případně i další vzdálenější příbuzní (Reichel, 2004).

P. L. Berger a T. Luckmann uvádějí, že primární socializaci mají na starost „**významní druzí**“, což jsou osoby dítěti vnucené (není možnost volby). Zprostředkovávají dítěti svět a pozměňují ho. Dítě si osvojuje jejich role a postoje, tzn., že je internalizuje, přejímá za vlastní a zároveň přejímá i jejich svět. Jeho identifikace s nimi je automatická a nevyhnutelná. Dostává identitu, dostává přiděleno určité místo ve světě. Svět internalizovaný během primární socializace je vtisknut pevněji než světy internalizované během sekundární socializace. Primární socializací se vytváří u dítěte vědomí postupné abstrakce od rolí a postojů konkrétních významných druhých k rolím a postojům obecným. Tato abstrakce se nazývá **zobecnělý druhý**, což znamená, že se dítě identifikuje nikoli jen s konkrétními lidmi, ale i s jinými lidmi obecně, se společností. Utváření zobecnělého druhého je rozhodující fází primární socializace, jedinec se stává platným členem společnosti. Do procesu **sekundární socializace** vstupuje již utvořená osobnost a již internalizovaný svět. Sekundární socializace se vyznačuje vysokým stupněm anonymity, tzn., že role jsou lehce oddělitelné od svých vykonavatelů (Berger, Luckmann, 1999).

Některé socializační etapy jsou nezastupitelné, nedají se přeskočit. **Chyby v procesu socializace** (nebo její nedostatečnost) se projevují např. citovou nevyspělostí, sociální konfliktností, nepochopením společenských hodnot (Reichel, 2004). Vlivy sociálního prostředí v raných fázích (např. duševní poranění v dětství, dlouhodobý život v bídě) mohou vést v pozdějším věku ke **vzniku deprivace** (Koukolík, Drtilová, 1996).

V konkrétních kasuistikách klientů azylového domu je možné vysledovat jistou podobnost mezi životem jejich rodičů a jejich vlastním současným statusem ve společnosti. Někteří z nich hovoří o nedostatečném či negativním fungování jejich primární rodiny (např. o časté nepřítomnosti otce či matky v rodině, o alkoholismu otce či matky, někdy obou, o zneužívání a ponižování dětí ze strany rodičů, o životě v chudobě a nedostatku, o určité izolaci rodiny). Sami tito lidé jsou dnes většinou bez zaměstnání, mají např. problémy s alkoholem, s patologickým hráčstvím, ztratili vlastní rodinu a životního partnera, někdy jsou odloučeni od svých dětí, spíše mají zdravotní problémy apod. Často nejsou schopni žít ve společnosti, což může vést k jejich sociální exkluzi.

4 Sociální exkluze

Termín sociální exkluze není v odborné teorii ještě ustálen. Ve Velkém sociologickém slovníku je termín definován jako **mechanismus**, pomocí kterého **jedna skupina** ochraňuje svá privilegia tím, že **uzavře jiným skupinám přístup ke zdrojům**, k pozicím, odměnám a možnostem (Maříková, Petrušek, Vodáková, 1996).

Vyloučení z jednoho systému (z trhu práce) však může znamenat **vyloučení z řady jiných systémů** (sociálních vztahů, politické participace, atd.). Pokud jsou lidé zbaveni jedné identity, najdou si většinou jiné společenství, které jim nabídne alternativu (Mareš, 2006). Sociální exkluzi ovlivňují čtyři faktory: 1. odmítnutí společnosti integrovat některé jedince, 2. odmítnutí jedinců se integrovat, 3. osobní charakteristiky, 4. strukturální faktory (Mareš, 2006). V své práci se budu věnovat zejména faktoru třetímu, který má rozhodující vliv na exkluzi bezdomovců, jak ostatně vyplývá dále z této práce (část šestá).

5 Resocializace

Pojem **resocializace** (z latinské předpony re = opakování a socialis = družný, od socius = druh) znamená **další, opětovnou socializaci jedince, u něhož podobný proces již proběhl**. Jedinec vstupuje do zcela nového prostředí či se ocitá v dosud pro něho neznámé sociální situaci (Maříková, Petrušek, Vodáková, 1996).

Někteří autoři užívají spíše než termínu resocializace pojem **transformace subjektivní reality** a zamýšlejí se nad extrémním případem, kdy jde o transformaci téměř všeho, tj. „**výměna jednoho světa za jiný**“. Takovou transformaci nazývají **alternací**. K alternaci jsou nutné procesy resocializace. Tyto procesy jsou podobné primární socializaci a jde v nich o to, aby byly za důležité považovány jiné prvky reality než doposud a současně jde o citovou identifikaci s lidmi, kteří mají tuto socializaci na starosti. Jedinec procházející alternací zpřetrhá kontakty s předchozím světem, o níž se jeho svět opíral. K tomu je nutná segregace od „spoluobyvatelů“ světa, který nechává za sebou. Ideální by byla segregace fyzická. Jakmile nová realita pevně zapustí kořeny, je možné navazovat kontakty s lidmi z vnějšku. Lidé, kteří v životě jedince zaujímali důležité postavení, jsou pro něj hrozbou. Nová realita je udržována neustálou konverzací s významnými druhými). Zlom v jedincově životě přinese nová interpretace staré reality (Berger, Luckmann, 1999).

Fyzická segregace jednotlivých bezdomovců od bezdomovské komunity je velmi obtížná, protože lidé v této skupině zaujímají pro jedince důležité postavení. Jedinci tato skupina nahrazuje blízké osoby (rodinu, kamarády a další), které v minulosti ztratil, jedinec současně přijímá skupinová pravidla za vlastní.

Cílem resocializačního programu pro lidi bez domova je, aby **nalezli smysl života, obnovili vztahy s rodinou nebo našli nového partnera či přátele, aby získali bezpečné bydlení a měli zdroj příjmů k jeho udržení** (Klimentová, Kliment, 2002). V následujících podkapitolách se pokusím jednotlivé předpoklady analyzovat.

Smysl života

Jako první jsem vybrala **nalezení smyslu života**, který považuji za předpoklad pro usku-
tečně celého resocializačního procesu. Klienti azylového domu toho mnoho od života
neočekávají. Jak někteří uvádějí, žádné cíle nemají. Mnozí z bezdomovců (zejména zjevně
bezdomovci) žijí přítomnosti a dlouhodobé plány jsou pro ně zcela nepředstavitelné.

„Člověk, který nevidí konec svého **existenčního provizoria**, nemůže svůj život zaměřit
k nějakému cíli. Nemůže už, jako člověk v normálním životě, zaměřit svůj život na bu-
doucnost. Tím se změní i celá struktura jeho vnitřního života. Dochází k vnitřním úpad-
kovým jevům, jak je známe z jiných oblastí života. V podobné situaci se ocitá například
nezaměstnaný. I jeho existence je provizorní a ani on nemůže svůj život v jistém smyslu
zaměřovat na budoucnost“ (Frankl, 2006, s. 82–83).

Mezi klienty azylových domů je vysoké procento těch, kteří nemají stabilní pracovní
poměr. Jejich příjemem jsou většinou sociální dávky nebo nízké částečné invalidní důcho-
dy. U těchto osob je možné pozorovat celkový nezáměr a nechuť něco začít dělat. V ně-
kterých extrémních případech se dá hovořit o naprosté apatii a lhostejnosti k vlastnímu
životu. U těch, co jsou delší dobu bez práce (více let), je patrné, že už žádnou další práci
nehledají, ani ji nechtějí, ani v její nalezení nedoufají.

*Příkladem je pan Rudolf, který o stálou práci nestojí. Pokud musí příslušnému úřadu
doložit, že práci shání, chová se u potenciálního zaměstnavatele tak, aby neměl zájem mu
práci svěřit. Co dělá během dne v azylovém domě? Část dne prospí v pokoji, několik hodin
stráví v místnosti určené pro kuřáky a u televize. Mimo zařízení je možné ho spatřit většinou
na místech, kde se scházejí ostatní bezdomovci, tzn. např. na nádraží, na skládkách odpadků
a na sídlišťích kolem kontejnerů s domovním odpadem. Pan Rudolf: „... tam se dají najít
poklady.“*

Nezaměstnanost zavdává příčinu pro neurotický vývoj. Je pro neurotika vítaným
prostředkem, aby se zbavil viny ze všech selhání v životě. Vlastní chyby jsou prohlášeny
za osudové následky nezaměstnanosti. Život „bez práce“ umožňuje vést **život jako provi-
zorium**. Jejich osud je jakoby zbavuje odpovědnosti před ostatními i před nimi samými
a také jejich odpovědnosti za vlastní život (Frankl, 2006).

Nejen pan Rudolf (viz výše), ale i někteří další bezdomovci v azylovém domě žijí
v jakémsi provizoriu. Nemají stálé zaměstnání (pobírají sociální dávky) a příležitostně
si přivydělají na brigádě. Tito lidé žijí jednotvárným způsobem života („spánek, televize,
kuřárna“), který vede k vzájemným konfliktům, neurózám, apatii až rezignaci. Příčiny
svých neúspěchů v životě vidí hlavně ve svém okolí. Vinu mnohdy přisuzují druhým
osobám (např. bývalým partnerům, rodičům, kamarádům) nebo ji vidí v okolnostech
(v nezaměstnanosti, ve zdravotním stavu apod.), málokdy ji hledají u sebe.

V. E. Frankl užívá pojmu **existenciální vakuum**. Má na mysli to, že spousta jeho
pacientů prožívá pocity bezsmyslnosti, pocity prázdnoty. **Vůle po smyslu** je specifická
potřeba člověka neredukovatelná na jiné potřeby a je vlastní všem lidským bytostem.
V životě nejde o dávání smyslu, ale o jeho hledání. Je důležité, aby věděl, co má smysl
a co ne. Smysl nemůže být dán, musí být nalezen. Člověk vidí smysl v tom, že něco dělá
(**tvůrčí hodnoty**), něco prožívá (**hodnoty zážitkové**), někoho miluje (**hodnoty postojevé**).

Jedinec může přežít jen tehdy, pokud pro něco žije. Být zodpovědný je smysl lidského bytí (Frankl, 1997).

Mnozí bezdomovci tyto hodnoty nenaplní, jak sami někdy uvádějí – 1. nemají práci, (někdy nemohou ze zdravotních důvodů vykonávat téměř žádnou činnost), 2. nemají partnera či další blízké osoby, chybí jim láska, 3. chybí jim i běžné prožitky, pokud vyloučíme opojení prostřednictvím psychotropních látek.

Rodina

V současném světě je každý jedinec vystaven řadě změn. Jedny z nejdůležitějších změn, které probíhají, jsou změny odehrávající se v osobním životě člověka – v jeho rodině, v manželství, a v partnerských vztazích. Rodina je nejpůvodnější a nejpřirozenější lidská skupina a instituce. Člověk je jejím členem od narození. Je skupinou malou a soužití osob je propojeno příbuzenskými vztahy. V dnešní době se nehovoří pouze jen o rodině nukleární (atomické, základní), ale i **rodině neúplné, kde jeden z rodičů chybí** (Reichel, 2004).

Nepřítomnost otce zejména u dospívajících mladých mužů je příčinou hledání citové opory mimo rodinu, např. v partě na ulici (Biddulph, 2007).

Manželství a rodina se staly „**skořápkovou institucí**“: jmenují se stále stejně, ale uvnitř se jejich základní charakter změnil. Tyto instituce už nestačí zvládat úkoly, jež mají plnit. Dnes je jádrem „rodiny“ pár, je jedno zda manželský nebo volně žijící. Pár se dostal do centra rodiny s tím, jak se postupně zmenšovala ekonomická role rodiny. Došlo zde k velmi důležitému posunu. Důležitější než se ptát „Jsi ženatý? Jsi vdaná?“ je pro nás otázka „Máš vztah?“ (Giddens, 2000).

„Interpersonální vztahy se nenavazují s představou, že budou trvat „dokud nás smrt nerozdělí“. Stále častěji se předem počítá s jejich **dočasností** i s tím, že budou trvat pouze tak dlouho, jak dlouho budou schopny přinášet uspokojení“ (Bauman, 1995, s. 35).

Změny ve fungování rodiny, o nichž se ve svých pracích zmiňují výše uvedení autoři, ovlivňují život jejich jednotlivých členů. Řada bezdomovců označuje vztahy v rodině, v níž vyrůstali, spíše jako negativní (viz kapitola 3). Případů, kdy se bezdomovci o svých rodičích vyjadřují pozitivně, je méně. Spíše je kladně hodnocený jeden z rodičů (matka). Někdy bezdomovci hovoří o tom, že kontakt s primární rodinou nemají a někdy ho mít nechtějí.

Šimon má 20 let. Má ukončené základní vzdělání. Jeho příjem je částečný invalidní důchod. Přestože má rodiče, kus svého mladého života prožil v dětských domovech. Přechodně bydlí v azylových domech. Je velmi konfliktní a obtížně se s ním komunikuje. Jeho představa o dalším životě je velmi stručná: „Chtěl bych mít svůj byt, chtěl bych si v něm poslouchat dobrou muziku, nikoho dalšího bych v bytě nechtěl, aby mě neotravoval“.

Partnerské vztahy

Pro bezdomovce je obtížné navázat partnerské kontakty s osobami z většinové populace. Spíše si hledají a nacházejí protějšek mezi jedinci z bezdomovské skupiny nebo osobami žijícími v tíživých sociálních podmínkách. Neznamená to, že by nechtěli někoho

jiného mimo bezdomovskou skupinu, ale, jak sami uvádějí, šanci u druhého pohlaví mají málo.

Pan Květoslav: „Je mi 28 a nemám nic, čím bych ženu oslovil nebo jinak zaujal a potěšil. Myslím si, že si žádnou nezasloužím a nejsem hoden se o nějakou ucházet. ...Zrovna jsem ukončil svou poslední známost, jmenovala se J., 26 let, na poloviční úvazek jako prodavačka, dělá si dálkově maturitu. Ze začátku to bylo dobré, psali jsme si SMS, ale pak ... a oba jsme to ukončili. Je to šikovná holka na pohled, škoda. Trochu jsem jí nastínil svou minulost, ... Prý chce pořádného chlapa a se mnou to bude fuška. Její slova. Asi bych stejně na ni neměl čas a peníze už vůbec. Už se mi nechce ani hledat, protože to dopadne vždycky stejně a nechci stále něco takového prožívat, byla to určitě vždycky má chyba nebo nedokonalost mého já.“

Svoji roli hraje i ta skutečnost, že bezdomovci se zdržují většinou ve společnosti dalších bezdomovců a zvyšuje se tak pravděpodobnost, že si najdou příslušníka stejné společenské skupiny. Ubývá tak možnost „vytažení ven“, opuštění skupiny.

Mezi klienty azylového domu pro muže převažují muži rozvedení a svobodní, pak následuje podstatně menší skupinka ještě ženatých či vdovců. Mezi klientkami azylového domu pro ženy jsou především ženy rozvedené. Svobodných, vdaných žen nebo vdov je mezi nimi mnohem méně.

Zvláště u žen bez domova zaznamenávám daleko silnější potřebu mít partnera než u mužů bezdomovců. Ženy na ulici nechtějí být samy a často hledají partnera „ochránce“. Přestože ženy na ulici s partnerem někdy psychicky i fyzicky strádají, jsou raději s partnerem, než aby byly samy.

Paní Jitka má 48 let a je svobodná. Má základní vzdělání. Je plně invalidní (duševní choroba) a žije na ulici už několik let. Předtím než ztratila střechu nad hlavou, bydlela v zařízení sociální péče (domov důchodců). Zde se seznámila s mužem, s nímž zařízení opustila. Její partner pan Václav má 55 let a je svobodný. Má základní vzdělání. Je též plně invalidní. Pan Václav paní Jitku fyzicky v opilosti napadá a způsobuje jí četná zranění a poranění. Jejich vztah stále trvá. Oba pobírají invalidní důchody v celkové výši přes patnáct tisíc korun a přesto oba žijí většinou na ulici (spíše výjimečně krátce v ubytovně).

Přátelé

Okruh přátel bezdomovců je podstatným faktorem, který významně ovlivňuje jejich současný i další život. Je důležitou součástí resocializace. Bezdomovci mají převážně známé a přátele opět mezi dalšími bezdomovci, což jim následně stěžuje opuštění bezdomovské populace (Fitzpatrick, Kemp, Klinker, 2004). Lidé na ulici nechtějí být sami, a proto si hledají sobě blízké osoby. Pokud se pohybují převážně na ulici, v azylových domech apod. najdou si své přátele a známé zejména mezi bezdomovci.

Přizpůsobení se životu na ulici nemusí trvat příliš dlouho, jak uvádějí někteří autoři. „Důležitou roli hraje po příchodu na ulici zařazení nově příchozích do upevněné pouliční struktury bezdomovců. Existuje třítydenní pravidlo, během této doby se spící na ulici adaptují na okolnosti, jak přežít, což jim poté znemožňuje návrat do většinové společnosti“ (Fitzpatrick, Kemp, Klinker, 2004, s. 58–59).

Jedinec očekává od skupiny pocitu sociální ochrany, podpory a jakési usnadnění života ve společnosti. Začlenění do skupiny mu umožňuje dosáhnout naplnění individuálních cílů (Řezáč, 1998). Jedinci, který se ocitl na ulici, může skupina bezdomovců nahradit skupinu (rodinu), kterou z různých důvodů ztratil či opustil. Lidé bez domova se vzájemně vyhledávají a setkávají se. Většinou je možné je spatřit na nádražích, před nákupními centry, na veřejných prostranstvích apod., kde spolu hovoří a tráví spoustu času. „Lidé pěstují posezení se svými přáteli ... ne snad proto, aby se dozvěděli něco překvapivě nového, ale aby zakusili příjemný pocit emočního bezpečí, který jim chybí v kontaktu s lidmi cizími a s lidmi odlišných názorů“ (Keller, 2003, s. 94).

Získání příjmu

Zdrojem příjmu bezdomovců jsou částečné i plné invalidní důchody, starobní důchody, sociální dávky, výplata od zaměstnavatele, peníze získané jinou činností (sběr druhotných surovin, žebrota, trestná činnost, výhra, apod.).

Pro lidi bez domova, kteří příjem mají, je největším problémem umět s finančními prostředky „vyjít“. Hospodaření s penězi je pro některé bezdomovce něčím zcela neznámým, zbytečným a možná i pro ně nepochopitelným. Toto konstatování souvisí se stylem života, který lidé bez střechy nad hlavou vedou, tzn., že žijí pouze přítomností a nejsou schopni myslet v horizontu několika dní, týdnů či dokonce měsíců. Někteří během několika dní či dokonce jednoho dne přijdou o celý měsíční příjem, kdy finanční prostředky např. utratí v hracích automatech nebo je vydají za alkohol.

Pan Miroslav má 43 let a je svobodný, pobírá plný invalidní důchod ve výši asi jedenácti tisíc korun. Nepravidelně navštěvuje svého lékaře psychiatra. Je zadlužen u více věřitelů. Během několika dní vloží celý svůj důchod do hracích automatů. Po zbytek měsíce je bez finančních prostředků a odkázán na pomoc druhých. Pokud nestihne přijít o peníze tímto způsobem, najde se většinou někdo další, kdo ho velmi snadno a rychle o peníze připraví.

Řada bezdomovců je dlouhodobě bez stálého zaměstnání, práci si nehledá a zcela si odvykla pracovním návykům. Naopak někteří pracovat chtějí a práci si hledají. Pokud se jim podaří po velkém úsilí najít si práci u zaměstnavatele, je pro ně problémem si práci udržet. Někdy jsou propuštěni ještě ve zkušební době kvůli alkoholu na pracovišti, nezvládání pracovních úkolů, bezdůvodné vynechání směny apod.

Možnosti získání finančních prostředků, případně jejich výše závisí na dosaženém vzdělání lidí bez domova. Menší procento osob disponuje středoškolským nebo vysokoškolským vzděláním. Většina má základní vzdělání či je vyučena. Šance zvláště těch, kteří nemají žádnou kvalifikaci, jsou nízké. Často pracují za nevýhodných pracovních i platových podmínek. Dalším znevýhodněním na trhu práce je u některých jednotlivců jejich zdravotní handicap, který znesnadňuje další finanční přívůdek (např. k nižšímu částečnému invalidnímu důchodu).

Znevýhodněnou skupinou osob na trhu práce jsou lidé přicházející z výkonu trestu. Tyto osoby poměrně obtížně hledají práci, protože řada firem požaduje pouze osoby s čistým trestním rejstříkem. Pro tyto jedince pak zbývá jen práce podřadnější, špatně placená, často bez řádné pracovní smlouvy.

Získání bydlení

Obydlí je místo, které chrání před nepříznivými vlivy přírody, negativními důsledky civilizace i nechtěnými kontakty s druhými osobami (Klimentová, 2002). Někteří bezdomovci (zejména zjevné bezdomovci) žijí či přebývají v obydlích, která výše uvedené podmínky nesplňují (např. trpí nedostatkem spánku). Jedná se o obydlí či přístřešky v opuštěných domech, sklepech, garážích, opuštěných průmyslových halách apod.

Část bezdomovců využívá ubytovacích služeb, které nabízejí jednotlivá azylová zařízení. Pokud zájemce o ubytování nemá vlastní příjem (např. mzdu od zaměstnavatele, invalidní či starobní důchod) hradí jeho pobyt formou sociálních dávek většinou příslušný obecní či městský úřad. Bydlení azylového typu poskytuje ubytování ve vícelůžkových pokojích, kde hygienická zařízení jsou společná pro více osob a kde ubytovaní mají k dispozici pouze omezený prostor pro úschovu svých osobních věcí. Azylové domy bohužel neposkytují a nemohou zajišťovat dostatek soukromí a intimity pro jednotlivé obyvatele. Mnozí bezdomovci se většinou pohybují mezi jednotlivými zařízeními či pro ně finančně dostupnými komerčními ubytovny, jejichž nízká cena odpovídá poskytované kvalitě.

Jedním z prubířských kamenů sociálního vyloučení je bydlení v nejširším slova smyslu (byt a jeho okolí). Pro příslušníky některých marginalizovaných skupin (žijících na okraji společnosti) představuje zajištění bydlení obrovskou zátěž, dostávají se do začarovaného kruhu. Situování bydliště a kvalita bydlení je významným faktorem sociálního vyloučení, současně ovlivňuje zdraví, bezpečí, mobilitu, vzdělávání apod. (Mareš, 2004).

V současné době je obtížné pro řadu občanů v ČR získat vlastní bydlení. Jedná se o osoby s nízkými příjmy a také o většinu bezdomovců. Získat bydlení formou obecního či městského bytu je pro bezdomovce taktéž těžké. Těchto bytů je nedostatek a pokud existují pořadníky, jsou čekací doby uváděny v některých městech okolo pěti, deseti a více let. Bydlení v komerčně pronajímaných bytech je pro bezdomovce cenově nedosažitelné, protože mnozí žijí pouze ze sociálních dávek a nemají na zaplacení vyšších nájmů a kaucí v pronajímaných bytech.

Dlouhé čekací doby na bydlení nabízejí i zařízení sociálních služeb jako jsou domovy důchodců, penziony pro seniory, chráněná bydlení a další. Do mnohých z nich nemají klienti azylových domů téměř žádnou naději se dostat, protože nesplňují podmínky pro přijetí (nepobírají příspěvek na péči, což je sociální dávka přiznána zdravotně znevýhodněným). Starší klienti azylových domů, kteří pobírají starobní důchody, pobyt v zařízeních pro seniory odmítají z důvodu ztráty „svobody“, tzn., že by museli dodržovat režim daného zařízení a přišli by např. o volné disponování se svými příjmy, o možnost pravidelného nadměrného požívání alkoholických nápojů.

Bezdomovství však není problém související pouze s bydlením. Pokud někteří lidé z ulice získají bydlení např. v sociálním bytě, neznamená to, že se zařadí zpátky do většinové společnosti. Pro mnohé osoby žijící dlouhá léta na ulici získání bydlení (bytu) nepomůže vyřešit jejich těžkosti. Jedná se např. o osoby závislé na alkoholu, které pak nejsou schopny žít v bytě, tzn. dodržovat pravidla občanského soužití a platit pravidelně nájem.

Paní Světlana, 51 let, přišla do azylového domu z ulice, kde strávila asi osm let. Léta předtím žila ve značně komplikovaných rodinných a partnerských vztazích. Asi dva roky byla

ve výkonu trestu. Po příchodu do azylového domu byla velmi pracovitá a čistotná. Do zařízení nikdy nepřišla pod zjevným vlivem alkoholu. Klientka byla odhodlána změnit svůj dosavadní život, chtěla začít žít znova a lépe. Brzy dostala šanci. Byl jí nabídnut sociální byt, který sdílela s další klientkou. Bohužel ve velmi krátké době jí musel být pobyt ukončen. Příčiny? Stížnosti ostatních nájemníků na značný hluk a časté návštěvy cizích osob zvláště v nočních hodinách v bytě, nadměrné požívání alkoholu, znečištění bytu, nezaplacení nájmu atd.

Naopak mimořádný význam má bydlení v sociálním bytě pro osoby přicházející z výkonu trestu. Jedná se o jednotlivce, kteří se z umělého prostředí věznice dostávají na svobodu a často přicházejí do azylových domů, kde žijí opět ve vícelůžkových pokojích, tzn., že nahradí jedno „umělé“ prostředí jiným obdobným. Pro některé vhodné jedince může bydlení v sociálním bytě (v „normálním“ domě) pozitivně ovlivnit jejich další život.

Stejně tak pozitivně působí vyřešení bytové otázky u lidí pracovně aktivních, kteří přišli do azylového domu jen kvůli krátkodobé finanční tísní. Získání bydlení v sociálním bytě znamená pro ně jistý „start“ do dalšího života ve společnosti. Příkladem jsou jedinci, kteří již založili rodinu, ale bytovou otázku podcenili.

Pan Bohouš má 29 let, je ženatý, má tři děti. Je vyučený a začal pracovat u zaměstnavatele, který mu pravidelně vyplácí mzdu. Do azylového domu pro muže přišel, protože mu předchodí zaměstnavatel nezaplatit plat za několik měsíců. Jeho žena a tři děti se ocitly v azylovém domě pro ženy a matky s dětmi. U tohoto mladého muže se dá předpokládat, že může v relativně brzké době získat společné bydlení pro celou rodinu.

Shrnutí dílčích cílů

Naplnit cíle resocializačního programu je u části bezdomovců obtížné a někdy nerealizovatelné, jak ostatně vyplývá z analýzy jednotlivých složek resocializačního procesu. Aby mohlo dojít k naplnění jednotlivých stránek tohoto procesu, muselo by nejspíš dojít ke korekci chování bezdomovců, musel by se změnit systém jejich hodnot, vztah ke společnosti, vztah k životu, k práci a taktéž vztah k sobě samým.

V návratu do většinové společnosti však brání jednotlivci více faktorů (příčin), které často působí společně a komplikují či zcela znemožňují resocializaci, sociální inkluzi. K tomuto zjištění jsem dospěla během několika let soustavné přímé práce s bezdomovci nejen v azylovém domě, ale i mimo něj.

6 Faktory komplikující návrat

Některé faktory působí zcela fatálně, jiné tíživou situací bezdomovce spíše jen prohlubují. Výčet jednotlivých příčin může být poměrně dlouhý. Za hlavní považuji: **nezaměstnanost** (zejména dlouhodobou), **nižší vzdělání a nedostatečnou gramotnost** (nedostatek dovedností), **nejrůznější závislosti** (alkoholismus, patologické hráčství a další), **špatný zdravotní stav** (zdravotní omezení, psychické a somatické nemoci), **zadluženost** (více věřitelů, exekuce), **nomádství** (tuláctví), **identifikaci s bezdomovskou skupinou** (jedinec bez-

domovskou skupinu přijímá za vlastní), **nezájem měnit stávající stav a celkovou rezignaci ze strany bezdomovce** (např. osoby s víceletým pobytem na ulici) a další příčiny.

Vzhledem k tomu, že poslední dvě příčiny jsou již zpracovány v předchozí kapitole (identifikace s bezdomovskou skupinou v části 5.2.3, nezájem a rezignace v části 5.1), budu se dále zabývat pouze prvními šesti faktory.

Nezaměstnanost

Nezaměstnanost je dnes odborníky vnímána jako jedna z nejzávažnějších příčin sociální exkluze. **Dlouhodobá nezaměstnanost, opakovaná nezaměstnanost a kumulace nezaměstnanosti v domácnosti** (oba partneři jsou bez práce) jsou tři faktory, které jsou rizikem sociální exkluze a chudoby (Mareš, 2006). Mezi bezdomovci jsou jedinci, kteří jsou registrovaní na úřadu práce i více než deset let.

Nezaměstnanost se stala „strukturální“ záležitostí. Pracovní místa se ztrácejí, nová místa se nevytvářejí a není dostatek práce pro všechny. **Flexibilita** (pružná přizpůsobivost) se proto stala hlavním heslem dneška (Bauman, 2002).

Nejvýrazněji zasahují důsledky požadavků na flexibilitu zejména nekvalifikovanou a nedostatečně kvalifikovanou pracovní sílu. Toto nejisté postavení pracovní síly na trhu práce postihlo nejvíce pracovníky na sekundárních pracovních trzích (znevýhodněné trhy práce, nízká míra jistot). Projevem narůstajících rizik je nejen nezaměstnanost (zejména dlouhodobá), ale též nestabilita zaměstnání, přerušovaná pracovní kariéra, nedobrovolná práce na částečný úvazek, práce na dobu určitou, práce pod úrovní kvalifikace, horší mzdové a pracovní podmínky, nedobrovolné nestandardní formy zaměstnávání (např. neformální zaměstnávání). Možnosti zaměstnání na sekundárním trhu práce závisí jednoznačně na plném podřízení se požadavkům flexibility a na akceptování minimálních jistot. Současně se snižují šance na získání práce na primárních trzích práce, které poskytují větší míru „jistot“. Toto vede k oslabení zájmu části pracovní síly o práci na trhu práce, což vede k **závislosti na sociálních dávkách**, často v kombinaci s neformálními příjmy. Postupně tak dochází k dalšímu **prohlubování exkluze** u této pracovní síly (Sirovátka, 2003). Někteří bezdomovci přiznávají, že si k sociálním dávkám „přivydělávají“ příležitostnou práci většinou na stavbách a též v zemědělství. Jedná se však často o práci nejistou a hůře placenou.

Někteří autoři v této souvislosti hovoří o vytváření „**nížší třídy**“ (Dahrendorf, 1992) nebo o **kultuře tzv. podtřídy** (Sirovátka, 1995). Oba mají na mysli osoby dlouhodobě nezaměstnané, nekvalifikované, setrvávající v určitých oblastech se špatným bydlením, osoby závislé na alkoholu a jiných drogách, osoby pobírající sociální podporu apod.

Paradoxní je, že na straně jedné stoupá poptávka po pracovních silách, které jsou motivované, kvalifikované a plné nápadů, a na straně druhé se zvyšuje možnost vyloučení těch, kteří jsou nemotivovaní, bez vzdělání a vědomostí (Bude, 2008).

Nížší vzdělání a nedostatečná gramotnost

Vzdělání je tím, co vymezuje pozici člověka na trhu práce. Ovlivňuje typ zaměstnání, které jedinec vykonává, do jisté míry souvisí s jeho příslušností k sociální třídě. Současně

má vliv na to, jak bude člověk žít a jaká bude jeho životní úroveň (Katrňák, 2004). Někteří autoři považují vzdělání za nejlepší ochranu před nezaměstnaností a chudobou (Klinger, König, 2006). V současné době se ve společnosti považuje za obligátní standard přístupu na trh práce ukončený střední stupeň vzdělání (Solga, Powell, 2006).

Většina bezdomovců využívajících služeb azylových domů v Olomouci však disponuje spíše základním vzděláním nebo jen výučním listem (provedla jsem analýzu dat klientů v azylových domech). Pouze menší procento má středoškolské či vysokoškolské vzdělání. Zejména bezdomovci se základním vzděláním a bez jakékoliv kvalifikace mají menší šance na trhu práce, tzn., že jsou více ohroženi nezaměstnaností.

Hrubá síla dnes velmi obtížně nalézá na trhu práce své uplatnění. Činnost, kterou je možné považovat za manuální práci, předpokládá jistou úroveň gramotnosti i zkušenosti. To, co se v současné době pokládá za manuální práci, předpokládá schopnost číst návody, příručky apod. (Gellner, 1997).

Základní vzdělání přestává mít v současné době charakter základu a začíná být **vzděláním nedostatečným**. Problém nízké úrovně gramotnosti i negramotnosti stále existuje ve světě rozvojovém i vyspělém, kde se negramotnost projevuje trošku jiným způsobem a je označována jako **funkční negramotnost**. Gramotnost je kulturní fenomén, který se vyvíjí a mění společně s kulturou a společností. Gramotnost se změnila z schopnosti se podepsat ve století devatenáctém, přes schopnost přečíst či napsat dopis ještě v první polovině století dvacátého, až ke schopnosti aktivně pracovat s texty v dnešním osobním i pracovním životě (Rabušicová, 2002).

Mnozí bezdomovci se dále nevzdělávají a o nové poznatky nemají velký zájem. Na ulici dochází k jejich sociální izolaci a tím i zhoršení gramotnostních dovedností. Bezdomovci mají spíše jiné starosti, než si číst knížky a chodit do školy či divadla, jde jim o přežití.

Pokud však nejsou znalosti a dovednosti po ukončení formálního vzdělání využívány a rozvíjeny, rapidně se zhoršují (Rabušicová, 2002).

Závislosti

Závislosti všeobecně postihují v menší či větší míře všechny vrstvy společnosti, trpí jimi jak muži, tak i ženy různého věku. Se závislostmi se potýkají i lidé bez domova. Někteří z bezdomovců mají závislosti i více (např. alkoholismus spojený s patologickým hráčstvím).

Závislost (např. na alkoholu) může být **jednou z příčin sociálního úpadku**, může však být **jedním z důsledků vzniklého bezdomovství** (Šupková, 2007).

Laická veřejnost často nepovažuje závislost za chorobu. Závislého člověka posuzuje, jako by se dostal do potíží pouze vlastní vinou, kdyby chtěl, pomohl by si. (Heller, Pecinovská, 1996).

Bezdomovci se většinou nedokážou bez cizí pomoci své nemoci zbavit. Někteří z nich mají za sebou mnohaletou pijáckou kariéru a opakované pobyty v psychiatrických léčebnách, které nepřinášejí pozitivní výsledek.

Významnou roli hraje fakt, že přetrvává postoj k léčbě jako léčbě neúčinné, a proto zbytečné. Motivace k léčbě závislosti je velmi křehká a sebemenší otřes ji může zničit.

Jak velké procento závislých lidí se dostává do jakékoliv odborné péče, je dnes zásadní problém (Heller, Pecinovská, 1996).

Mezi bezdomovci je též značně rozšířeno **patologické hráčství (gamblerství)**. „Hazardní hra se podobá alkoholu nebo drogám. Podobně jako alkohol a drogy může vést i hazardní hra ke vzniku chorobného návyku“ (Nešpor, 1994, s. 15).

Kromě závislosti na alkoholu a gamblerství se mezi bezdomovci objevuje **zneužívání** předepisovaných **návykových léků** (např. sedativ) a požívání dalších **psychotropních látek** (aplikování cenově dostupných chemických čisticích přípravků apod.).

Droga je jakákoli psychoaktivní (psychotropní) látka, která má potenciál závislosti. Její užití následně vyvolává změny prožívání a chování jedince. Je užívána s cílem optimalizovat chod psychických funkcí nebo je maximalizovat či vést dokonce k dosažení neobvyklých zážitků (Klimentová, Kliment, 2002).

Dlouhodobé zneužívání drog může významně působit na osobnost, měnit charakterové vlastnosti, vést k rozpadu osobnosti (Janík, Dušek, 1990). Situace některých bezdomovců je doslova neřešitelná a je možné jen sledovat, jak se stále prohlubuje totální destrukce člověka.

Kromě závislosti na alkoholu je u bezdomovců patrná silná závislost na pravidelném kouření cigaret. Přestože často nemají peníze na jídlo, tabákový výrobek si většinou nějakým způsobem obstarají. V nouzi sbírají cigaretové zbytky z veřejných popelníků, ze země na ulici a následně „vyrábějí“ nové cigarety.

Mezi bezdomovci jsou i jedinci, kteří se požívání psychotropních látek vyhýbají a nejsou závislí (např. psychicky nemocní, ženy s nezletilými dětmi, osoby týrané a pronásledované).

Zdravotní stav

Zdravotní stav bezdomovců je obtížné popsat souhrnem symptomů sledovaných u každého z nich. Existuje **řada rizikových faktorů**, které na jejich zdraví působí a které jsou **společné celé bezdomovské skupině**. U bezdomovců je těžko udržitelná zdravá životaspráva vzhledem k situaci, kdy své základní potřeby upokojují spíše jen náhradním způsobem (Šupková, 2007).

O zhoršení zdravotního stavu bezdomovců oproti většinové společnosti vypovídá např. výzkum IZPE², který dokladuje vyšší výskyt chronických onemocnění, infekčních chorob a častější problémy s duševním zdravím (Barták, 2005).

Zdravotní stav je jedním z faktorů, který může zamezit návratu jedince do společnosti. Příkladem mohou být osoby trpící nejrůznějšími **duševními poruchami**, které nevyhledávají lékařskou pomoc či jen velmi zřídka. Do azylových domů přicházejí i jedinci, kteří jsou psychicky nemocní. Jejich choroba je mnohdy zjevná. Někteří z nich jakoukoliv odbornou lékařskou pomoc odmítají a naopak se považují za zdravé. Často se jedná o osoby, které nemají žádné příbuzné nebo jsou kontakty zcela zpřetrhané. U těchto osob se dá hovořit o naprosté **absenci sociálních opor** (Šupková, 2007). Duševně nemocní jednotlivci jsou

² IZPE = Institut zdravotní politiky a ekonomiky. V roce 2005 IZPE uskutečnil reprezentativní výzkum v populaci ČR o migrantech a zdravotní péči.

velmi zranitelní na ulici, protože se často stávají oběťmi asociálních osob či skupin. Tito handicapovaní lidé jsou v extrémních případech drženi násilím svými agresory a jejich invalidní důchod slouží jako zdroj příjmu někomu dalšímu.

Někdy je duševní nemoc doprovázena dalšími problémy, kdy se jedná o **komorbiditu** (spojení) duševní nemoci a závislosti, nejčastěji na alkoholu (Šupková, 2007). Někdy je duševní choroba (převážně schizofrenie) doprovázena patologickým hráčstvím.

Významnou roli u osob se zdravotním postižením hraje jejich **zdravotní gramotnost spojená s funkční gramotností**. Obě souvisejí se schopností komunikovat s profesionály (prodejci, úředníky, právníky, pracovníky leasingových společností). Osoby se zdravotním postižením jsou vystaveny nerovnému postavení při získávání informací o výběru a nákupu zboží i služeb, při uzavírání nejrůznějších smluv (Novosad, Novosadová, 2009).

Do dalšího výčtu nemocí, které mohou člověka vyřadit ze společnosti, by bylo možné uvést i další zdravotní omezení (např. mentální retardace).

Zadluženost

Obecné příčiny zadlužování jsou poměrně známé. Lidé špatně odhadnou svou reálnou situaci, své finanční možnosti – výši příjmu, rezervy, výdaje. Náklady mnohdy přerostou možnosti jejich pokrytí, což pak řeší půjčkami, které nedokážou splácet. Toto souvisí s omezenou schopností rozlišovat jednak náklady nezbytné – např. zabezpečení potravy, ubytování a náklady ostatní, nadstandardní – např. spotřební elektronika, dovolená (Novosad, Novosadová, 2009).

S podobnými problémy se potýkají i mnozí bezdomovci. Jejich zadluženost v některých případech může být značně vysoká. Nejvyšší dluhy mezi bezdomovci uvádějí gambleři a osoby závislé na alkoholu a drogách.

Osoby, které jsou zadlužené a mají své dluhy splácet, záměrně odmítají nastoupit do práce, protože by jim z platu byly odváděny srážky ze mzdy na vzniklé exekuce. Někteří z nich pobírají sociální dávky a nelegálně si přivydělávají.

Pan Kryštof, 48 let, vyučený, rozvedený, asi desetkrát trestaný, patologický hráč, udal dluhy u více věřitelů ve výši asi dvě stě tisíc korun. Pracovní místo u zaměstnavatele nehledal, protože ten by mu musel na základě rozhodnutí soudu odvádět srážky ze mzdy. Našel si proto brigádu v tržnici jako prodavač textilních výrobků. Uvedl denní příjem ve výši dvě stě korun. Udaná částka mu prý stačila na jídlo, cigarety a dokonce i na hru. Několik měsíců využíval služeb azylového domu a poté zmizel.

Jak vyplývá z kapitoly 6.2., někteří bezdomovci se zadlužují vinou své nedostatečné funkční gramotnosti. Může jít pak o neúmyslné jednání. Půjčují si peníze na nákup zboží, které často užívá někdo jiný. Na začátku se jedná o drobnou finanční částku, kterou si jedinec půjčí např. v bance či u leasingové společnosti. Pokud ji nedokáže zaplatit včas, opět si půjčí. Postupně se jejich dluhy zvyšují.

Zadlužené osoby či osoby s nízkými příjmy mají zkomplikovaný návrat do společnosti. Jejich finanční prostředky jim vystačí pouze na bydlení v azylových domech nebo v cenově pro ně dostupných ubytovnách nižší kategorie. Bydlení v těchto zařízeních je v současné většinové společnosti považováno za osobní selhání a své obyvatele spíše

stigmatizuje. Někteří klienti uvádějí jako důvod odmítnutí nástupu do zaměstnání právě uvedení místa pobytu v azylovém domě.

Nomádství

Proč se část bezdomovců stále přemisťuje z místa na místo a nezdržuje se v místě trvalého bydliště? Příčin je celá řada. Klienti azylového domu uvádějí, že na „staré adrese“ zůstal žít po rozvodu bývalý partner, bydliště museli opustit z důvodu pronásledování, neplatili nájem a byli vystěhováni, apod. Jednou z dalších příčin změny místa pobytu je omezení pobytu v nejrůznějších azylových zařízeních, kdy klientovi skončí smlouva a z příslušného zařízení odchází. V některých případech klient opouští azylové zařízení v důsledku své agresivity (např. vliv alkoholu, duševní nemoci). Jako další příčiny rychlé změny pobytu je možné uvést: útěk před věřiteli, soudními obsílkami, jinými osobami, vyhnutí se nástupu do výkonu trestu či nástupu na obecně prospěšné práce apod.

Pan Vitek, 43 let, je svobodný, vyučený, třikrát trestán. Využíval služeb azylového domu. Byl komunikativní a pomáhal v zařízení. Jednoho dne zcela nečekaně v brzkých ranních hodinách opustil ubytovnu s taškou plnou osobních věcí „kamarádů“ z pokoje, od kterých si předtím ještě stihl vypůjčit větší částky peněz.

Jedním z dalších důvodů toulání se z místa na místo je touha po úniku ze společnosti, toulání se světem, získání svobody a volnosti pohybu.

Pud cestovatelství není ničím marginálním ani v dnešní společnosti. Bloudění a nomádství jsou vepsány do struktury lidské přirozenosti ať už individuální, tak i sociální. Nomádství není jen podmíněno ekonomickou potřebou, jeho hnací silou je touha po úniku – změně místa, zvyklostí, partnerů apod. (Maffesoli, 2002).

Pan Pavel, 59 let, rozvedený, trestán. Tento klient azylového domu se velmi rád už léta toulal a cestoval po celé České republice. Z jeho vyprávění bylo zřejmé, že se přizpůsobil životu na okraji společnosti a osvojil si určité strategie přežití. Azylová zařízení využíval pouze v zimním období. Stačilo, aby se začala tráva zelenat a už toužil po úniku do přírody. Změnil se v „nomáda“ a vyrazil na svoji cestu.

Tuláka, devianta, marginální postavu, se nejprve pokusíme zavřít a pak usilujeme o to, abychom tohoto člověka, jenž byl připraven o dobrodružství, ochočili a přidělili mu **místo trvalého pobytu** (Maffesoli, 2002).

Trvalý pobyt je pro mnohé tuláky bezdomovce největší překážkou v zajištění základních sociálních potřeb pro život. Pokud se bezdomovec nezdržuje v místě svého trvalého pobytu, dostává se do obtíží spojených s vyřizováním osobních dokladů, žádáním o sociální dávky, lékařským ošetřením apod. Pro některé ani toto riziko není důvodem, aby se „netoulali“.

Pan Bedřich, 64 let, žil dlouhá léta na ulici a do azylového domu se dostal přímo z nemocnice. Neměl žádné osobní doklady a jeho zdravotní stav vyžadoval další péči na lůžku. Přestože pobíral starobní důchod, který si více než šest měsíců nevyzvedával, na moji otázku, zda mu peníze nechyběly, odpověděl: „Vy si myslíte, že já se neumím o sebe postarat?“

7 Sociální inkluze

Sociální inkluze je složitý proces začleňování a integrování jedince či jedinců do dané společnosti. Jedná se o proces vedoucí k **plné participaci** na ekonomickém, sociálním a kulturním životě společnosti a současně **dosažení životní úrovně**, která je v dané společnosti považována za standardní (Mareš, 2004). Jedná se o **integraci člověka do funkčního systému práva, politiky, vzdělání a ekonomie** (úzeji do pracovního trhu). Tato inkluze je předpokladem dalších společenských inkluzí. Místo toho, aby modernizace ve společnosti směřovala k inkluzi stále většího počtu obyvatel, dochází k dalšímu prohlubování již existujících diferenciací členů ve společnosti (Šmausová, 2000).

Cílem sociální inkluze – sociálního začlenění bezdomovce by mělo být dosažení stavu, kdy si jedinec dokáže sám pomoci a řeší životní problémy společensky přijatelným způsobem. Úrovně společenského začlenění mohou být velmi rozdílné. Není možné si klást maximalistické cíle, které vedou k selhání klienta a zhroucení výsledků dosavadních snah o změnu v jeho životě. Stačí, pokud klient dosáhne stavu, kdy mu život nepůsobí vážné potíže, stejně tak okolí i celé společnosti (Peiger, 2005). Někteří bezdomovci si najdou stálou práci, vlastní bydlení, nového partnera, doplní si kvalifikaci apod. Naopak v jiných případech jsou úspěchem spíše jen „drobné krůčky“, které se jedinci podaří dosáhnout – stabilizace zdravotního stavu, vyřízení osobních dokladů, dodržování pravidel hygieny apod.

8 Závěr

V úvodu této práce jsem si položila otázku: Jaké jsou možnosti zařazení bezdomovce do společnosti? Splnit podmínky resocializačního programu jsou značně omezené. Řada faktorů komplikuje bezdomovci návrat. Někteří lidé bez domova, kteří žijí řadu let na okraji společnosti či dokonce mimo ni, nejspíš nadále žít budou. Jedná se o jedince, kteří před mnoha lety přišli o práci, bydlení, jsou zadlužení, často došlo k podstatnému zhoršení jejich zdravotního stavu, mnohdy zcela přerušili nebo ztratili kontakty se svou původní rodinou a přáteli. Novou „rodinou“ se pro ně stala bezdomovská komunita, kterou přijali za vlastní. Na základě svých dlouhodobých pozorování a analýzy jednotlivých kasuistik bezdomovců (více než pět let pracuji jako sociální pracovníce v azylovém domě) se domnívám, že čím déle lidé žijí na ulici, tím jsou šance návratu podstatně omezenější. Příkladem jsou někteří jedinci, u kterých lze sledovat jen zhoršující se zdravotní stav (fyzický i psychický) a současně jejich celkovou rezignaci. Často se jedná o osoby silně závislé na požívání alkoholických nápojů a jiných psychotropních látek. Pomoc ze strany pracovníků sociálních zařízení (společnosti vůbec) přichází v těchto případech příliš pozdě a je neúčinná. Bezdomovství je potřeba řešit **proaktivně**, tzn. s dostatečným předstihem. Pokud budou mít intencionální zásahy pouze **reaktivní** charakter není možné očekávat patřičnou efektivitu.

Jak žijí lidé na ulici, vysvětluje pan Pavel (59 let), který nemá domov už více let: „...jsou čtyři způsoby, jak se dá přežít na ulici. Buď to přežijete nebo se z toho zblázníte. Můžete to ukončit, že se odděláte. Nebo skončíte v kriminále.“

Problémy dnešní doby nelze pochopit jednotlivě, vzájemně izolovaně. Jedná se o problémy systémové, tzn., že jsou propojeny a navzájem na sobě závislejší (Capra, 2004). **Bezdomovství** je potřeba vnímat jako **komplexní společenský problém**. Není problémem hlavním, ale přesto není možné ho marginalizovat. Bezdomovství ukazuje problémy, s nimiž se naše společnost potýká (např. krize současné rodiny, nedostatek bydlení pro sociálně slabší občany, nízká vzdělanost některých skupin obyvatelstva, nezaměstnanost, alkoholismus). Společnost na jedné straně vynakládá obrovské finanční prostředky na integraci ohrožených skupin obyvatelstva do společnosti. Přitom se na straně druhé **neustále prohlubuje propast** mezi těmi, kteří plně participují na životě společnosti a mezi těmi, kteří nestačí požadavkům dnešní rychle se vyvíjející společnosti.

LITERATURA

- ANDRESS, H. J., KRONAUER, M.: Arm - Reich. In: Lessenich, S., Nullmeier, F., *Deutschland eine gespaltene Gesellschaft*. Frankfurt, Campus Verlag 2006, s. 46.
- BARTÁK, M.: *Zdravotní stav populace bezdomovců v ČR a jeho determinanty II*. Kostelec nad Černými lesy 2005.
- BAUMAN, Z.: *Tekutá modernita*. Praha, Mladá fronta 2002.
- BAUMAN, Z.: *Úvahy o postmoderní době*. Praha, Sociologické nakladatelství 1995.
- BEDNÁŘOVÁ, Z., PELECH, L.: *Sociální práce na ulici, streetwork*. Brno, Doplněk 2000.
- BERGER, P. L., LUCKMANN, T.: *Sociální konstrukce reality*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1999.
- BIDDULPH, S.: *Mužství*. Praha, Portál 2007.
- BUDE, H.: *Die Ausgeschlossenen*. München, Carl Hanser Verlag 2008.
- CAPRA, F.: *Tkáň života*. Praha, Academia 2004.
- DAHRENDORF, R.: *Der moderne soziale Konflikt*. Stuttgart, Deutsche-Verlags-Anstalt 1992.
- EBERLE, G., HILLIG, A.: *Schülerduden „Die Pädagogik“*. Mannheim, Meyers Lexikonredaktion 1989.
- FITZPATRICK, S., KEMP, P., KLINKER, S.: *Bezdomovství*. Kostelec nad Černými lesy, Institut zdravotní politiky a ekonomiky 2004.
- FRANKL, V. E.: *A přesto životu říci ano*. 3. vyd. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2006.
- FRANKL, V. E.: *Lékařská péče o duši*. Brno, Cesta 2006.
- FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*. 2. vyd. Brno, Cesta 1997.
- GELLNER, E.: *Nacionalismus*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1997.
- GEULEN, D.: Sozialisation. In: Lenzen, D. *Erziehungswissenschaft. Ein Grundkurs*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH 1994, s. 101.
- GIDDENS, A.: *Unikající svět. Jak globalizace mění náš svět*. Praha, Sociologické nakladatelství 2000.
- HAASOVÁ, J.: *Jak žijí v Olomouci ženy bez domova*. Olomouc, UP FF 2005.
- HELLER, J., PECINOVSKÁ, O.: a kolektiv. *Závislost známá neznámá*. Havlíčkův Brod, Grada Publishing 1996.
- HRADECKÝ, I., HRADECKÁ V.: *Bezdomovství - extrémní vyloučení*. Praha, Naděje 1996.
- JANDROUREK, J.: *Úvod do sociologie*. Praha, Portál 2003.
- JANÍK, A., DUŠEK, K.: *Drogy a společnost*. Praha, Avicenum 1990.

- KARTRŇÁK, T.: *Odsouzení k manuální práci*: Praha, Sociologické nakladatelství 2004.
- KELLER, J.: *Nedomyšlená společnost*. 4. vyd. Brno, Doplněk 2003.
- KELLER, J.: *Úvod do sociologie*. 5. vyd. Praha, SLON 2005.
- KLIMENTOVÁ, E.: *Sociální politika III*. Olomouc, UP 2002.
- KLIMENTOVÁ, E., KLIMENT, P.: *Sociální deviace*. Olomouc, UP 2002.
- KLINGER, N., KÖNIG, J.: *Einfach abgehängt*. Berlin, Rowohlt Verlag 2006.
- KOTÝNKOVÁ, M.: Rozsah a průběh sociálního vyloučení v české společnosti. In: *Sociální exkluze a nové třídy*. Red. R. MARADA. Brno, MU 2000, s. 121–123.
- KOUKOLÍK, F., DRTILOVÁ, J.: *Vzpouza deprivantů*. Praha, Makropulos 1996.
- MAFFESOLI, M.: *O nomádství*. Praha, Prostor 2002.
- MAREŠ, P.: *Faktory sociálního vyloučení*. Praha, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí 2006.
- MAREŠ, P.: Sociální exkluze a inkluze. In: *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Red. T. SIROVÁTKA. Brno, MU 2004, s. 26.
- MAREŠ, P.: Sociální exkluze, sociální inkluze a sociální koheze: diskurs a realita. In: *Sociální vyloučení a sociální politika*. Red. T. SIROVÁTKA. Brno, MU Brno 2006, s. 15–17.
- MAŘÍKOVÁ, H., PETRUSEK, M., VODÁKOVÁ, A.: *Velký sociologický slovník. I. + II. svazek*. Praha, Karolinum 1996.
- NAKONEČNÝ, M.: *Sociální psychologie*. Praha, Svoboda 1970.
- NEŠPOR, K.: *Hazardní hra jako nemoc*. Ostrava, Nakladatelství Aleny Krtilové 1994.
- NOVOSAD, L., NOVOSADOVÁ, M.: Možné deficity v oblasti funkční gramotnosti a občanské orientovanosti jak rizikový faktor i potenciální spouštěč zadlužování občanů se zdravotním postižením. *Sociální práce/Sociálna práca*, 2009. č. 2. s. 74–75.
- NOVOTNÁ, V.: Úvodní slovo. In: *Sborník přednášek ze XIV. konference Společnosti sociálních pracovníků České republiky*. Brno, MPSV 2004, s. 56.
- PEIGER, J.: Několik úvah k tématu: „Osobnost klienta v procesu sociální terapie“. In: *Sborník příspěvků z mezinárodního sympozia na téma Osobnost člověka a jeho socializace v evropské společnosti, Brno 22.–23. září 2005*. Brno, Institut mezioborových studií Brno 2005, s. 154–159.
- PETRUSEK, M. a kol.: *Sociologie*. Praha, SPN 1992.
- RABUŠICOVÁ, M.: *Gramotnost: staré téma v novém pohledu*. Brno, MU 2002.
- REICHEL, J.: *Kapitoly systematické sociologie*. Praha, Eurolex Bohemia 2004.
- ŘEZÁČ, J.: *Sociální psychologie*. Brno, Paido 1998.
- SIROVÁTKA, T.: Déle trávající nezaměstnanost a chudoba u nás. In: *O chudobě v české a slovenské společnosti*. Red. P. MAREŠ. Brno, MU 1995, s. 77.
- SIROVÁTKA, T.: Politika pracovního trhu a sociální inkluze. In: *Sociální inkluze*. Red. T. KATRŇÁK. Brno, MU 2003, s. 89–92.
- SOLGA, H., POWELL, J.: Gebildet – ungebildet. In: Lessenich, S., Nullmeier, F., *Deutschland eine gespaltene Gesellschaft*. Frankfurt, Campus Verlag 2006, s. 176.
- ŠMAUSOVÁ, G.: Současné exkluze a inkluze prostřednictvím trestního práva. In: *Sociální exkluze a nové třídy*. Red. R. MARADA. Brno, MU 2000, s. 89.
- ŠUPKOVÁ, D. a kol.: *Zdravotní péče o bezdomovce v ČR*. Praha, Grada Publishing 2007.

SUMMARY

The paper deals with return of a homeless to the majority community. It contains several examples (real stories) from practice in asylum house. At the beginning terms are defined such as: homeless, socialization and social exclusion. Then the article analyzes

the factors which influence and often complicate return of a homeless to the community (identification with homeless group, low educational levels, vagabonding, indebtedness, drug addictions, state of health). At the end of the paper results are summarized and a new theory is created.

KEYWORDS

Homeless people, homelessness, socialization, social exclusion, integrating the excluded, sense of life, family and partner relations, finding a job, obtaining suitable housing, low educational levels, unemployment, vagabonding, indebtedness, drug addictions, state of health, return of a homeless to the community.

Mgr. Jana Haasová
e-mail: jana.haasova@ol.charita.cz

Venkované ohrožení svými brownfields

Eliška Novotná, Martin Musil, Jan Nový

Brownfields jsou nazývány urbanizované objekty a pozemky, které ztratily svoji funkci a využití a jsou obvykle kontaminovány a zdevastovány. Za příčinu jejich vzniku jsou považovány především strukturální změny ve společnosti. Protože rekonstrukce brownfields vesměs vyžaduje nákladná řešení, je často nezbytná vnější intervence veřejné správy, která znamená zejména legislativní a finanční podporu. Objekty brownfields deprimují své okolí, sociálně, kulturně i ekonomicky. Neřešení problému vede k růstu a prohlubování deprimujících zón uvnitř sídel a k expanzi do suburbánního prostoru (stavba „na zelené louce“ se investorům v porovnání s rekonstrukcí brownfields jeví ekonomičtější a s bez potenciálních rizik). Problematika deprimujících zón a jejich řešení se v České republice nachází již několik let v počáteční fázi hledání teoretických východisek a řešení několika modelových příkladů vybraných průmyslových objektů. Zatímco problematice brownfields v městské zástavbě je v odborné literatuře věnována relativně velká pozornost, na pokraji zájmu jsou objekty brownfields v rurální krajině. Problematika těchto brownfields leží stranou zájmu a je velmi málo prozkoumána.

Pozornost třem typům objektů v rurálním osídlení věnoval výzkum „Socioekonomický potenciál neprůmyslových deprimujících zón původních kulturních domů, škol a prodejen spotřebního družstva Jednota ve venkovském osídlení“. Všechny zkoumané objekty patří do tzv. občanské vybavenosti a byly ve venkovských lokalitách postaveny v důsledku **politických rozhodnutí**, kterými byly určeny i jejich funkce. Jejich stavba či rekonstrukce objektu pro změněný účel nebyla tedy vyvrcholením spontánních procesů, ale byla důsledkem vnějšího zásahu mocenských sil.

Objekty škol vznikly v důsledku politického rozhodnutí o povinném školním vzdělání dětí za vlády císařovny Marie Terezie jako monofunkční, a to v příznivé demografické a nepříznivé dopravní situaci. K výraznému rozvoji venkovských škol přispěl říšský zákon ze dne 14. května 1869, který ukládal obcím a městům povinnost zřízovat školu (pokud počet školou povinných dětí byl více jak 40) a prodloužil povinnou školní docházku na osm let. Většina současných venkovských školních budov pochází z tohoto období. Budovy škol byly vystavěny na obecních pozemcích nebo pozemky obce pro potřeby stavby škol vykupovaly. Školy byly pro řadu obcí prestižní záležitostí, dodnes je v mnoha

obcích patrně, že škola byla hned po kostelu nejhonosnější a největší budovou. Zavedení tzv. jednotné školy po roce 1948 vedlo k likvidaci soukromého a církevního školství. Největší vlna rušení venkovských škol však spadá do období konce 70. a počátku 80. let, kdy jako důsledek slučování obcí a zavádění tzv. střediskových obcí a výstavby nových moderních budov základních škol v místech, kde byla soustředěna výstavba panelových sídlišť, bylo zrušeno velké množství venkovských škol. Objekty zrušených škol začaly většinou sloužit jinému účelu, často se z nich stávaly jídelny a brigádnické ubytovny zemědělských družstev a státních statků, svazácké klubovny, byly využívány pro mateřské školy apod. K další vlně rušení venkovských škol dochází od 90. let 20. století, a to v důsledku mnoha okolností:

- dlouhodobého trendu poklesu porodnosti (trend se zastavil až v roce 2006) a dlouhodobého trendu stárnutí venkovské populace
- migraci venkovského obyvatelstva do měst z důvodu snadnějších pracovních příležitostí
- přenesením ekonomické zátěže spojené s provozováním základních škol na obce, které se staly zřizovateli škol
- zrušením tzv. spádových oblastí škol, které umožňuje rodičům rozhodnout, jakou školu budou jejich děti navštěvovat
- redukce systému veřejné dopravy.

Objekty prodejen spotřebního družstva Jednota vznikly v důsledku decentralizačního politického rozhodnutí, a to buď rekonstrukcí stávající venkovské prodejny, která vždy znamenala zvýšení komfortu prodeje, nebo (především v 80. letech) stavbou nové větší budovy unifikovaného vzhledu. Historie spotřebního družstevnictví spadá již do druhé poloviny 19. století. První družstevní zákon vznikl v roce 1874. V 80. a 90. letech 19. století začala na území Čech a Moravy houfně vznikat podpůrná družstva, která byla po roce 1948 zrušena nebo sloučena. V roce 1949 tak začala vznikat nástupnická Univerzální spotřební družstva Jednota. V roce 1952 bylo na vládní úrovni rozhodnuto, že ve městech bude provozován státní obchod a na vesnici družstevní. Objekty družstevních prodejen ve městech musela družstva předat státnímu obchodu. Na vsích začaly být zřizovány obchody pod heslem „Zboží z Jednoty do každé samoty“ a v roce 1956 byly na základě rozhodnutí Ústředního svazu spotřebních družstev utvořena samostatná družstva Jednota v každém okrese. Nová tržní hospodářská situace, která je důsledkem politického vývoje po roce 1989, vedla spotřební družstvo k rozhodnutí opustit asi 60 % objektů prodejen a venkovskou populaci přivedla do městských super a hypermarketů.

Objekty kulturních domů vznikly v důsledku politického rozhodnutí vládnoucí ideologie v rámci centralizace zemědělské výroby do JZD a přiblížení venkova městu. To vedlo k podpoře financování jejich staveb. První zmínku o historii výstavby kulturních domů lze nalézt již v programovém prohlášení vlády ČR ze 17. 6. 1948: „Chceme vyhovět naléhavým kulturním potřebám všech pracujících. To platí zejména o venkově. Proto přikročíme k plánovitému budování těch zařízení, kterých vyžaduje soustavná osvětová práce. Proto chceme budovat osvětové síně, kulturní domy, závodní kluby, okresní

a oblastní kulturně osvětová střediska a lidové knihovnictví.“ První legislativní vymezení lze nalézt v ústavním zákonu o národních výborech č.12/1954 Sb.: „Národní výbory ... řídí místní hospodářskou a kulturní výstavbu a vytvářejí tak z našich měst a vesnic místa spokojenosti, radostné práce a blahobytu.“ Lze identifikovat dvě hlavní vlny budování kulturních domů – první vlna proběhla v 60. letech 20. století, kdy byly ve venkovském prostoru na kulturní domy přestavovány stávající objekty (bývalé hostince, statky, stodoly) nebo vznikaly novostavby Domů kultury, většinou z iniciativy Revolučního odborového hnutí a za podpory Místních národních výborů a druhá vlna v 80. letech, kdy vznikaly moderní novostavby kulturních domů, zejména v „Akci Z“. Objekty byly vesměs velmi málo využívány (plesy, dobírky atp., tzn. několikrát do roka) a s náklady provozu velkých objektů si dotované zemědělské subjekty nedělaly starost. Funkčnost objektů kulturních domů se zdá být sporná už v době jejich vzniku. Nová tržní hospodářská situace, která je důsledkem politického vývoje, vnáší do úvah potenciálních zájemců o tyto objekty nově otázku ekonomické udržitelnosti jejich provozování, Nová sociální situace masmédií a IT rozšiřuje úvahu o otázku účelu užívání těchto objektů.

Všechny tyto objekty deprimují a **ohrožují** obyvatele a návštěvníky venkovských lokalit svým vzhledem, často umocněným velikostí objektu přesahujícím rámeček měřítka venkovské lokality.

Výzkum

Zkoumané objekty škol, kulturních domů a prodejen SD Jednota ve venkovském osídlení jsou vzhledem ke svému rozsahu a k nepřítomnosti významnější ekologické zátěže v porovnání s ostatními doposud sledovanými objekty brownfields pro svou velikost opomíjeny, avšak v měřítku venkovské obce znamenají problém. Specifické původní určení objektů a v některých případech i jejich naddimenzovanost, umístění, architektonické ztvárnění a špatný technický stav v souvislosti s limitovanými možnostmi obecních rozpočtů, nedostatkem soukromého kapitálu na lokální úrovni, strukturálními změnami ve venkovském prostoru a omezenou nabídkou i poptávkou po jakémkoliv alternativním využití těchto objektů z nich činí dlouhodobý zdroj značných ekonomických a sociálních deprivací. Důsledky přitom mohou být pro obec fatální. Zkoumané objekty prodejen a kulturních domů vznikaly pod vlivem nadšení a ideologie, obyvatelé obcí do jejich výstavby dobrovolně investovali nejen svůj čas, ale i svou vizi lepší budoucnosti. Vesnické školy byly v minulosti přirozenými centry vzdělanosti a kultury, tuto situaci dnes připomínají již jen omšelé fasády kdysi nejhonosnějších budov na vesnici. Obyvatelé obcí mají ke všem třem typům objektů silný citový vztah neboť se bezprostředně spolupodíleli na jejich vzniku a dnešní stav těchto objektů vede k devalvací uznávaných hodnot, ztrátě důvěry ve veřejnou správu či dokonce může vést až k vyzývání k návratu k „minulým pořádkům“. Architektonické ztvárnění a velikost objektů a jejich situování do přirozených center obcí přitom mohou být i nadále zdrojem deprivací i v případě využití objektů pro jiné účely. Jejich alternativní využívání může být též obyvateli obce tvrdě odmítáno.

Výzkumným záměrem bylo popsat, analyzovat a interpretovat situaci těchto venkovských brownfields v regionu jednoho venkovského okresu.

Metodologie výzkumu

Výzkumný tým zvolil metody pro stanovení výzkumného pole a rozmanité metody pro práci s daty, která ve výzkumném poli získal.

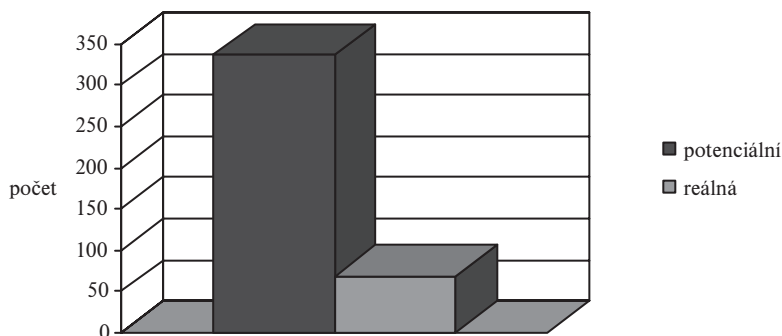
Pro stanovení výzkumného pole byla zvolena tři kritéria: území, obec a objekt. Záměrně, pro svůj rurální charakter, bylo vybráno území okresu Jindřichův Hradec, aniž by výzkum předpokládal zobecnění na jiná území ČR, byť mají z hlediska rurálních brownfields nepochybně mnoho společného. Území bylo zkoumáno vyčerpávajícím způsobem. Do výzkumu byly zahrnuty všechny obce v okrese Jindřichův Hradec s výjimkou územněsprávních obcí III. typu. Takto záměrně vybrané obce byly zkoumány bez dalšího výběru všechny, tzn. že se uskutečnilo vyčerpávající šetření. Přesto nízký počet zkoumaných obcí neumožnil použití některých statistických metod. Spolu s městy, která jsou obcemi III. typu, byly z výzkumu vyloučeny i jejich části, které mají charakter příměstského venkovského osídlení. Protože většina obcí má své části, rozlišujeme ve výzkumu sídla obcí a části obcí. Obecně pak pojednáváme o lokalitách. Do výzkumu byly záměrně vybrány tři typy neprůmyslových (v rurálních podmínkách nevýrobních) objektů dle jejich původního účelu, přičemž za původní účel byl považován účel pro nějž byly postaveny nebo účel, pro který byly zrekonstruovány a který se objevil v obci nově. Záměrný výběr objektů vycházel ze dvou zamlčených pracovních hypotéz: „objekty, které ztratily ve venkovské lokalitě svůj účel, jsou potenciálními brownfields“ a „potenciálními brownfields ve venkovských lokalitách jsou objekty původních škol, kulturních domů a prodejen spotřebního družstva Jednota“. Úmyslně byly tedy opomenuty objekty původně určené pro zemědělské hospodaření. Takto záměrně vybrané objekty, kterými byly všechny objekty původních škol, kulturních domů a prodejen spotřebního družstva Jednota ve všech obcích s výjimkou územněsprávních obcí III. typu na území celého okresu byly podrobeny vyčerpávajícímu šetření.

Pro práci s daty byly použity metody deskripce, práce s dokumenty, polostandardizovaných a nestandardizovaných rozhovorů, standardizovaného pozorování a metoda biografická. Nejprve byly dle záměrně zvolených kritérií jednotlivé objekty popsány. Kritéria pro deskripci byla: původní a současný účel objektu, současná míra využití objektu, adresa objektu, parcelní číslo stavebního pozemku, katastrální území stavebního pozemku, vlastník objektu, postavení objektu v územně – plánovací dokumentaci obce, vzhled objektu. Údaje o objektech byly zjištěny především na <http://www.portal.gov.cz>, rozhovory se starosty obcí a pracovníci obecních úřadů a pořízením fotodokumentace každého objektu. Tak byla vytvořena databáze **potenciálních brownfields**. Zatímco některá data byla nositelem informace bezprostředně, jiná byla za účelem poskytnutí informace analyzována. Při analýze jsme použili metodu kategorizace a metodu škálování. Vlastníky jsme rozdělili do tří kategorií (obec, jiná organizace, fyzická osoba) a vytvořili jsme

třístupňovou sestupnou škálu míry jejich současného užívání (x zcela, y zčásti, z ne). Metodu škálování jsme rovněž použili pro získání informace o stavebním stavu objektů, kdy jsme vytvořili rovnovážnou pětistupňovou škálu se dvěma stupni dobrého stavebního stavu svědčícím o stavební péči (A opraveno, B opravováno), dvěma stupni špatného stavebního stavu svědčícím o absenci stavební péče (D chátrající, E zchátralé), a středovým stupněm pro objekty bez stavební péče a zjevných známek chátrání (C setrvalý stav).

Při rozhodování o tom, který z objektů potenciálních brownfields je reálným brownfields, jsme odstoupili od kritéria míry jeho užívání jako nefunkčního. Zjistili jsme totiž, že užívány jsou i chátrající či zchátralé objekty (Dx, Dy, Ex, Ey), byť jsou v rozhovorech místními aktéry kontextově označovány jako deprimující (což bylo pro nás rozhodující). Pro výběr reálných brownfields z potenciálních brownfields jsme zvolili jediné kritérium, a to jejich stavební stav. Tímto záměrným výběrem všech stavebně chátrajících (D) či zchátralých (E) objektů z databáze potenciálních brownfields jsme získali seznam reálných brownfields. Pro jejich deskripci jsme biografickou metodou rozšířili data o krátké příběhy objektů. Ty jsme získali strukturovanými rozhovory (vznik, historie, aktéři, sociální a ekonomická situace) s místními pamětníky či starosty. Tak byla vytvořena databáze **reálných brownfields**. Stranou výzkumné pozornosti jsme ponechali ty objekty, které ač nejsou předmětem stavební péče, nevykazují zjevných známek chátrání (C). Ty považujeme za zjištěná skutečná potenciální brownfields a doufáme, že se stanou předmětem řešení budoucího výzkumného projektu.

Kritérium míry užívání objektu jsme uplatnili spolu s kritériem jeho stavebního stavu při záměrném výběru případů dobrých a špatných výsledků řešení (resp. neřešení) situace brownfields. Pro případy dobré praxe jsme vybírali na základě dojmů z opravených a zcela využívaných objektů (Ax) a pro případy špatné praxe z neužívaných či zčásti využívaných zchátralých objektů (Ey, Ez). V obou případech jsme byli vedeni myšlenkou nevyhloučit žádnou část výzkumného území a žádný typ objektu dle jeho původního účelu. Případy byly zpracovány místními aktéry, kteří uplatnili metodu práce s dokumenty (kroniky obcí) a nestandardizovaného rozhovoru (vyprávění pamětníků).

Obr. 1: Počty zkoumaných objektů brownfields

Při hledání kauzalit mezi reálným brownfields a situací obce, ve které se objekt nachází, jsme pracovali s pěti záměrně stanovenými dimenzemi: demografickou, vlastnictví, dopravní dostupnosti, sociální a dimenzí příjmové aktivity. Koeficient demografického vývoje vyjadřuje procentuální změnu (úbytek nebo přírůstek) obyvatel v obci mezi roky 1961 a 2005.

$$K1 = (b - a) : a$$

a = počet obyvatel v obci k 31. 12. 1961

(Zdroj: Základní výsledky sčítání lidu podle obcí, 1961)

b = počet obyvatel v obci k 31. 12. 2005

(Zdroje: ČSÚ, Č. Budějovice, webové stránky obcí, oddělení evidence obyvatel na obecních úřadech)

Koeficient vlastnictví vyjadřuje pravděpodobnost vlastnění objektu brownfields jednotlivými kategoriemi vlastníků (obec, jiná organizace, fyzická osoba).

$$K2 = \sum_{i=1}^3 (a + b + c) / i$$

a = p_1/N_1 $p_{1...}$ počet nalezených objektů ve vlastnictví obce pro jednotlivé kategorie stavů (Ax, Ay, Az, Bx,....)

b = p_2/N_2 $N_{1...}$ počet všech nalezených objektů ve vlastnictví obce
 $p_{2...}$ počet nalezených objektů ve vlastnictví organizace pro jednotlivé kategorie stavů (Ax, Ay, Az, Bx,....)

c = p_3/N_3 $N_{2...}$ počet všech nalezených objektů ve vlastnictví organizace
 $p_{3...}$ počet nalezených objektů ve vlastnictví fyzické osoby pro jednotlivé kategorie stavů (Ax, Ay, Az, Bx,....)

$N_{3...}$ počet všech nalezených objektů ve vlastnictví fyzické osoby

i = 1   objekty prodejny Jednoty

i = 2   objekty školy

i = 3   objekty kulturních domů

Pro stanovení koeficientu dopravní dostupnosti obce jsme zvolili tři kritéria: H1 charakteristiku dopravního tahu, kterou jsme vyjádřili na tříbodové sestupné škále (A komunikace II. třídy 3 body, B komunikace III. třídy 2 body, C slepá komunikace 1 bod); tento údaj jsme zjistili standardizovanými rozhovory se starosty obcí; H2 stavební stav komunikace, který jsme vyjádřili na dvoubodové sestupné škále (x vyhovující 2 body, y nevyhovující 1 bod); tento údaj jsme zjistili polostandardizovaným pozorováním; H3 vzdálenost obce od územněsprávní obce II typu, kterou jsme vyjádřili na pětibodové vzestupné škále (1: interval 0–9 km, 2: interval 10–19 km, 3: interval 20–29 km; 4: interval 30–39 km,

5: interval 40–49 km); tento údaj jsme zjistili studiem dokumentů (<http://www.mapy.cz>). Koeficient byl vypočten dle vzorce:

$$K3 = (H1 + H2 + H3) : 10$$

Pro sociální aktivitu je kritériem počet pravidelných každoročních akcí, které jsou organizovány a pořádány v obci. Za akci je považována jakákoliv akce vzešlá z iniciativy obyvatel obce bez ohledu na to, zda ji pořádá obec, zájmové uskupení, neformální skupiny apod. Údaje byly získány rozhovory se starosty, pracovníci obecních úřadů, místními obyvateli a kronikáři a studiem dokumentů (kalendária akcí místních novin). Počet konaných akcí se pohyboval v intervalu 0–50. S použitím statistické metody indexování byl obci s největším počtem akcí přiřazen index 100 a pro další obce vypočten index jako koeficient sociální aktivity.

$$K4 = a : b$$

a = počet akcí v obci v roce

b = počet akcí v obci, která vykazuje nejvyšší počet akcí

(např. hodnota koeficientu 0,04 znamená, že obec má pouze 4 % aktivitu oproti obci, jež pořádá nejvíce akcí)

Pro stanovení dimenze příjmové aktivity jsme použili statistickou metodu a vycházeli jsme ze zamlčených pracovních hypotéz: rozdíl mezi daňovými a celkovými příjmy obce svědčí o úspěšném aktivním vyhledávání finančních zdrojů obce; protože v jednotlivých letech obce zajišťují různě investičně náročné akce, svědčí o úspěšném aktivním vyhledávání finančních zdrojů obce víceleté období. Pro výpočet koeficientu byly zjištěny údaje: celkové příjmy obce; daňové příjmy obce; počet obyvatel obce (za pětileté období, tzn. v jednotlivých letech 2001–2005). Údaje o příjmech obcí byly získány z Českého statistického úřadu Jihočeského kraje v Českých Budějovicích. V případě místních částí bylo vždy počítáno s celkovými příjmy, daňovými příjmy a počty obyvatel celkem za celou obec, k níž místní část patří, vč. všech místních částí (důvodem je neexistující evidence údajů za jednotlivé místní části). Daňové příjmy odpovídají zákonu č. 243/2000 Sb., o rozpočtovém určení výnosů některých daní územním samosprávným celkům a některým státním fondům. Částky daňových příjmů byly zaokrouhleny na celé desítky korun dle obecných pravidel zaokrouhlování. Počet obyvatel za jednotlivé roky byl stanoven dle Vyhlášek o podílu jednotlivých obcí na stanovených procentních částech celostátního hrubého výnosu daně z přidané hodnoty a daní z příjmů platných pro dané roky (2005: vyhl. č. 477/2004 Sb., 2004: vyhl. č. 83/2003 Sb., 2003: vyhl. č. 460/2002 Sb., 2002: vyhl. č. 311/2001 Sb., 2001: vyhl. č. 456/2000 Sb.). Koeficient příjmové aktivity obce vyjadřuje poměr celkových a daňových příjmů na obyvatele obce v pětiletém období a pro každý jednotlivý rok byl vypočten dle vzorce:

$$K5_{\text{rok}} = \text{CP}/\text{N} : \text{DP}/\text{N}$$

CP = celkové příjmy obce

DP = daňové příjmy obce

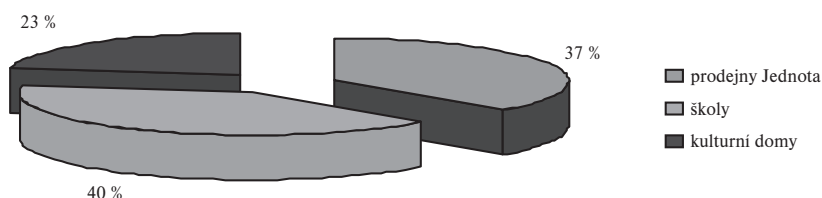
N = počet obyvatel obce

Poté byla aritmetickým průměrem vypočtena hodnota koeficientu příjmové aktivity obce:

$$K5 = (K5_{2001} + K5_{2002} + K5_{2003} + K5_{2004} + K5_{2005}) : 5$$

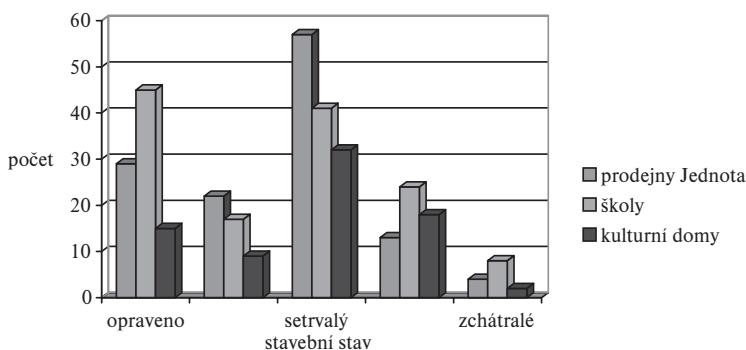
Poznatky výzkumu

Jako **potenciální brownfields** bylo zkoumáno 336 objektů původních škol, kulturních domů a prodejen spotřebního družstva Jednota. Objekty se nalézají ve dvou třetinách všech lokalit území při průměrném počtu dvou objektů na lokalitu.

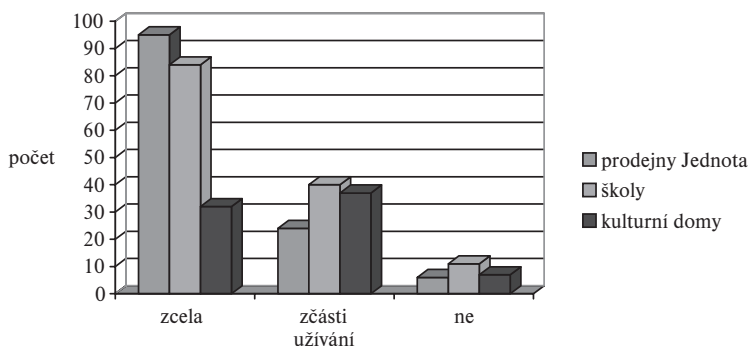
Obr. 2: Struktura potenciálních brownfields dle původního účelu

Stavební údržbu či opravy vyžaduje 60 % těchto objektů. Z hlediska stavebního stavu byl nejvyšší revitalizační potenciál zjištěn u bývalých prodejen Jednota a nejnižší u bývalých kulturních domů, zatímco objekty původních škol vykazují revitalizační potenciál s velkou mírou neurčitosti.

Obr. 3: Struktura potenciálních brownfields dle původního účelu a stavebního stavu

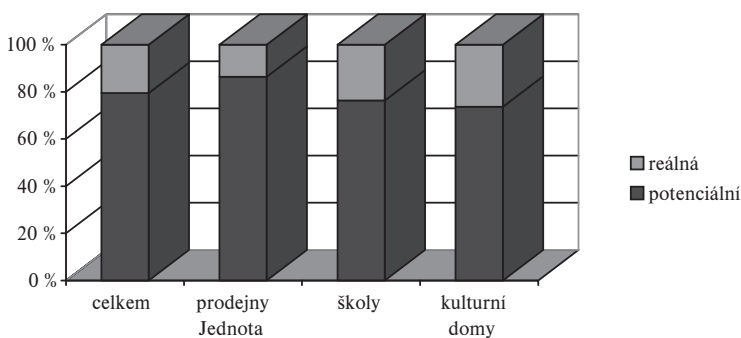
Revitalizovat potenciální brownfields sociálními aktivitami je nejobtížnější u objektů bývalých škol. Situace původních kulturních domů je příznivější pouze v tom, že jsou více než původní školy využívány alespoň částečně – pokud by tomu tak nebylo, jsou oba tyto typy objektů na tom z hlediska jejich využívání stejně. Relativně nejvíce jsou využívány původní prodejny.

Obr. 4: Struktura potenciálních brownfields dle původního účelu a míry využívání

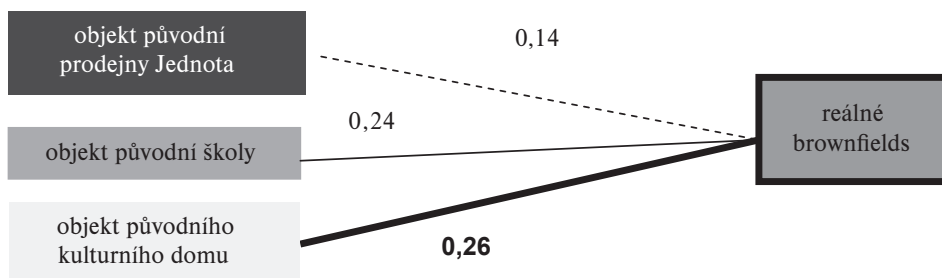
Vlastníky objektů potenciálních brownfields jsou nejčastěji obce. Ty vlastní $\frac{3}{4}$ objektů původních kulturních domů, $\frac{1}{2}$ objektů původních škol a $\frac{1}{3}$ objektů původních prodejen Jednota. Druhým významným vlastníkem dle počtu vlastněných objektů jsou fyzické osoby. Ty vlastní vždy téměř $\frac{2}{5}$ objektů původních prodejen Jednota a škol a $\frac{1}{5}$ objektů původních kulturních domů. Dle počtu vlastněných objektů jsou nejméně významnými vlastníky organizace. Ty jsou vlastníky objektů původních škol a kulturních domů spíše ojediněle a vlastní $\frac{2}{5}$ objektů původních prodejen Jednota.

Každý pátý objekt potenciálního brownfields se stává **reálným brownfields**. Šance potenciálních brownfields stát se reálnými brownfields jsou stejné v sídlech obcí i jejich částech. Nejvíce objektů reálných brownfields ve zkoumaném území představují objekty původních škol.

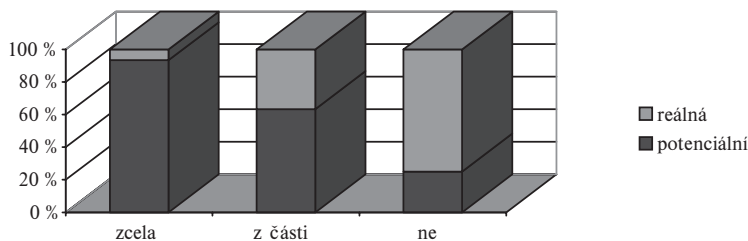
Obr. 5: Potenciální a reálná brownfields dle původního účelu objektů

Z objektu potenciálního brownfields se stane s největší pravděpodobností objekt reálného brownfields tehdy, je-li to objekt původního kulturního domu a s nejmenší pravděpodobností tato situace postihne objekt původní prodejny Jednota.

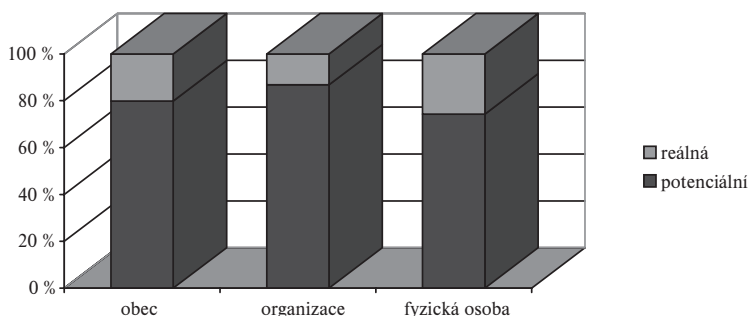
Obr. 6: Pravděpodobnost vzniku reálného brownfields dle původního účelu objektů

Objekty reálných brownfields jsou především chátrající a nikoliv již zchátralé budovy. Neužívané a lidmi opuštěné jsou především objekty původních kulturních domů a prodejny Jednota, z nichž je v této situaci vždy asi třetina. O poněkud lepší situaci objektů původních škol svědčí ta skutečnost, že v obdobné situaci se jich nalézá asi pětina.

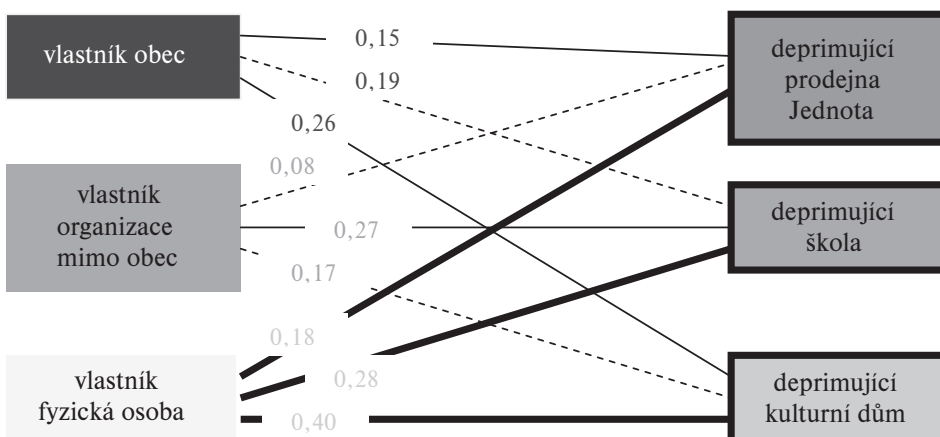
Obr. 7: Potenciální a reálná brownfields dle míry užívání

Stavební situace objektů brownfields ovlivňuje míru jejich užívání významně, ale nikoliv absolutně: i objekty pouze potenciálních brownfields nejsou vůbec využívány a obdobně jsou objekty reálných brownfields využívány zcela. Vlastnictví objektů reálných brownfields je problémem především těch vlastníků, které jsou fyzickými osobami (podíl těchto objektů ve všech vlastněných objektech je u těchto vlastníků nejvyšší). Ty organizace, které nejsou obcemi, jsou potížemi vlastnění reálných brownfields dotčeny ze všech sledovaných typů vlastnictví nejméně (a také je vlastní nejméně často).

Obr. 8: Potenciální a reálná brownfields dle vlastnictví

Z objektu potenciálního brownfields se stane s největší pravděpodobností objekt reálného brownfields tehdy, je-li objekt ve vlastnictví fyzické osoby a nejméně pravděpodobně je-li vlastníkem jiná organizace než obec.

Obr. 9: Pravděpodobnost vzniku objektů reálného brownfields dle vlastníka objektu

Případem dobré praxe jsou objekty stavebně opravené a plně využívané (kategorizace Ax) a příkladem špatné praxe jsou objekty stavebně zchátralé a nevyužívané (kategorizace Ez). Při jejich zpracování jsme záměrně vybrali čtyři objekty rozptýlené v celém zkoumaném území okresu Jindřichův Hradec s rozmanitým původním účelem.

Případem **praxe s dobrým koncem** je objekt původní prodejny Jednota v obci Majdalena. Objekt je lokalizován v sídle obce a je ve vlastnictví fyzické osoby.

Obr. 10: Objekt původní prodejny Jednota v obci Majdalena

Dalším případem dobré praxe je revitalizace objektu původního kulturního domu v obci Budiškovice. Objekt je lokalizován v sídle obce a je v jejím vlastnictví.

Obr. 11: Objekt původního kulturního domu v obci Budiškovice

Případem **praxe se špatným koncem** je chátrání objektu původní školy v obci Nová Olešná. Objekt je lokalizován v sídle obce a je v jejím vlastnictví.

Obr. 12: Objekt původní školy v obci Nová Olešná

Dalším případem špatné praxe je objekt původního kulturního domu v obci Zahrádky. Objekt je lokalizován v sídle obce a je ve vlastnictví fyzické osoby.

Obr. 13: Objekt původního kulturního domu v obci Zahrádky

Statisticky jsme neprokázali závislost existence reálných brownfields na žádné ze sledovaných dimenzí s náznaky výjimek, které se týkaly demografické a sociální dimenze. **Demografická situace** obce se ukázala být víceméně klíčovou: velmi slabá korelace (nicméně nejsilnější zjištěná) byla stanovena mezi demografickým vývojem obce a její dopravní dostupností ($r = 0,45$), rovněž regresní model (o který jsme se, omezení nedostatečným počtem obcí, pokusili) vztahu mezi tímto vývojem a stavem objektu se ukázal

být ze všech stanovených modelů nejužitečnější. Dimenze sociální aktivity byla sledována jako indikátor **sociální koheze** [Lockwood 1996]. Ve třech čtvrtinách obcí se nekoná více než 5 akcí do roka a více než 10 akcí je konáno zcela ojediněle. Data naznačují možnou souvislost mezi sociální kohezí a existencí reálných brownfields: zdá se, že společenské aktivity procesy chátrání a deprivace zpomalují.

Závěr

Výzkum přinesl nové **informace a znalosti**. Především byly vytvořeny dvě funkční databáze (potenciálních a reálných brownfields), se kterými je možno dále pracovat jako s informačními zdroji. Byla zjištěna nefunkčnost kritéria „postavení objektu v územně plánovací dokumentaci obce“, která je způsobena rozdílnou dynamikou změn účelu užívání objektu a procesů pořizování změn územně plánovací dokumentace. Byrokratická a časová náročnost zanesení změny účelu objektu do této dokumentace vede zastupitelstva obcí k nedávání návrhu na změny, tzn. že dokumentace není aktuální. To je na pováženou jak pro zpochybnění územně plánovací dokumentace jako informačního zdroje obecně, tak pro zpochybnění významu této dokumentace pro regeneraci brownfields zvláště. Tak se stalo, že jsme nemohli dosáhnout jednoho z výzkumných cílů, kterým bylo doporučit změny ve strategických dokumentech obcí.

Na zkoumaném venkovském území jsme získali znalosti, týkající se současné situace typů zkoumaných objektů. V současnosti je plně využívána asi čtvrtina původních venkovských škol, vesměs jako objekty bydlení. Polovina objektů původních venkovských škol zůstala v majetku obcí, které se s nimi nevědí rady. Školy, jako původní zárodky a centra vzdělanosti, nyní k vesnicím nepatří a chátrající objekty připomínají bývalý rozkvět venkovských lokalit.

Poněkud lepší je situace objektů původních venkovských prodejen spotřebního družstva Jednota. Téměř všechny jsou vlastníky užívány, byť jen do poloviny z nich vlastník stavebně investuje. Menší objekty někdy převzaly zpět svoji prodejní funkci a jsou soukromými obchody, někdy se staly místní hospodou (obecní či soukromou) a někdy se stávají polyfunkčními. Zdá se, že jejich stavební dispozice nejsou zásadní bariérou změny užívání.

Břemeno se staly pro obce původní objekty vesměs neúměrně velkých venkovských kulturních domů. Vlastní je ze 70 %, stavebně udržují asi třetinu z nich a využívají jich asi čtvrtinu. Objekty původních kulturních domů se stávají ze všech sledovaných potenciálních brownfields nejpravděpodobněji reálnými brownfields.

Mnohaleté soužití venkovské populace s deprimujícími objekty s nimi sice aktéry venkovského prostoru nesmiřuje, ale také je neaktivizuje k odporu či revitalizačním činnostem. Jistá „otrlost“ venkovské populace vůči deprimujícím účinkům objektů brownfields, projevující se jejich užíváním, může být vnímána jako obrana proti interpretaci chátrajících objektů jako němých svědků devalvace hodnot minulosti.

LITERATURA

- Brownfields and Redevelopment of Urban Areas (<http://www.clarinet.at/library/brownfields.pdf>)
Gremlica, T., Štípková, R., Novák, J.: Revitalizace „brownfields“ v obcích ČR
(staženo z: <http://www.europa.eu>)
Jackson, B. J. a kol.: *Brownfield snadno a lehce*. IURS o. p. s. 2003
Lockwood, D.: Civic integration and class formation. *The British Journal of Sociology* 47, č. 3, 1996,
s. 531-550.
http://www.brownfields.cz/publikace/ABC_brownfields.pdf
<http://cabernet.org.uk/index.asp?c=1312>

SUMMARY

Objects of village schools, civic centers and Jednota shops are a result of political decisions. They lost their function and often became brownfields and need external intervention. They are a remark of the period of village prosperity and jeopardize village population, powerless against external decisions.

KEY WORDS

brownfields, bindery, schools, civic center, shop, political decision, information, knowledge, demographic situation, social cohesion, treat

Mgr. Eliška Novotná
Fakulta managementu Vysoké školy ekonomické
Jarošovská 1117,
377 01 Jindřichův Hradec
e-mail: novotnae@fm.vse.cz

Základní problémy a rysy znalostní společnosti

Lucie Tvardková

Cílem tohoto textu je analyzovat a představit klíčové problémy a rysy „znalostní společnosti“ jako jedné z nejrozšířenějších a nejznámějších teorií modernizace. Text tím navazuje na v odborné sféře dobře známý článek Arnošta Veselého „*Společnost vědění jako teoretický koncept*“ (2004), který dále v dané oblasti rozvíjí. Autorka čerpá ze současných čelních koncepcí znalostní společnosti autorů jako je Stehr, Böhme, Willke, Gibbons a další.

Koncept znalostní společnosti vznikl jako reakce na potřebu nových výkladových rámců současné společnosti, jež nevykazuje příliš podobností se světem, kdy vznikaly první společenské koncepce v dílech Marxe, Comta či Durkheima (Veselý, 2004, s. 433). Diskontinuit s předchozí érou v oblasti vědecko-technologického rozvoje či expanze systému vyššího vzdělávání si všimla řada autorů (viz např. A. Toffler, A. Touraine, D. Bell, R. Richta, ad.), avšak v centru pozornosti každého z nich spočívají jiné problémy. Koncept znalostní společnosti se formoval jako reakce na mnohé z nich, kriticky se vymezoval zejména vůči teoriím postindustriální a informační společnosti (Böhme, 1997).

Jedním z prvních, kdo začal uvažovat o současné společnosti v termínech znalostí či vědění, byl v první polovině šedesátých let dvacátého století P. F. Drucker¹. Je považován za zakladatele tohoto konceptu, neboť formuloval jeho základní myšlenky. Druckerovo pojetí znalostní společnosti však nebylo ucelené² a nešlo o samostatně propracované téma – společnost vědění byla pouze dílčí součástí širšího teoretického konceptu, jako jedna z diskontinuit provázející vznik postkapitalistické společnosti. Ve své práci rovněž implicitně osciloval mezi analytickým a normativním pohledem na problém – v prvním případě je společnost vědění pojímána jako teoretický koncept označující společnost, kde se vědění stává dominantní produktivní silou, ve druhém případě je společnost vědění chápána jako cíl, ke kterému by měla společnost směřovat a o který by měla usilovat

---

¹ Termín poprvé použil v díle *The Age of Discontinuity* (r. 1968) a své myšlenky propracoval v dalších publikacích, zejm. *Post-capitalist Society* (r. 1993).

² Místy používá dosti obrazné vyjádření myšlenek, např. „*Znalostí jsou stejně jako elektrina či peníze jistou formou energie, která existuje jen tehdy, vykonává-li nějakou práci*“ (Drucker, 1994b, s. 268)

(Veselý, 2004). Drucker na jednu stranu nezaujatě zkoumal strukturní změny, na druhou stranu podával návrhy k tomu, jak společnost znalostí budovat.

Teprve v osmdesátých a především devadesátých letech dvacátého století se objevují první pokusy uchopit téma společnosti vědění analyticky a jako svébytný teoretický koncept. V současnosti existuje celá řada teorií analyzující roli vědění v současné společnosti a je nutno konstatovat, že v této oblasti panuje značná „*disciplinární roztržštěnost a terminologický zmatek, kdy stejné problémy jsou pojednávány pod různým názvem a naopak kdy se pod termínem společnost vědění analyzují velmi odlišné jevy*“ (Veselý, 2004, s. 434). Lze však identifikovat určité jádro problémů, jež jednotliví autoři rozvíjejí osobitým způsobem, a kolem nichž se soustředí diskuze – jde o téma změn probíhajících v ekonomice a profesní struktuře společnosti, problematiku funkce a způsobů produkce vědění v sociálním systému či otázku moci a kontroly expertů ve společnosti. Pojďme si je přiblížit.

Změny v ekonomice

Změny v ekonomice jsou východiskem úvah o znalostní společnosti, často se lze rovněž setkat s příbuzným konceptem „*znalostní ekonomiky*“ či „*ekonomiky tažené znalostmi*“ – je však zřejmé, že tento postihuje pouze jeden z aspektů celého problému. Podstatu změn, ke kterým v ekonomice došlo, vystihl již Drucker (1993, s. 14): **znalostní společnost je společnost, v níž rozhodujícím ekonomickým zdrojem (výrobním prostředkem) přestává být kapitál, přírodní zdroje a množství lidské práce a stává se jím vědění, tedy produktivně aplikované znalosti.**³

Výnosy tradičních zdrojů (kapitál, půda a práce) jsou stále nižší a nižší. Hodnota je nyní vytvářena prostřednictvím **produktivity a inovací** a oba tyto faktory představují výsledek aplikace znalostí v pracovním procesu. Tradiční výrobní faktory se navíc staly druhořadými, protože mohou být získány zcela jednoduše, pokud máme k dispozici potřebné znalosti a informace. (Drucker, 1993) Znalosti jsou dnes proto hlavním producentem bohatství. Jejich produktivita „*se již stala klíčem k celkové produktivitě, konkurenční síle a hospodářským výsledkům*“ (Drucker, 1994b, s. 264). Je tedy pochopitelné, že kapitál se dnes přelévá tam, kde se ukazují větší příležitosti vytvářené vyšší produktivitou nových znalostí (Drucker, 1994b).

Jako nová základna práce, produktivity a úsilí se místo vědy a technologie na celém světě objevuje systematické a cílené získávání informací a jejich systematické užívání. Dnes je spíše výjimkou taková oblast znalostí, která není zatažena do hry v obchodu a v průmyslu, ve státní správě a v armádě, v nemocnicích a v oblasti mezinárodních vztahů. (Drucker, 1994b) Tato změna se projevuje v řadě jevů, teoretici nejčastěji uvádějí tyto:

³ Skutečnost, že se znalosti staly tím nejvýznamnějším zdrojem, vedla Druckera k označení současné společnosti jako „*post-kapitalistické*“. Drucker (1993, s. 25) k tomu poznamenává: „*Může být předčasné (a jistě by to bylo příliš domýšlivé) považovat naši společnost za ‚společnost vědění‘, společnost znalostí – zatím máme pouze ekonomiku založenou na znalostech. Ale naše společnost je již zaručeně ‚postkapitalistická‘.*“

1. Průmyslová odvětví, která se během posledních čtyřiceti let přesunula do centra ekonomiky (definováno podílem na HDP), jsou založena spíše na **produkci a distribuci znalostí** a informací než na produkci a distribuci předmětů (viz např. Drucker, 1993).
2. Klasické tayloristicky řízené průmyslové organizace přechází na tzv. „inteligentní podniky“, což jsou podniky, které se vnitřně nově organizují a přizpůsobují se obchodním procesům, jejichž výsledkem není masově vyráběné zboží a výrobky, ale na vědění založené velmi silně **individualizované** produkty kombinované se službami. Dochází tak ke změně celkové ekonomické struktury směrem od jednoduchých ke **komplexním produktům a službám**. (Willke, 2000)
3. Vyrůstá procento výrobků, které jsou relativně nenáročné na suroviny, avšak vyžadují rozsáhlé know-how. Hmotné výrobky v sobě obsahují stále více vědomostí, např. automatická pračka obsahuje software počítající správnou teplotu vody. (Veselý, 2004) Hodnota výrobku tak dnes nespočívá v materiálu, v montáži nebo v potřebné půdě nebo lidské pracovní síle, ale primárně ve **vložené inteligenci a expertíze**.⁴ (Willke, 2000) Tato hodnota je dána nejen návrhem, ale navyšuje se i reklamou, marketingem, poradenstvím atd. (Veselý, 2004) Willke (2000, s. 254) označuje takový výsledek práce založený na vědění jako „inteligentní produkt“, „inteligentní službu“ či „integrovanou inteligenci“ a předpokládá, že čisté materiální náklady budou u produktů založených na vědění neustále klesat.

S těmito změnami souvisí také fakt, že s vědění se v dnešní době (ve společnosti i v teorii) zachází jako se zbožím, po němž je poptávka. Stehr (1994, s. 98) však upozorňuje, že vědění jako takové ve skutečnosti **vzácným zdrojem není**. Uvádí pro to dva důvody a současně nachází dvě okolnosti, za nichž se vědění vzácným zbožím může stát (Stehr, 1994):

Za prvé, to, co je vzácné a obtížné získat a současně to, co přináší moc (a to nejen v ekonomice), není přístup k *nějakému* vědění (ve smyslu náhody i ve smyslu všeobecně dostupné zásoby vědění⁵, nýbrž pouze ovládnání **inkrementálního vědění**, marginálních přírůstků vědění⁶. Jde tedy o rozdíl ve schopnosti *jak-to-udělat*, který má strategický význam jako zdroj přidané hodnoty. Hodnota konkrétního vědění závisí nejen na své užitečnosti pro jedince či firmu, ale souvisí také s ostatními dostupnými alternativními (nebo konkurujícími) formami vědění – jinými slovy, s ne/schopností ostatních aktérů (např. konkurentů) použít a zužitkovat ji jako svou výhodu.

Za druhé, vědění není vzácným zdrojem také proto, že když je prodáno, zůstává s prodejcem. Prodej vědění však nutně nezahrnuje transfer kognitivní schopnosti produkovat a interpretovat vědění. **Kognitivní dovednosti** tohoto druhu proto vzácným zdrojem jsou a jsou poptávány (viz dále role expertů).

⁴ Např. již výrobní náklady „procesoru 486“ se pohybovaly okolo 100 dolarů, zatímco jeho prodejní cena bezmála 500 dolarů. To znamená 500% výnos z vědění. (Willke, 2000)

⁵ Věda a technologie neustále přispívají k zásobám vědění, a proto zvyšuje schopnost *všech* jednotlivců nebo společných aktérů ovlivňovat své podmínky jednání. (Stehr, 1994)

⁶ Tento fakt je podle Böhme (1997) hlavní hnací silou inovací a další produkce vědění.

Tyto změny v ekonomice vyžadují nové ekonomické teorie, neboť technologie a znalosti byly dosud jevy považované za něco, co je mimo ekonomiku. Znalosti jsou vskutku Achillovou patou současné ekonomické teorie – vědění je (v lepším případě) reziduální kategorií a nejskrytější složkou produkce, investičních rozhodnutí, atd. Situaci komplikuje fakt, že je tvořena více méně kvalitativními prvky, a proto je těžko postižitelná. (Stehr, 2003) Středem zájmu teoretiků by měly být odpovědi na otázky, jak znalosti ovlivňují ekonomiku, jaké jsou jejich ekonomické důsledky či jaký je vztah mezi vstupy a výsledky (Drucker, 1994b). Podle Trunečka (2003, s. 29) se bude muset doplnit především klasická produkční rovnice $Q = f(K, L, e)$, kdy na pravé straně budou výrobním faktorem v nějaké formě znalosti jako prvotní a zásadní impuls vyvolávající změny. Podobně bude muset být přeformulována celá řada dalších ekonomických tezí. První studie se ale již začínají objevovat.

Produkce vědění jako základ sociálního systému

Teoretici znalostní společnosti si stále více uvědomují, že probíhající změny (a teoretické diskuze) již nelze omezovat na ekonomickou sféru či ekonomický sub-systém. V průběhu devadesátých let tak dochází k boomeru společensko-vědních koncepcí pohlížejících na znalostní společnost komplexně. Právě fakt, že znalosti hrají klíčovou roli při fungování společnosti jako celku, je definičním znakem znalostní společnosti a tím, čím se dle teoretiků současná společnost odlišuje od předchozích.

Např. Nico Stehr (2003, s. 5) uvádí, že jestliže se vědění stává nejen konstitutivním rysem moderní ekonomiky, ale i **základním organizačním principem vedení našeho života (sociálních aktivit)**, je legitimní mluvit o tom, že žijeme ve znalostní společnosti. Jinými slovy: na vědění je dnes založen sociální řád.

Svou sociální realitu organizujeme na základě znalostí, které máme. Ve společnosti vědění podle Stehra (1994, s. 104) naše **sekundární přirozenost dalece překonává a nahrazuje naši primární přirozenost**: Příroda je postupně přeměňována v lidský výtvar tím, jak se na ni přikládají nové sociálně konstruované struktury. Těmi je objektivované vědění, tedy vysvětlení a realizace toho, co víme. Nejde jen o vědění o přírodě (zákony přírodních procesů protažené do strojírenských plánů a konstrukcí), totéž platí na vědění o sociálních procesech a sociálních institucích.

Stehr (1994) tak společnost vědění koncipuje jako společnost, v níž věda a technologie výrazně zvýšily schopnost společnosti ovlivňovat sebe samou, své instituce a svůj vztah k přírodnímu prostředí. To, co odlišuje společnost vědění od svých předchůdců, je podle něj právě fakt, že to je společnost, která je v nebyvalé míře výsledkem svého vlastního jednání. Je charakterizována **sebe-generujícími strukturami a schopností si určovat svou budoucnost**⁷ – a v důsledku také potenciálem sebe-destrukce (Stehr, 2003, s. 10).

⁷ To však neznamená, že příroda musela ustoupit úplně. Rostoucí vzdálenost od přírody může také způsobit, že se příroda časem „drasticky připomene“. (Stehr, 1994, s. 105)

V návaznosti na to lze říci, že znalostní společnost je společností, ve které je **produkce vědění přímou sociální produkcí**. Dnes existuje velká zásobárna objektivovaného vědění, která zprostředkovává náš vztah k přírodě a k nám samým. Superstruktura společnosti je tak obrovská, že značná část sociální aktivity dnes není produkce, nýbrž **reprodukce**, a zejména reprodukce vědění⁸. (Stehr, 1994)

Stejným směrem se ubírají i úvahy Helmuta Willkeho (2000), jež vychází z Luhman-
na, a podle něhož lze o společnosti vědění mluvit tehdy, **jsou-li funkční oblasti společnosti závislé na vědění a odkázané na produkci nového vědění, aby se mohly reprodukovat** (Willke, 2000, s. 247). Vědění neprodukuje a neužívá pouze vědecký systém (resp. vzdělávací systém), ale takřka všechny funkční systémy společnosti **vědění samostatně vytvářejí a využívají** pro svou reprodukci – hospodářský, politický, právní a zdravotní...⁹ Do popředí nevystupuje žádný z nich, všechny operují rovnoprávně vedle sebe a požívají na základě vzájemné závislosti autonomie. Vědění ve všech rovinách společnosti se neustále mění, obnovuje, rozšiřuje nebo je všeobecně komplexnější. (Willke, 2000).

Willke (2000) uvažuje rovněž o důsledcích těchto společenských jevů pro **politiku a stát** a uvádí, že jsou vzhledem ke globálnímu propojení a z toho plynoucích úkolů a problémů **přetíženy**. Jejich pole působnosti vidí nyní ve zprostředkování mezi různými funkčními oblastmi společnosti. Politice podle Willkeho (2000, s. 248) přísluší **role supervizora**, který umí křížit soukromé a veřejné zájmy, dává levně k dispozici vědění pro všechny, umožňuje právní jistoty, rovnou soutěž a smluvní svobodu a garantuje vzájemně propojeným společnostem závislým na vědění schopnost přežít.

Tyto myšlenky jsou patrné u řady moderních autorů, podstatu nutné změny role státu vyslovil již zakladatel konceptu Drucker v roce 1968 (zde 1994b): Stát podle něj trpí tím, že dělá příliš mnoho a v příliš mnoha oblastech, je administrativně předimenzovaný. Čím více stát rozšiřujeme, tím méně je schopen i rutinní průměrnosti. Nemůže vytyčovat priority (politika je determinována setrvačností), nemůže koncentrovat své zdroje a tudíž nemůže ani ničeho dosáhnout. V tomto narůstajícím rozporu mezi zdánlivou pravomocí a reálnou neexistencí účinného vlivu tkví možná největší krize státu.

Řešení Drucker (1994b) vidí v zásadě stejné jako Willke. Stát se musí soustředit na **vytyčování důležitých cílů a na svou roli koordinátora institucí** a k zabezpečení výkonostních, provozních a realizačních otázek využít nestátní autonomní instituce. Chce-li být stát efektivní a silný, bude se muset paradoxně decentralizovat ve prospěch ostatních institucí, jinými slovy, dělat méně a dosáhnout tak více.

⁸ Proto je společnost vědění podle Böhme (1997) protkнутá knihovnami, muzei, databankami, které zajišťují neustálou péči o zachování, reorganizaci a reprodukci vědění.

⁹ Vědění má rozhodující význam např. pro budování, strukturu a vytyčování cíle u podniků a organizací, určuje pracovní postup a hodnotu výrobku atd.

Nové způsoby produkce vědění

Vzhledem k již řečenému je pochopitelné, že značná pozornost teoretiků se upíná k analýze způsobů produkce vědění. Významnou roli v této oblasti analýzy sehráli teoretici Gibbons, Limoges, Nowotny, Schwartzman, Scott a Throw, kteří ve společném díle *„The New Production of Knowledge“* (1994) publikovali názor, že v současné společnosti se způsoby produkování poznatků radikálně mění. Do protikladu kladou tradiční „newtonovský“ způsob vědy (Modus 1) a nově vznikající způsob produkce vědění (Modus 2). Modus 2 původní Modus 1 zcela nenahrazuje, ale postupně se stává dominantním. S podobnou koncepcí přišel rovněž John Ziman (2002), jež rozlišuje mezi akademickou vědou a post-akademickou vědou.

Pro newtonovskou vědu byl typický předpoklad, že **objev musí předcházet aplikaci**: „na základě systematického bádání se formulovaly obecné hypotézy, které byly posléze verifikovány a až v poslední etapě dovedeny ke konkrétním, prakticky využitelným aplikacím“ (Veselý, 2004, s. 442). Problémy jsou v tomto modu stanovovány a řešeny v kontextu řízeném **zájmy úzké komunity**, do značné míry akademické. Jinými slovy, kognitivní a sociální normy určují, co je významný problém (hodný řešení), kdo by měl vědu vykonávat a co konstituuje „správnou vědu“ (jaké techniky používat). Modus 1 je tak založen na striktní dichotomii mezi univerzitou a průmyslem, mezi čistou vědou a aplikovaným výzkumem (Gibbons et al., 1994)

Naproti tomu pro Modus 2 (Gibbons et al., 1994) či post-akademickou vědu (Ziman, 2002) je typické, že **produkce vědění probíhá v kontextu aplikace**. Poznatky jsou produkovány k řešení konkrétních praktických problémů (např. nalezení léku na rakovinu). Ve vědě se tak upouští od teorií, které chtějí vysvětlit „primární principy“. Vědění má být od počátku nějakým způsobem užitečné, ať již průmyslu, vládě či obecněji společnosti. (Gibbons et al., 1994)

Ziman (2002, s. 74) uvádí, že tento faktor užitečnosti ale rovněž nutí vědu vyhovovat lidem a institucím **mimo vědeckou komunitu**. Podle Gibbons et al. (1994) ve společnosti roste uvědomění, jak pokroky ve vědě a technologii různými způsoby ovlivňují veřejné zájmy, a proto se v posledních letech zvýšil počet skupin, které chtějí ovlivnit výsledek výzkumného procesu. Různí aktéři se stávají aktivními činiteli v procesu produkce vědění. Tato **sociální akontabilita** prostupuje celý proces – od definice problému a stanovování priorit, přes řešení až po interpretaci a šíření výsledků a evaluaci.

Do celého procesu je tím od počátku zabudována citlivost k dopadům produkováných výstupů a širší implikace toho, co se dělá. To činí všechny účastníky procesu produkce vědění **reflexivnější**. Znamená to současně, že produkce vědění je vždy otázkou neustálého vyjednávání (poptávky a nabídky) a vědění není produkováno do doby, než jsou zohledněny zájmy různých aktérů. (Gibbons et al., 1994)

Jak Ziman (2002) tak Gibbons et al. (1994) si všímají zásadního důsledku tohoto způsobu produkce vědění: Kontext aplikace tím vnáší do vědy „trans-epistemické“ faktory jako jsou subjektivní hodnoty, preference a zájmy různých skupin, které byly tradičně mimo vědecký systém (Ziman, 2002, s. 210). To má dopad na **kontrolu kvality** výzkumu.

V Modu 1 či akademické vědě byla kvalita produkce vědění udržována pomocí pečlivého výběru kompetentních osob, které mohou kontrolovat – což je z velké části dáno tím, čím daná osoba přispěla disciplíně (Gibbons et al., 1994, s. 8 i Ziman, 2002, s. 42 hovoří o tzv. *peer review*). Jde tedy o jeden proces, kdy se kvalita a kontrola vzájemně posilují. Kritéria kvality odrážejí intelektuální zájmy, zájmy disciplíny a jejich „hlídačů“ (*gatekeepers*). V Modu 2 je ale kvalita určována *širším souborem kritérií*, který reflektuje rozšiřující se sociální složení kontrolního systému: Kontext aplikace zahrnuje nejen intelektuální, ale i sociální, ekonomické a politické zájmy. Jsou kladeny otázky jako „Bude řešení efektivní?“ „Bude řešení konkurenceschopné? Sociálně akceptovatelné?“ (Gibbons et al., 1994, s. 8) Znamená to také současně, že je mnohem obtížnější definovat, co je „správná věda“ (Gibbons et al., 1994, s. 8) nebo jak říká Ziman (2002, s. 115), co je věda a co ne-věda.

Za podmínek produkce vědění v kontextu aplikace již není udržitelné striktní disciplinární členění vědění (typické pro Modus 1 či akademickou vědu), řešení problému si vynucuje **transdisciplinaritu** (Gibbons et al., 1994, Ziman, 2002). Tou se rozumí *vědění, které vzniká v konkrétním kontextu aplikace se svou vlastní odlišnou teoretickou strukturou, výzkumnými metodami a způsobem práce, jež ale nelze zařadit na mapě jednotlivých vědních disciplín*. (Gibbons et al., 1994, s. 168) V Modu 1 je tak vědění *koherentní, jeho produkce definována jasnými pravidly a řízená pevnými standardními postupy* (Gibbons et al., 1994, s. 81). Ziman (2002, s. 57) nicméně uvádí, že jde spíše o „zásady“, než o přesně daná nařízení. V Modu 2 či post.akademické vědě se namísto toho vědění stalo směsicí teorie a praxe, abstrakce a shromažďování, idejí a dat. Hranice mezi intelektuálním světem a jeho okolím se stírá tím, jak se kombinují kognitivní a ne-kognitivní prvky novým a kreativním způsobem (Gibbons et al., 1994; Ziman, 2002)

Tím, že povaha problému vyžaduje spojování různých znalostí, dovedností a zkušeností na pragmatické bázi (Potůček et al., 2002), svádí produkce vědění nutně dohromady celou řadu různých specialistů, aby spolu pracovali na problémech – sociální vědci pracují s vědci z oblasti přírodních věd, s právníky, inženýry a obchodníky (Gibbons et al., 1994) a vytvářejí tím „interdisciplinární jednotky“ či „multidisciplinární výzkumné týmy“ (Ziman, 2002, s. 46 a s. 70). V tomto smyslu Gibbons et al. (1994, s. 6) mluví o **heterogenitě** jako jedné z hlavních charakteristik Modu 2 a s tím související **organizační diverzitě** produkce vědění: Produkce vědění již není záležitostí malé skupiny relativně izolovaných jednotlivců na univerzitě a jednotlivé objevy již nejsou výsledkem výkonu a geniality jednotlivce jako tomu bylo dříve v Modu 1; jsou výsledkem *práce týmu*.

Mění se povaha řešených problémů vyžaduje také nové formy organizace produkce vědění: Složení týmu se mění v čase tak, jak se vyvíjejí požadavky úkolu. To není plánováno ani koordinováno nějakou centrální institucí. Výzkumné skupiny nejsou tak přísně institucionalizovány a lidé vytvářejí skupiny **dočasné**, které se rozpouštějí jakmile je problém vyřešen nebo redefinován. (Gibbons et al., 1994, Ziman, 2002)

Z pohledu společnosti jako celku již produkce vědění není primárně institucionalizovaná v rámci univerzity. Zahrnuje naopak úzkou spolupráci **množství diferencovaných**¹⁰

¹⁰ Diferencují se dle oblastí zkoumání, dochází ke stále větší specializaci (Gibbons et al., 1994)

aktérů a institucí v průběhu celého procesu (Gibbons et al., 1994). Do výzkumu se podle Zimana (2002) zapojují akademické, vládní i komerční instituce. Výzkum probíhá např. v různých neuniverzitních výzkumných centrech a institutech, mezinárodních výzkumných programech, průmyslových laboratořích nadnárodní firmy i v malé hi-tech firmě, think-tancích, poradenských agenturách atd. a podle Gibbonse et al. (1994) počet nej-různějších institucí a organizací, které se věnují produkci vědění, neustále roste. Každá z těchto organizací vnáší do kontextu aplikace různé požadavky a očekávání.

Tyto instituce a lidé produkující vědění jsou ve spojení různými způsoby, nejen v rámci organizace. Existuje celá řada formálních i neformálních kanálů komunikace, např. konference, „staromódní“ články a publikace, telefon, fax, emaily a v dnešní době především Internet, který umožňuje bohatou diskuzi, aniž by vědci museli být fyzicky přítomni. (Gibbons et al., 1994) Willke (2000, s. 248) v této souvislosti hovoří o budování tzv. infrastruktury druhého řádu, které se od „infrastruktury prvního řádu“ (silniční a železniční, elektrické a telefonní sítě) liší tím, že umožňují rychlejší, rozsáhlejší a efektivnější globální výměnu informací a vědění – tvoří je počítačové komunikační a informační technologie. Data jsou globálně dána k dispozici a lze je levně používat (Willke, 2000). Podle Zimana (2002, s. 114) se tím *výzkumná laboratoř rozšířila na celý svět*. V posledních desetiletích díky tomu prudce vzrostla **hustota komunikace** mezi vědci. Gibbons et al. (1994, s. 39) se domnívají, že vědecká komunita dnes vykazuje všechny rysy McLuhanovy „globální vesnice“.

Na rozdíl od Modu 1, kde jsou výsledky produkce vědění koncentrovány a komunikovány institucionálními kanály (odborná publikace v knize, časopise a na konferencích), jsou v Modu 2 výsledky předávány v průběhu produkce všem, kteří se jí účastní. Poznatky jsou tak rozšiřovány od počátku. K dalšímu rozšíření dojde, jakmile se původní výzkumníci přesunou do nového problémového kontextu: přestože jsou týmy dočasné, komunikační sítě přetrvávají. Výstupem z produkce vědění v Modu 2 je tedy **sociálně distribuované** vědění (Gibbons et al., 1994)

Tab. č. 1: Srovnání Modu 1 a Modu 2 produkce vědění
(Vytvořeno dle Gibbons et al. 1994)

Modus 1	Modus 2
Objev předchází aplikaci.	Objev vzniká v kontextu aplikace.
Předmět hodný zkoumání definuje vědecká komunita – „ <i>curiosity driven</i> “.	Předmět zkoumání definuje celá společnost – „ <i>řešit problém</i> “.
Ostré hranice mezi základním a aplikovaným výzkumem.	Hranice mezi základním a aplikovaným výzkumem se stírají .
Snaha o striktní ne-hodnotovost a objektivitu .	Sociální akontabilita (<i>social accountability</i>) a reflexivnost .
Kontrola kvality je prováděna vědeckou obcí (<i>peer review</i>) pomocí čistě vědeckých kritérií (originalita, přesnost apod.)	Kontrola kvality je záležitostí celé společnosti, používána je celá řada různých kritérií (užitečnost, efektivnost, účinnost apod.)
Mono-disciplinarita . Disciplína je zdrojem problémů k řešení. Produkce vědění je zaměřená na primární příčiny. Výsledné vědění je disciplinárně ohraničené a koherentní.	Transdisciplinarita . Skutečné problémy vyžadující řešení bez ohledu na hranice disciplín. Produkce vědění je zaměřená na specifickou vnitřní strukturu problému. Výsledné vědění je kreativní směsí teorie a praxe různých oborů.
Hierarchické, homogenní a stabilní formy organizace produkce vědění.	Ne-hierarchické, heterogenní a přechodné formy organizace produkce vědění.
Malé propojení, sporadická komunikace mezi vědci.	Hustá síť komunikace mezi vědci.
Produkce vědění ve společnosti je záležitostí úzké skupiny lidí (univerzita). Produkce vědění je kulturně koncentrována .	Produkce vědění je rozptýlena v celé společnosti, množství diferencovaných aktérů. Produkce vědění je sociálně distribována .

Tento pohled na produkci vědění vyvolal řadu kritických připomínek. Např. Etkowitz a Leydesdorff (2000) uvádějí, že Mod 2 není nový, ale že je to původní struktura vědy před svou akademickou institucionalizací. Mod 2 podle nich spíše reprezentuje skutečné fungování vědy, materiální základ, a Mod 1 umělý konstrukt, vybudovaný na této bázi za účelem ospravedlnění autonomie vědy, zejména v dřívějších dobách, kdy byla věda ještě křehkou institucí. Fuller (2000, s. 79) označuje Mod 2 jako „user-friendly“ a kritizuje koncepci naopak kvůli tomu, že budí dojem, jakoby Mod 1 pocházel ze 17. století a Mod 2 z doby druhé světové války, zatímco ve skutečnosti se podle něj oba mody institucionalizovaly během jedné generace ve třetí a čtvrté čtvrtině 19. století.

Změny v (profesní) struktuře společnosti a na trhu práce

Dalším aspektem společnosti vědění a diskutovaným okruhem problémů jsou změny práce a s tím související změny (profesní) struktury společnosti. Zvyšování produktivity¹¹ práce vede ke snižování poptávky po pracovní síle, zejména po nízko kvalifikované. Počet

¹¹ Technologické změny umožňují vyrobit stejné množství komodit s třetinou pracovní síly, než které bylo potřeba v 50. letech 20. století (Veselý, 2004).

profesí s vysokou složitostí práce naopak roste. (Veselý, 2004) Práce se do značné míry mění z opakující a relativně nenáročné práce v tayloristickém smyslu na práci založenou na vědění – ta již nespočívá v přetváření materiálu a používání surovin, ale v **přetváření a zpracovávání symbolů a prvků vědění na nové produkty vědění** (Willke, 2000, s. 253). Ústředním článkem znalostní společnosti se tak stávají **znalostní pracovníci** (*knowledge workers*) jako „muži či ženy, kteří na produktivní práci aplikují myšlenky, koncepce a informace, nikoli manuální dovednosti či sílu svalů“¹² (Drucker, 1994b, s. 263). V určitém smyslu jsou to všichni pracovníci podniku: Dělníci a nižší management jsou vykonavateli znalostí, střední management funguje jako znalostní inženýři, transformující skryté vlastnosti do explicitních a konečně top-manažeři zastávají funkci znalostních vedoucích a jsou odpovědní za řízení znalostí na podnikové úrovni (Truneček, 2003).

Tento typ práce sice vykonávali už i Aristoteles a Sokrates, nicméně rozdíl spočívá v tom, že ke své práci nepotřebovali organizace – žádný jednotlivec dnes nemůže vyrobit komunikační satelit nebo procesor Pentium; jen odpovídající organizace to umí. Dnes jsou proto tito pracovníci nevyhnutelně spjati s příslušnou organizací. (Willke, 2000) Doba nezávislých příslušníků odborných profesí pracujících samostatně je pryč. Většina práce se dělá v týmech a interdisciplinárních skupinách. (Drucker, 1994b)

Protože je znalostní pracovník placen za to, že aplikuje své znalosti, uplatňuje vlastní úsudek a bere na sebe odpovědnost, není „podřízený“ v tom smyslu, že by mu druzí mohli nařizovat co má dělat¹³. Stále je však zaměstnanec. Dnešní pracovník disponující znalostmi proto podle Druckera (1994b, s. 274–275) není ani tak nástupcem příslušníka svobodných povolání z roku 1900, jako spíše nástupcem včerejšího manuálního dělníka – a právě to v sobě zahrnuje *skrytý konflikt*: sám na sebe znalostní pracovník pohlíží jako na profesionála, zatímco v sociální realitě je pouze (byť kvalitativně vyšším a dobře placeným) nástupcem kvalifikovaného dělníka.

Od Marxova „*utiskovaného dělníka*“ se nicméně liší – včerejší proletář je dnes členem střední třídy z hlediska svého vzdělání, svých znalostí světa a svých očekávání (Drucker, 1994a, s. 173). Drucker (1994a) se rovněž domnívá, že znalostní pracovníci jsou jedinými kolem nás se vyskytujícími kapitalisty, neboť drží majetek. Této skutečnosti si ale nejsou vědomi a do uplatňování moci nejsou integrováni: znalostní pracovník má moc v politické instituci (státu), nemá však moc ve vlastní instituci, organizaci. Má funkci, ale chybí mu v ní společenské postavení.

Pracovníci disponující znalostmi „*nebudou ve společnosti znalostí tvořit absolutní většinu, v mnoha zemích, ne-li ve všech vyspělých zemích, však budou největší samostatnou skupinou obyvatelstva a pracovních sil. A i kdyby byly jiné skupiny početnější, pracovníci disponující znalostmi budou tou skupinou, která bude určovat charakter vznikající společnosti znalostí, bude stát v jejím čele a bude rozhodovat o jejím sociálním profilu. Nebudou možná vládnoucí třídou, již dnes jsou však její vedoucí třídou*“. (Drucker, 2007, s. 259)

¹² Dle výzkumu OECD platí, že čím vyspělejší země, tím vyšší zastoupení této skupiny pracovníků – přesná definice této skupiny však není ustálená (Veselý, 2004).

¹³ Má sice svého „šéfa“, ten ale nebývá odborníkem ve stejném oboru, nýbrž manažerem, jehož speciální schopnosti spočívají v plánování, organizaci, integraci a měření práce lidí (Drucker, 1994b).

Nekvalifikovaní dělníci se ve znalostní společnosti vrací do svého někdejšího postavení sociální impotence a bezvýznamnosti. Podle Druckera (1994b) první aplikace vědění na jejich práci na počátku dvacátého století (vědecké řízení) zvýšila jejich produktivitu, udělala z nich „polokvalifikované“ a dala jim tomu odpovídající mzdu. Dělníci byli hrdiny druhé světové války, osvojili si politickou moc, sociální soudržnost, hrdost a vedoucí postavení. Paradoxem je, že další dopad aplikace znalostí na práci je vrací zpět do podřadného společenského postavení. Dnes je nekvalifikovaný dělník považován za technickou nedokonalost – má zaměstnání jen díky tomu, že nám dosud nestálo za to aplikovat na jeho práci dostatečné znalosti a „naprogramovat“ ji pro stroj. Drucker (1994b, s. 297) se domnívá, že ve chvíli, kdy bude daná pracovní funkce překonaná, by společnost měla nekvalifikovaným dělníkům pomoci najít jinou práci, získat pro ni potřebné dovednosti a začít ji vykonávat.

Kvalifikovaní dělníci podle Druckera (1994b) představují mnohem obtížnější problém: Kvalifikovaná práce, jež bude zaměstnávat převážnou většinu lidí, nebude totiž včerejší práci na řemeslném základě, bude to, jak jsme již zmínili, práce založená na znalostech. Znalosti jsou vždy zkoumavé a inovační, a proto se mění i dovednosti na nich založené, řemeslo“ naopak předpokládá, že to, čemu se člověk naučil do doby, kdy končí svůj učební obor, mu vydrží po celý zbytek pracovního života. To, co kvalifikovaní dělníci dělají, bylo prověřeno dlouholetými *zkušenostmi* a má charakter posvátného rituálu – člověk, který se naučí řemeslu, pak není schopen naučit se něčemu novému nebo odlišnému¹⁴. Byl vyškolen k tomu, že existuje jen jediný způsob správného vykonávání dané práce. (Drucker, 1994b)

Nic tedy není podle Druckera (1994b, s. 314) v dnešní době *jalovější než tradiční odborné školství* – s jistotou lze totiž říci, že v době, kdy student školu absolvuje a nastoupí do práce, bude se už daná činnost provádět jiným způsobem než tím, jakým tyto řemesla vyučujeme. Správným způsobem výuky řemeslných (odborných) dovedností je podle Druckera (1994b) jejich uložení na základnu znalostí a jejich výuka prostřednictvím **systematického studijního kurzu** neboli programu. Potřebujeme sice poměrně málo „čistých teoretiků“, potřebujeme však neomezené množství lidí schopných **užívat teorie jako základu** pro odborné dovednosti, které pak budou aplikovat na práci.

Tyto změny na trhu práce se následně projevují i v sociální struktuře. Stírají se rozdíly mezi třídami a vrstvami, které spočívaly v kapitálu, a stále více se objevují rozdíly, jež spočívají ve vzdělání a zkušenostech (Potůček, 2002). Životní šance a sociální status jedince jsou ve znalostní společnosti vysoce **závislé na úrovni jeho vzdělání**. Tradiční statusové determinanty jako původ a vlastnictví nadále existují, ale nejsou již dominantní a mohou být kompenzovány právě vzděláním¹⁵. (Böhme, 1997) To podle Böhme (1997,

¹⁴ Získávat nové dovednosti pro výkon starých pracovních úkolů nebo aplikovat staré dovednosti na nové úkoly.

¹⁵ Řada autorů (např. Böhme, 1997 a Stehr, 1994) pojímá vědění jako **kulturní kapitál** a po vzoru Pierra Bourdieu jako **faktor moci**: Lidská společnost je založena na tom, že produkované vědění nezůstává jedinci, ale protože může být prostřednictvím symbolizace objektivováno (což je sociální účel jazyka, písma, tisku a uchovávání dat) stává se trvale intersubjektivně dostupné (Böhme, 1997). Pro to, abychom „věděli“, pak není nutné, mít kontakt s věcmi samými, ale jen s jejich symbolickými reprezentacemi. Většina toho, co dnes nazýváme vědění a učením není přímou znalostí fakt, pravidel a věcí, ale právě objektivovaným vědění. Stehr (1994) takovýto

s. 464) vede k větší poptávce po vyšším vzdělání a profesionalizaci a dnes dále i k převzde-
lanosti a relativní „nad-zásobenosti“ akademickými kvalifikacemi. V průměrné biografii
ve společnosti pak dochází k prodloužení edukační fáze života a naopak k redukci doby
strávené v zaměstnání.

Tradiční třídy moderní společnosti, tedy proletáři a kapitalisté, jsou podle Druckera
(1993, s. 13) ve znalostní společnosti nahrazeny třídami obslužných pracovníků a kvalifi-
kovaných odborníků využívajících při své práci specializovaných znalostí. Willke (2000)
naproti tomu očekává **diferenciaci sociální struktury** do tří částí: Horní segment (okolo
20 % práceschopného obyvatelstva) tvoří opravdoví pracovníci společnosti vědění, kteří
jsou globálně mobilní, bude po nich všeobecná poptávka a nebudou mít žádný problém
s nalezením zaměstnání. Prostřední segment tvoří 60 % práceschopného obyvatelstva,
jež bude vysoce profesionalizováno, bude nuceno se permanentně vzdělávat – segment
bude podléhat rychlým změnám v požadavcích na kvalifikaci, takže se může stát, že celé
skupiny se kvůli změně technologie propadnou do spodního segmentu. Spodní segment
(asi 20 % práceschopného obyvatelstva) se společností vědění nikdy nesrovná a zůstane
odkázán na sociální transfery. Veselý (2005) k tomu uvádí, že rozdíl v riziku nezaměstna-
nosti mezi nekvalifikovanými a vysoce kvalifikovanými pracovníky se neustále prohlubuje.

Společnost znalostí bude mít podle Druckera (2007, s. 260) mnohem konkurenčnější
charakter než jakákoliv jiná společnost, jakou jsme dosud poznali – z toho prostého
důvodu, že při univerzální dostupnosti znalostí neexistují žádné výmluvy pro nedosta-
tečnou výkonnost.

Vědecké vědění a otázka moci expertů

Samotný koncept „vědění“ zahrnuje nejrůznější druhy vědomostí – vědomosti pochá-
zející z vědecké produkce vědění (objevování a publikování poznatků), z každodenní prá-
ce (znalosti automechanika, drogového dealera, vědomosti rodičů o tom, jak vychovávat
děti...) i ze zdravého rozumu. (Thorlindsson – Vilhjalmsson, 2003) Mezi jednotlivými
typy vědění se ve společnosti vyvinula **hierarchie**, která je podle Böhme (1997, s. 458)
udržována pravidly omezujícími přístup k danému typu vědění, přičemž účelem těchto
pravidel je zabezpečit status jeho nositelů. Přestože tedy definice společnosti vědění
může zahrnovat všechny tyto druhy, existuje silná tendence (ve společnosti i v teoretic-

---

celkový soubor vědění, který má společnost k dispozici, nazývá „*what is known*“. Vědění si určitým způsobem
přivlastňujeme, zahrnujeme do našeho pole orientace a kompetencí. Tuto aktivní formu vědění jako vztah k vě-
cem, faktům, pravidlům, zákonům, programům, nazývá Stehr (1994) „*knowing*“. Je participací na kulturních
zdrojích společnosti, která podléhá stratifikaci. Distribuce vědění je výsledkem a zároveň důvodem sociálních
nerovností: Kdo má moc, má snadný přístup k vědění, přístup k vědění dává moc. Vědění se v současné spo-
lečnosti podle Stehra (1994, s. 168 a 170) stává **dominantním a preferovaným prostředkem omezování a regulace
sociálního jednání**. Někdy může sloužit i jako prostředek nátlaku a represe. *Náplň a podstata uplatňování moci se
tak oproti předchozím společnostem mění, a tím se mění také prostředky a možnosti sociální kontroly* (Stehr, 1994,
s. 166)

kých koncepcích společnosti) soustředit se na ty neprestížnější a nevěrohodnější druhy (Thorlindsson – Vilhjalmsson, 2003).

V naší společnosti **má nejvyšší status** vědecké vědění, produkované a potvrzené vědci, stejně jako profesionální vědění, nabyté diplomem na univerzitě. Jeho vztah k vědě a technologii je považován za to, co jej odlišuje od ostatních, více běžných forem vědění. Toto vědění je považováno za spolehlivé a dokonce pravdivé, praktické a přináší kompetitivní výhodu v individuálních a ekonomických bojích, válce a politice. (Thorlindsson – Vilhjalmsson, 2003)

Propast tkví zejména mezi mezi vědeckým a každodenním věděním. Přístup k vědeckému vědění je regulován samými jeho nositeli, kteří vědění spravují a dále rozvíjejí – užívání tohoto vědění vyžaduje určité oprávnění, např. diplom. To má za následek ostré rozlišování mezi vědci a laiky. Protože povolání založené na vědeckém vědění (profese) jsou sociálně oceňována a přinášejí moc, neprofesní povolání se pokoušejí profesionalizovat, založit svá povolání na akademickém vzdělávání a vědění (např. ošetřovatelství, porodnictví). To podle Böhme (1997, s. 458–459) vyvolává ještě silnější **demarkační a obranné strategie** nositelů vědeckého vědění, což má dalekosáhlé důsledky.¹⁶

Vědecké vědění je dnes konečnou autoritou při prokazování fakt, řešení problémů a definování problémů (Böhme, 1997). *Jako zdroj legitimacy má téměř monopol* (Stehr, 1994, s. ix). Podle Böhme (1997, s. 460) by ale měla být nadnesena kritická otázka, zda dominance vědeckého vědění v naší společnosti nevede k vyhlazování mnoha dalších forem vědění a zda neexistují jisté typy problémů a potřeb, které současné vědeckotechnologické vědění nedokáže vyřešit či uspokojit. Stehr (1994, 2003) si v této souvislosti všimá nárůstu kognitivního rozdílu mezi vědou a každodenním věděním, s rychlostí jakou narůstá ztráta kontaktu mezi vědou a veřejností.

Vědecké poznatky jsou velmi často zpochybňovány a přese všechnu prestiž, kterou mají, jsou téměř vždy sporné. Z tohoto důvodu postupně, alespoň dočasně, ztrácejí praktický význam. Aby se vědění stalo relevantní v praxi a bylo efektivní jako schopnost jednat, musí být proveden celý řetězec interpretací vztažený ke konkrétním podmínkám. To je úkolem **expertů a poradců**¹⁷. Ti jsou tak prostředníky mezi producenty vědění a uživateli vědění, kteří hledají vědění umožňující jednat, jinými slovy, mezi těmi, kteří vytvářejí schopnost jednat a těmi, jejichž úlohou je jednat. (Stehr, 1994, 2003)

Závislost jedinice na expertech výrazně roste, lidé svůj život svěřují do jejich rukou. Böhme (1997, s. 460) se domnívá, že člověk upadá do nové *umělé nedospělosti*. Závislost na vědění ve všech sférách lidských aktivit dosáhla nebyvalé úrovně, což má dalekosáhlé a prakticky nezvratné sociální důsledky. Stehr uvádí tyto (1994, 2003):

¹⁶ Trend profesionalizace způsobuje, že diplomy vlastní čím dál více lidí, čímž se původní marginální výhoda ztrácí (Fuller, 2001). To vede k tomu, že se neustále zvyšují minimální nároky na formální kvalifikaci (diplomy) v jednotlivých profesích, což je jev zvaný kredencialismus (viz Collins, 1979). Böhme (1997) uvádí jako příklad důsledků prudký nárůst výdajů na zdravotnictví, který je do značné míry způsoben tím, že byla zcela eliminována léčitelská povolání střední úrovně – za doktorem se chodí i s triviálními nebo všedními „problémy“

¹⁷ Z tohoto důvodu podle Stehra (1994, s. 187) na experty nelze nahlížet jako na pasivní prostředky získávání, sbírání, systematizaci vědění a přenášení je veřejnosti. Již různé významy latiského *consultare* ukazují, jak mnohotvárný a komplexní (aktivní) proces konzultace je.

- **Počet expertních profesí roste.** Tento trend je způsoben nárůstem vědění a jeho neustálým zastaráváním, posilované tím, jak roste počet institucí, které se věnují produkci nového vědění.
- Skupiny expertů, zejména vědců a inženýrů jsou **na vrcholu sociální hierarchie**. Je na ně nahlíženo jako na téměř exkluzivní elitu specialistů, nejčastěji ve službách již mocných a vlivných, kteří si mohou jejich služby dovolit.
- Třída expertů se stává **čím dál mocnější a vlivnější**. Čím rychleji vědění zastarává, tím je jejich potenciální moc větší. Mohou ovlivňovat životy mnoha lidí a institucí – mají moc v tom smyslu, že určují priority pro jejich jednání a definice situace, že stanovují a obhajují určité normativní standardy (které umožňují jedincům reagovat na sociální jednání), že definují to, co je považováno za znalost, omezují oběh relevantního vědění a zavádějí prostředky k měření efektivnosti expertního vědění. Jinak ale mohou být bezmocní. Jejich moc nemá nátlakový charakter a není vnímána jako represivní – mají pouze kognitivní autoritu. Tento typ moci by podle Stehra (1994, s. 168) neměl být zaměňován s tradičními formami moci, zejména ne s politickou mocí.

Někteří autoři zejména v 60. letech minulého století (např. Herbert Marcus, Helmut Schelsky, Hannah Arendtová, Jurgen Habermas ad.) nahlížejí na vzestup vědy a expertů jako představitelů „technické racionality“ kriticky. Represivní potenciál vědeckého vědění je podle nich čím dál více využíván mocnými subjekty (jako je stát a průmysl) k vykonávání totální sociální kontroly. Obávají se vzniku technokratického státu, v němž je jedinec bezbrannou obětí institucí, nemilosrdně prosazujících svou vůli. Jedinec podle nich ztrácí schopnost jednat – věda a technologie snižují schopnost participovat na sociálních procesech, podněcují izolaci, narušují soukromí a vytvářejí pocit bezmocnosti (bezradnosti). Autoři činí vědu a technologii odpovědné za temnou stránku diferenciací, např. alienaci, anomii, vysídlování ad. V dílech těchto autorů se objevují termíny jako vykořisťovaný spotřebitel, odcizený turista, znužený žák, manipulovaný volič ad. Obavy ze vzniku technokratického státu se však nenaplnily. (Stehr, 2003, 1994)

Stehr (1994) se nedomnívá, že by se experti jednou stali pány této společnosti a sehráli historickou roli. Zabraňuje jim v tom podstata vědění a expertíza samotná – jsou jednoduše příliš intelektuálně fragmentováni, mají rozdílnou loajalitu. Nejsou sice izolováni jedinci (svá tvrzení odvozují a brání na základě členství a pozice v komunitách expertů), ale jako celek **neformují sociální třídy**. Jejich sociální a politická uvědomělost v současné společnosti neexistuje.

Stehr (1994) v této souvislosti poznamenává, že současný společenskovědní diskurz podceňuje počet povolání, které spadají pod vliv expertů, a naopak přeceňuje účinky jejich vlivu. Debata v sociálních vědách se podle něj příliš dlouhou dobu soustředila na sociální třídy, stát, profesionály a vědu a spolu s tím na strach z hrozící koncentrace moci do jedné z těchto skupin. Stehr (2003, s.10) takovému negativnímu nahlížení na vědu a experty považuje za **jednostranné**. Věda a technologie má jistě také své negativní dů-

sledky¹⁸, ale **tak jako umožňuje nátlak, umožňuje také jedincům a skupinám organizovat odpor, opozici a vyhýbat se útlaku** (Stehr, 1994, s. 96–97). Objektivní analýza sociální role vědění podle něj musí dojít k závěru, že rozšíření vědění s sebou nepřineslo jen rizika a nejistotu, ale především „*osvobozující schopnost jednat*“ (Stehr, 2003, s. 11). Ve Stehrově koncepci jsou tedy tyto „umožňující“ a „omezující“ rysy vědění úzce provázány: Vědění je v jeho pojetí běžnou, často široce sdílenou a nevyslovenou složkou sociálního jednání, jež umožňuje aktérově něco zahájit, vytvářet nějaký výstup (*to start something going*). Lze jej proto chápat jako **schopnost jednat**¹⁹ (*capacity to act*). (Stehr, 1994, s. 120) S růstem vědění tak výrazně rostou možnosti k jednání a schopnost mobilizovat zdroje, a to jak pro společnost jako celek, tak pro individuum a zejména pro malé skupiny²⁰.

Jestliže akceptujeme, že existují také tyto pozitivní dopady, dojdeme ke zcela opačné koncepci společnosti než představitelé teorii „technokratického státu“. Stehr (1994, s. 229) vychází z Bella, když říká, že narůstající počet malých skupin vede k paradoxu – roste větší pravděpodobnost, že skupiny navzájem vetují své zájmy²¹. Za takových podmínek je jakýkoliv záměr plánovat a řídit sociální chování obtížný. Emancipační potenciál vědění tak způsobuje, že moc velkých institucí je stále více podkopávána a nahrazována malými skupinami s rostoucí schopností jednat. Trend proto podle Stehra (2003, s. 7) směřuje k vývoji **fragilních sociálních systémů – křehkých, nestálých, dezintegrovaných**. Tato fragilita roste s tím, jak roste vědění.

I kdyby tedy experti byli dostatečně koherentní a měli společný zájem, což je diskutabilní, nebudou podle Stehra (1994) schopni formovat třídu ve smyslu, v jakém byla chápána ve společenskovědním diskurzu v 19. století, protože scientifikace sociálních vztahů vytváří esenciální fragilitu sociálních struktur, která rozptýlí jakékoliv formace pokoušející se monopolizovat rozhodnutí a uzurpovat sociální budoucnost. V nejlepším případě tak budou tvořit nesvázanou asociaci jednotlivců a skupin.

S tím souvisí, že i schopnost státu a jeho úřadů **prosadit svou vůli a kontrolovat** sociální dění se zarazila, možná i klesá. Dalo by se říci, že s rostoucím věděním tyto schopnosti porostou, ale ve skutečnosti je tomu naopak. Za prvé, jak již bylo zmíněno, stejně tak zvyšuje schopnost se tomuto úsilí vzpírat. Za druhé, a to především, vědění není nikdy absolutní, neboť věda nám neposkytuje „pravdu“ (jistotu), ale jen více či méně podložené hypotézy a pravděpodobnosti. Nárůst a rozšiřování vědění tak paradoxně

¹⁸ Stehr (2003, s. 1) např. uvádí, že věda a technologie jsou zodpovědné za krizi ve zvládnání běžných problémů a za úpadek odpovědnosti jednotlivce. Zdůrazňuje proto význam a požadavek efektivity občanské společnosti.

¹⁹ Vědění samotné k jednání ale nestačí – aktér musí mít také určité **interpretativní dovednosti** a být schopen **kontrolovat podmínky** jednání. Např. vědění, které se týká přesunutí těžkého objektu není dostačující k dosažení onoho posunu. Člověk musí mít např. kontrolu nad nějakým prostředkem přepravy.

²⁰ To ale neznamená, že jsou všichni lidé okamžitě schopni rozpoznat, pochopit a řídit příležitosti k jednání, které jim každý den přijdou do cesty. Nárůst v příležitostech k jednání nesmí být mylně chápán jako eliminace všeho rizika, náhody a svévole, tedy okolností, nad kterými jedinec nemá kontrolu. Navíc zde působí princip sociální stratifikace – mnoho skupin a jednotlivců stále čelí nějakým omezením ve svých možnostech jednání. (Stehr, 1994)

²¹ To má mj. za následek frustraci a bezmocnost.

vytváří nejistotu a nepředvídatelnost, a to jak vědění samého, tak sociálních vztahů²², spíše než aby vytvářelo základ pro efektivnější vládnutí ústředních sociálních institucí. Neklesá tedy jen jejich schopnost regulovat sociální podmínky, ale také s tím související schopnost predikovat a plánovat sociální vývoj. Společnosti vědění budou podle Stehra (1994, 2003) v budoucnu typické celou řadou „nepostižitelného“, neočekávaných zvratů a nepříjemných překvapení.

Böhme (1997) si nicméně všímá jiného rizika společnosti vědění. Charakter znalostní společnosti vede k tomu, že vše je transformováno na data: sociální procesy musí být diferencovány podle funkcí a uspořádány dle modelů, a sociální aktéři musí být disciplinováni způsobem, který zpřístupňuje jejich chování sběru dat nebo činí jejich sociální role a aktivity relevantní pouze mohou-li produkovat data (Böhme dle Stehr 1994, s. 225).²³ Jakmile je společnost takto organizována v termínech vědění, stává se transparentní a také kontrolovatelnou, neboť společnost tím zmocňuje ty, kteří jsou legitimizováni registrovat, ukládat a kombinovat rozsáhlé množství informací o jednotlivých občanech. Böhme (1997) se proto obává **vzniku tzv. registrační společnosti**, jež ohrožuje svobodu jedinců. Ve společnosti vědění totiž podle něj chybí nějaký princip sociální integrace, způsob spojení jedince se společností – funkci integrace společnosti dosud plnila do značné míry práce, nyní ovšem podíl času stráveného v práci klesá, a to jak ve vztahu k pracovnímu dnu, tak ve vztahu k celému životu. Jestliže k nalezení nového principu a zajištění této integrace nebude vyvinuto *adekvátní politické úsilí*, obává se Böhme (1997, s. 466), že se tímto principem stane právě *registrace prostřednictvím dat*.

Tyto jevy s sebou přinášejí **nové morální otázky**. Do popředí vystupuje zejména problém ochrany dat, objevuje se dokonce požadavek na „právo nevědět“ (Böhme, 1997, s. 465). Právní snahy a legislativa budou více a více směřovat ke způsobům kontroly rozvoje i využití znalostí (Stehr, 1994). Nelze se vyhnout tomu, že produkce, reprodukce, distribuce a realizace vědění budou zpolitizovány. Jedna z nejdůležitějších otázek bude, jak monitorovat a kontrolovat vědění. Odborníci očekávají vznik nového oboru vědy – **politiky vědění**, která bude regulovat neustále narůstající množství vědění v naší společnosti a ovlivňovat jeho rozvoj. (Stehr, 2003)

Trend vývoje či realita?

Na závěr uvedu jen krátkou ukázkou, jakým směrem se úvahy na poli znalostní společnosti začínají ubírat. Podle Böhme (1997) je třeba rozlišovat dva možné pohledy na společnost vědění:

1. **Společnost vědění jako popis charakteristiky současné společnosti.** Koncept je využit ke zdůraznění určitých rysů a problémů současné společnosti. Zde konkuruje jiným

²² Zejména sociální vědy tím, že produkují vědění o společnosti způsobují spíše nestálost než příležitosti k plánování a regulaci. Nejsou proto nikdy tak efektivní jako vědy, které produkují „stroje“ (Stehr, 1994) Tezí, že růst vědění je sočasně i růstem nevědění, podporuje také teorie reflexivní modernizace Ulricha Becka (2004). Podobně také Giddens (2003, s. 45): „*Vtip není v tom, že neexistuje stabilní sociální svět, který bychom poznávali, ale že poznávání tohoto světa přispívá k jeho nestálému či proměnlivému charakteru*“.

²³ Např. ve Švédsku, ale i ČR, „sociálně existovat“ znamená mít osobní rodné číslo.

konceptům, které považují za nejdůležitější nikoliv produkci vědění, ale produkci jiného zboží. Takto může být společnost vědění stavěna např. vedle „automobilové společnosti“.

2. **Společnost vědění jako označení epochy**, nahrazující předchozí éru či fázi. Zde je stavěna do protikladu s industriální společností jako post-industriální společnost, s kapitalistickou společností jako post-kapitalistická společnost či moderní společností jako post-moderní společnost.

Současně Böhme (1997) uvádí tyto, do značné míry pouze obecné, definiční znaky „znalostní společnosti“:

- věda a technologie se staly hlavním faktorem rozvoje společnosti,
- věda se stala (přímým) prostředkem produkce,
- životní šance většiny populace jsou závislé na určité úrovni znalosti.

Při takovémto vymezení je podle Böhme (1997) zjevné, že současné společnosti je nutné považovat za „znalostní“. Na koncept společnosti vědění tak již není možné nahlížet epochálně – Böhme (1997, s. 447) se domnívá, že dnes není znalostní společnost trendem sociálního vývoje, ale **sociální realitou** vyspělých zemí z jisté perspektivy. To ale současně znamená, že **trendy**, které nástup společnosti vědění provázely, **se zastavily**. Konec expanzivní fáze charakterizuje Böhme (1997) takto:

- Již v roce 1963, kdy D. de Solla Price vyslovil tezi, že v případě, že exponenciální růst vědy bude pokračovat tehdejší tempem růstu, v roce 2000 bude každý vědcem, bylo zřejmé, že vědecký rozvoj časem narazí na hranice. Dnes jsme skutečně již **ve fázi nulového růstu** a očekává se dokonce omezení sektoru výzkumu a vývoje.
- I na vědu platí pravidlo **klesajícího mezního užítku** – s každou další použitou jednotkou vstupu klesá dodatečný výstup. Jinými slovy, při srovnatelných výstupech potřeba aplikace prostředků v čase exponenciálně roste.
- Kvůli problémům ve veřejném sektoru se **expanze sektoru vyššího vzdělávání zastavila** nebo dokonce nabrala opačný směr.
- Uživatelé knowledge competence začínají vykazovat jistý **odpor vůči teoretickému vědění**: průmysl upřednostňuje absolventy polytechniky před absolventy univerzity, pacienti se odklánějí od tradiční medicíny k alternativním formám léčby, atp.

Expanzivní fáze dle Böhme (1997) dospěla ke svému konci a postavila nás před nové sociální problémy. Znalostní společnost již není vizí, se kterou se pojí naděje sociálního a lidského pokroku. Dynamický charakter společnosti vědění sice zůstal nezměněn²⁴, ale dnes již víme, že existují limity co se týče růstu vědeckého systému, že vyšší vzdělání se ne vždy vrací ve formě vyššího statusu a že instituce masového vzdělávání trpí úpadkem standardů. Víra, že problémy lidstva mohou být vyřešeny vědeckým věděním, mizí. (Böhme, 1997, s. 466)

²⁴ „Hora dat“ neustále roste, postupování společností věděním pokračuje beze změn a produktivita roste díky mechanizaci manuální a duševní práce (Böhme, 1997, s. 466)

Tyto otázky po existenci znalostní společnosti či konci její expanzivní fáze zůstávají nadále otevřené: Dokud neexistuje teoreticky přijatelný a empiricky ověřitelný koncept znalostní společnosti, je velice obtížné rozhodnout, zda se moderní společnosti skutečně stávají znalostními či zda jsme již skutečně členy znalostní společnosti.²⁵ Dosud však neexistuje ani shoda na tom, co termín „společnost vědění“ znamená a jaké jsou její hlavní rysy. (Rohrbach, 2007)

LITERATURA

- BECK, U.: *Riziková společnost: Na cestě k jiné moderně*. 1. vyd. Praha, Slon 2004.
- BÖHME, G. – STEHR, N.: *The Knowledge Society: The Growing Impact of Scientific Knowledge on Social Relations*. 1st ed. Dordrecht, Reidel 1986.
- BÖHME, G.: The structures and prospects of knowledge society. *Social Science Information*, 1997, Vol. 36, No. 3, p. 447–468.
- COLLINS, R.: *The Credential society: an historical sociology of education and stratification*. New York, Academic Press 1979.
- DRUCKER, P. F.: *Postkapitalistická společnost*. 1. vyd. Praha, Management Press 1993.
- DRUCKER, P. F.: *Řízení v turbulentní době*. 1. vyd. Praha, Management Press 1994a.
- DRUCKER, P. F.: *Věk diskontinuity: obraz měnící se společnosti*. 1. vyd. Praha, Management Press 1994b.
- DRUCKER, P. F.: *To nejdůležitější z Druckera v jednom svazku*. 1. vyd. (2. dotisk) Praha, Management Press 2007.
- ETZKOWITZ, H. – LEYDESDORFF, L.: The dynamics of innovation: from National Systems and „Mode 2“ to a Triple Helix of university-industry-government relations. *Research Policy*, 2000, Vol. 29, p. 109–123.
- FULLER, S. A.: Critical Guide to Knowledge Society Newspeak: Or, How Not to Take the Great Leap Backward. *Current Sociology*, 2001; Vol. 49; No. 4, p. 177–201.
- FULLER, S. A.: *The Governance of Science: Ideology and the future of the open society*. 1st ed. Buckingham: Open University Press, 2000.
- GIBBONS, M. – LIMOGES, C. – NOWOTNY, H. – SCHWARTZMAN, S. – SCOTT, P. – TROW, M.: *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. 1st ed. London, SAGE 1994.
- GIDDENS, A.: *Důsledky modernity*. 2. vyd. Praha, Sociologické nakladatelství 2003.
- POTŮČEK, M. et al.: *Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku*. Praha, CESES FSV UK 2002.
- ROHRBACH, D.: The development of knowledge societies in 19 OECD countries between 1970 and 2002. *Social Science Information*, 2007, Vol. 46, No. 12, p. 655–689.
- STEHR, N.: *Knowledge Societies*. 1st ed. London, Sage Publications 1994.
- STEHR, N.: A World Made of Knowledge. *Society*, 2003, Vol. 39, No. 1, p. 89–92.
- THORLINDSSON, T. – VILHJALMSSON, R.: Introduction to the Special Issue: Science, Knowledge and Society. *Acta Sociologica*, 2003, Vol. 46, No. 2, p. 99–105.
- VESELÝ, A.: Společnost vědění jako teoretický koncept. *Sociologický časopis*, 2004, roč. 40, č. 4, s. 433–446.
- VESELÝ, A.: Co je a není společnost vědění? *Aula*, 2005, roč. 13, č. 3, s. 2–6.

²⁵ Bez jasné konceptualizace nejsme navíc schopni zjistit ani podobnosti a rozdíly mezi jednotlivými národy ve vývoji znalostních společností. (Rohrbach, 2007)

WILLKE, H.: Společnost vědění. In PONGS, A. *V jaké společnosti vlastně žijeme?* 1. vyd. Praha, ISV 2000. s. 243–262.

ZIMAN, J.: *Real science: what it is, and what it means*. 1st paperback edition. Cambridge, Cambridge University Press 2002.

SUMMARY

This article surveys the key features and problems of “knowledge society” as one of the most prevalent and popular theory of modernization. It draws upon contemporary and most renowned theoretical concepts of knowledge society including works of Stehr, Böhme, Willke, Gibbons and others. Knowledge society can be characterized by increasing role of knowledge in economy with products and services based on know-how. Production of knowledge is viewed as the core activity in social system and basis to social order. According to some theorist there has been a radical shift in modes of production under way. Another most discussed feature of knowledge society is the rise of knowledge workers and experts allowing access and usability of knowledge, with deep consequences on society either as an increasing fragility of social structure or, on the contrary, a possible emergence of technocratic or registration state.

KEY WORDS

knowledge society, modes of production of knowledge, know-how, education, knowledge workers, service workers, experts, power, social system fragility, registration society, prospects of knowledge society

PhDr. Lucie Tvardková
Katedra sociologie a andragogiky FF UP
Wurmova 7, 771 11 Olomouc
e-mail: tvardkova@gmail.com

Recenze

Marta Kolářová:
Protest proti globalizaci. Gender a feministická kritika.
Praha: Sociologické nakladatelství, 2009.

Kde se setkávají a míjí světová i česká antiglobalizační kritika s feministickou kritikou globalizace, to je centrální otázkou nové publikace Marty Kolářové. V úvodní části, která teoreticky rámcuje studii, autorka velmi dobře reflektuje současný světový teoretický pohled na nová sociální hnutí, přičemž kriticky zhodnocuje jednotlivé přístupy a umě kombinuje jejich části v závislosti na nových jevech právě v oblasti sociálních hnutí. Jak Kolářová v návaznosti na Buttela, Adlera a Mittelmana uvádí, nemůže být dynamika současných sociálních hnutí pochopena na základě evropské či americké teoretické tradice ze 70. let, ale musí být vytvořen nový teoretický rámec globálních sociálních hnutí, který přinese více než jen tvrzení, že tato hnutí jsou logickým důsledkem globalizace.

Ve své teoreticko-empirické analýze se tedy přiklání k proudu, který kombinuje dřívější teorie, jak evropské, tak i americké tradice, a přidává k nim globalizační a transnacionalizační vlivy. Ve svém výzkumu zkoumá vztahování se antiglobalizačního hnutí ke globalizaci, jeho jednotlivé aspekty (složení, rámce, taktiky) a využívá koncept difuze.

V teoretických přístupech k českému antiglobalizačnímu hnutí¹ Kolářová kritizuje neschopnost reflektovat diskuse o vlivech globalizace a transnacionalizace na hnutí a využívání teorie nových sociálních hnutí. Nebyly v nich tak podle ní zaznamenány aktuální (teoretické) diskuse o proměně některých prvků hnutí², které zkoumá na příkladu složení a kolektivní identity českých aktivistů, jejich ideologických rámců a protestních taktik v kontextu transnacionálního antiglobalizačního hnutí. Za české antiglobalizační hnutí považuje síť aktérů, především z české radikální levice, která se objevila na scéně v letech 1998–2002. Ve své studii postihuje charakteristiky českých hnutí, které jsou odlišné od transnacionálních hnutí, nebo, jak autorka uvádí, alespoň od toho, jak je zkoumáno a popisováno zahraničními výzkumníky.³ Výsledky empirického šetření v českém prostře-

---

¹ Kolářová tím má na mysli dosavadní české studie o antiglobalizačním hnutí.

² Jedná se především o transnacionalizaci, nové formy elektronické komunikace, zpochybňování vlády korporací, nerovnosti mezi Severem a Jihem a vznik nových forem organizování (sítí a afinitních skupin).

³ Českou zvláštností je, že protest organizovala radikální levice (především anarchisté), se kterou se nepropojily ani odbory, ani neziskové organizace. České antiglobalizační hnutí se oproti zahraničnímu navíc orientuje spíše na lokální a osobní problémy. Pokud se týká protestních taktik, Kolářová zmiňuje, že jsou v českém prostředí

dí, které Kolářová předkládá, do jisté míry zpochybňují novost prvků antiglobalizačního hnutí, zdůrazňovanou současnými teoriiemi.

Když se Kolářová pokouší zodpovědět otázku, v čem spočívá feministická kritika globalizace, upozorňuje na fakt, že je gender ve velkých teoriích globalizace i nadále opomíjen. Feministická kritika globalizace se snaží ukázat, že gender ovlivňuje globalizaci a globalizace má vliv na genderová uspořádání. Kolářová shrnuje západní akademickou feministickou kritiku globalizace do čtyř tematických okruhů: 1. globální genderové nerovnosti a globální vládnoucí maskulinita, 2. feminizace a flexibilizace produkce, 3. globální přesuny pečovatelské práce spojené s migrací žen, 4. ústup sociálního státu, jehož důsledky pociťují negativně především ženy.

Kolářová svou studií podtrhuje skutečnost, že antiglobalizační hnutí ve světě téměř nevyužívá feministickou analýzu a kritiku globalizace. Diskurs globalizačního hnutí je podle ní převážně maskulinní. Jak uvádí, marginalizace feminismu vzniká z důvodu zaměření hnutí především na jiné nerovnosti (třídní, rasové) a ekonomizující diskursy zastíňující genderové otázky, které se obtížně dostávají do agendy. Genderový rozměr je ale podle výsledků studie do diskursu antiglobalizačních hnutí vnášen v transnacionálních kampaních, které se spojují s lokálními, autonomními ženskými skupinami organizujícími se zejména proti negativním dopadům globalizace v oblasti práce v továrnách nadnárodních korporací, neviditelné práce služek v domácnostech, neplacené domácí práce a v souvislosti ženských otázek s životním prostředím.

Kolářová tak zdůrazňuje důležitost přístupu k sociálním hnutím z hlediska genderu. Je totiž podle ní nutné vysvětlit, proč ženy participují na protestu méně než muži a proč se ho účastní jinak než muži. Jak v této souvislosti konstatuje, ženy jsou aktivní v sociálních hnutích. Kolářová proto hodnotí teorie sociálních hnutí, které ponechávají ženy zcela stranou své pozornosti, jako androcentrické.

Výsledky studie ukazují na odlišnost antiglobalizačního a feministického hnutí – vyznávají jinou ideologii (antiglobalizační hnutí je především levicové, zatímco dominantní proud feministického hnutí je spíše liberální), staví na odlišných identitách (antiglobalizační hnutí je pluralitní a koaliční, ve feminismu je důležitá především ženská identita), vyznačují se jinými formami organizace (antiglobalizační hnutí je organizované zdola, neformálně a odmítá hierarchii, zatímco globální ženské hnutí má formální, institucionalizované organizace zařazené do systému).

Přínosné zejména z pohledu genderu je vysvětlení marginalizace feministické kritiky v českém globalizačním hnutí. Ta je podle Kolářové zapříčiněna nízkou participací českých žen v kolektivech organizujících velké protesty, slabou soudržností ideologických rámců globalizace a feminismu, odmítáním spolupráce radikální levice s ženskými neziskovými organizacemi, které feministickou kritiku globalizace v ČR prezentovaly, a formou protestu, jejíž konfrontační rysy spojené s maskulinními významy dále vyzdvihují alternativní média hnutí.

---

akceptovány částečně, výběrově nebo s úpravami – v západních zemích se používají především kreativní taktiky s důrazem na akci.

Publikace je zdařilým přehledem zahraničních teorií a studií zkoumajících antiglobalizační hnutí a jejich genderové aspekty, dále pak genderové aspekty globalizace spolu s feministickou kritikou globalizace a genderové aspekty protestů ženských hnutí spojených proti globalizaci. Velmi přínosný pro sociologickou disciplínu sociální hnutí je pak detailní rozbor českého antiglobalizačního hnutí a implementace empirické zkušenosti do teorie.

Pavčina Valouchová, Vladislava Závorská

Jan Keller, Lubor Tvrдый:
Vzdělanostní společnost. Chrám, výtah a pojišťovna.
Praha: Sociologické nakladatelství, 2008.

Celý obsah monografie je výstižně obsažen v pojmech chrám, výtah a pojišťovna. Hned v úvodu autoři upozorňují, že jejich práce je o ideálu a realitě společnosti, ale je jen letmou ilustrací komplexního problému, jakým je vztah mezi mírou vzdělanosti, ekonomickou úrovní země a jejím stavem po stránce sociální. Současně však upozorňují, že jejím ústředním tématem je:

- a) rozbor příčin proměn, jimiž vzdělání prošlo,
- b) výklad některých důsledků, k nimž tyto proměny vedly a
- c) pokus o diagnózu vzdělávacích poměrů v České republice z hlediska tohoto procesu.

Ve své práci vycházejí autoři z analýzy vysokých škol a jejich absolventů, i když jsou si vědomi, že tento indikátor nevyčerpává obsah vzdělanosti, ani obsah konceptu společenského vědění. Přínosné je propojení teoretické a empirické části, které považují za instruktivní. Zvláště pak oceňují netradiční členění publikace. Skutečnost, že první tři kapitoly pojednávají o historii vzdělávání v historickém kontextu, usnadňuje i méně informovanému čtenáři proniknout do historie vzdělanosti a školství v Evropě. Současně je i přípravou pro snadnější porozumění v současné situaci v České republice. Pro odborníky je inspirující využití sociologických teorií mnohých evropských i amerických kapacit, zabývajících se společenskými problémy vzdělávání, a to i těch nejsoučasnějších. Právem vyjadřují autoři díky pracovnícům Ústřední knihovny VŠB-TU v Ostravě.

Výrazná je snaha postihnout nejen hluboké proměny, jimiž prošla celá moderní společnost v uplynulém století, ale i nakolik se pozměnil sám charakter vzdělání. Nejdříve působila škola jako *chrám vědění* (pro vyvolené). Po druhé světové válce dochází ve vyspělých zemích k výrazným změnám, vzdělání má nyní sloužit jako *výtah*, s jehož pomocí se široké vrstvy dostanou sociálně o několik pater výše v sociální struktuře (společnost vědění), a konečně škola jako *pojišťovna* (prudký náraz globalizace, kdy vzdělání již negarantuje sociální vzestup zdaleka tak spolehlivě). Autoři realisticky zdůrazňují, že je třeba se zbavit iluzí, že rozvoj vzdělanosti je sám o sobě schopen vyřešit problémy moderní společnosti.

Ve třech prvních kapitolách, nejprve v teoretické a historické rovině, jsou podrobně osvětleny proměny vědění a společnosti a jejich důsledky v zemích, které se již od poloviny 20. století pokoušejí snížit sociální nerovnosti prostřednictvím zmasovění vzdělání. Ve většině teoretických koncepcí jsou vědění a vzdělanost jednoznačně chápány jako pozitivní hodnoty – faktory pokroku a emancipace. S tímto harmonizujícím pojetím polemizují ovšem stoupenci různých směrů kritické sociologie, kteří upozorňují především na mocenské zneužití vědění. V povaze našeho vědění je však skryta hluboká ambivalentnost našeho vědění, která tak dává prostor pro výrazně různé výklady i toho, co lze rozumět pod termínem společnost vzdělání. Autoři tuto skutečnost vyjadřují jednoznačně: „V celých dějinách sociologie až do současnosti se střetává oslava vědění coby nástroje integrity a koheze společnosti a kritika vědění jakožto jednoho z mocných zdrojů nerovnosti a sociální polarizace. K význačným kritikům patří Mertonovy úvahy o byrokratickém intelektuálově, Dahrendorfovy úvahy o školených byrokratech jako žoldněřích správy. Pierre Bourdieu již zobecňuje, když hovoří o příslušnicích vrstvy inteligence jako o vykonavatelích symbolického násilí coby nástroje kontroly. Mezi další kritiky z různých pozic patří Max Weber, Michel Foucault, Zygmunt Bauman aj. Zvláštní postavení zaujímá Ulrich Beck, který upozorňuje na polovičaté vědění expertů, které může mít zcela nezamýšlené důsledky. Nebezpečná moc expertů může být vyvážena jedině mocí občanské společnosti.

Autoři podotýkají, že současná situace je zcela opačná, než slibovala idea vzdělanostní společnosti. Diplomy je třeba získávat stále vyšší a studovat stále déle. Produkce diplomů je mnohem rychlejší než vytváření míst pro kvalifikovanější. Dochází k skryté inflaci hodnoty vzdělání. Ti, kteří chtějí udržet svoji pozici, musí studovat déle. Protože tak činí i druzí, dochází ke snížení sociální výnosnosti diplomu. Generační souvislosti a celkový vývoj ekonomiky vytváří tzv. Andersonův syndrom (paradox). V roce 2001 vychází v Paříži kniha s dříve nepředstavitelným názvem „Prekérní intelektuálové“ pojednávající o rostoucím počtu mladých lidí, kteří se stávají „jakýmiś sezónními dělníky na poli inteligence“. Život těchto lidí je tvrdý konkurenční boj ve stoprocentně liberalizovaném prostředí. Jedna z kapitol Kellerovy a Tvrdého knihy nese jednoznačný název „Nejistota jako osud“.

Shrnuto, první část práce je neocenitelným úvodem k pochopení současného stavu v oblasti vzdělávání a trhu práce v české společnosti. Přestože se mně pro nedostatek prostoru nepodařilo zmínit se o dalších závažných a často i originálních faktech i dějích, odehrávajících se na půdě vzdělanostní scény moderní společnosti, je nesporně paradoxní, že právě moderní vzdělanostní společnost měla a má vyřešit všechny potíže a dopady neočekávaných důsledků modernizace. Neuvádím ani řadu sociálních charakteristik ovlivňujících výnosnost diplomů na trhu práce (např. pohlaví, ale i jiné faktory) neboť první část práce je skutečně „nabita“ kritickými postřehy a nespočetnými důležitými a problém osvětlujícími fakty, k nimž nemohu dodat nic jiného než: Prostudujte si uváděnou knihu pozorně a poučte se současně, jak souvisí ono prekérní postavení intelektuálů např. s krizí sociální státu i s jinými současnými sociálními problémy.

Druhá část knihy je diagnózou vzdělanostních poměrů v České republice a je z ní patrné, o jak vysoce komplexní problém skutečně jde – o vztah mezi mírou vzdělanosti, ekonomickou úrovní země a její sociální situací. Na rozdíl od společností, které se od poloviny 20. století pokoušejí snížit sociální nerovnost i zmasověním vzdělání, cílem socialistické společnosti přestala být škola chrámem, ale nestala se výtahem. Vysokoškolské vzdělání (na rozdíl od středoškolského) bylo omezeno na mnohem menší díl populace. Nezamýšleným vedlejším důsledkem byla v těchto zemích zcela jedinečná situace – „žádná generace nezablokovala těm ostatním na řadu let přístup k nejvýše oceňovaným pozicím“. Situace byla v podstatě opačná než např. ve Francii, kde mluvíme o obětované generaci, lidech narozených kolem roku 1955.

Teprve po roce 1989 začíná u nás vysokoškolské vzdělání fungovat jako v některých západních zemích – jako prostředek k získání prestižních pozic i příjmové diferenciaci. Současně však výrazně narůstá nerovnost v přístupu ke vzdělání, což ve svém výzkumu z roku 2006 naznačila již dvojice Matějů, Straková. Vzniká situace, která v západních zemích proběhla v 60. letech 20. století. Souvisí s řadou představ o tom, nakolik vzdělání zvýhodňuje, sociálně vyzvedává a pojišťuje svého nositele před možnými sociálními riziky. Kapitoly 4 až 6 druhé části monografie uvádějí důkladně empiricky podložené argumenty. Především jde o údaje z výzkumů uskutečněných v rámci grantu „Změny na trhu práce a perspektivy vzdělanosti v ČR 2006“. Dílčí kapitola (5.2) srozumitelně osvětluje otázku významu sítí ke vztahu k trhu práce, růst sociálního kapitálu a relativní pokles kapitálu kulturního. Tyto procesy pomalu, ale podstatně mění celý význam vzdělanostní společnosti. Zajímavě autoři také glosují otázku, zda se u nás rysuje tzv. dvourychlostní společnost. Posuzují tedy úspěšné a méně úspěšné vysokoškoláky (A tým a B tým). Nenaplnil se očekávaný trend, neboť prohlubující se rozdíly mezi oběma týmy nemusí respektovat hranice vzdělanosti – mohou procházet napříč vzdělanými vrstvami.

Výzkumné výsledky přinášejí řadu dalších závažných zjištění, například otázku rovnosti žen a mužů v souvislosti se vzděláním, problém nekvalifikovanosti vysokoškoláků i otázku kardinální: K čemu vede demokratizace školství? To vše podložené výsledky z výzkumu, které jsou obsaženy jednak v textu ve formě tabulek a grafů, jednak v přílohách, které zahrnují také základní údaje o provedeném výzkumu.

Závěrem autoři formulují vlastní představu o společnosti vzdělání. Měla by být především „společností schopnou sebereflexe“. Nakonec trochu ironie a humoru. Na straně 158 je citace kardinála Richelieua. Hlavní důvod, proč podporovat vzdělání je stejný, proč se vzdělání obávat: „Jestliže se vzdělání dostane mnoha lidem, výsledkem bude, že lidé budou spíše schopni vyjadřovat pochybnosti, než je řešit, a budou více náchylní oponovat pravdám, než je hájit.“

Ludmila Typovská

Anotace, zprávy, informace

Katedra sociologie a andragogiky a Katedra politologie a evropských studií FF UP uspěly s projektem ESF

Katedra sociologie a andragogiky UP ve spolupráci s Katedrou politologie a evropských studií UP zvýší uplatnitelnost absolventů sociálně-vědních oborů na trhu práce prostřednictvím realizace projektu, který získal finanční podporu z operačního programu Vzdělávání pro konkurenceschopnost. Projekt s názvem *Laboratoř sociálně-vědních výzkumů – inovace studijních oborů Sociologie a Politologie a evropská studia v souladu s potřebami trhu práce* je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky. Projekt začal 1. června 2009, jeho ukončení je plánováno na říjen 2011.

Realizací projektu se inovují stávající předměty oborů Sociologie a Politologie a evropská studia zařazením mezioborových workshopů, které vedou experti z oblasti teorie i metodologie. Hlavním cílem je navýšení výzkumné znalosti a dovednosti studentů bakalářského a magisterského studijního programu, tedy navýšení jejich konkurenceschopnosti v oblasti sociálně-vědního výzkumu. Součástí inovace je také zařazení odborné sociologické praxe do kurikula oboru Sociologie a obnova odborné praxe pro studenty oboru Politologie a evropská studia, a to prostřednictvím vytvoření a pilotáže mezioborové metodiky praxí.

Hlavní cílovou skupinou projektu jsou tak studenti sociálně-vědních oborů Univerzity Palackého v Olomouci, zejména pak studenti oborů Sociologie a Politologie a evropských studií. Projekt reaguje na potřebu navýšit výzkumné dovednosti cílové skupiny studentů sociálně-vědních oborů Univerzity Palackého v Olomouci. Navýšení praktických výzkumných dovedností se odrazí v navýšení uplatnitelnosti absolventů sociálně-vědních oborů UP na trhu práce. Projekt svým zaměřením aktivizuje a motivuje studenty k vykonání odborné výzkumné praxe již v průběhu studia. Vedlejší cílovou skupinou projektu jsou akademici a studenti doktorského studijního programu sociálně-vědních oborů UP.

Významným výstupem projektu bude zřízení a testování Laboratoře sociálně-vědních výzkumů. Laboratoř sociálně-vědních výzkumů bude institucionální součástí Katedry sociologie a andragogiky UP, výzkumným pracovištěm, které bude poskytovat odbornou výzkumnou praxi studentům oborů Sociologie a Politologie a evropských studií, ale také dalších sociálně-vědních oborů v rámci provádění základního a aplikovaného sociálně-vědního výzkumu. Studenti budou mít příležitost získat praktické zkušenosti s realizací

sociálně-vědních výzkumů. Laboratoř sociálně-vědních výzkumů nabídne podporu základního výzkumu pro další akademiky UP, aby již nebylo nutné obracet se například se sběrem dat na externí subjekty, dále bude reagovat na poptávku po aplikovaném výzkumu.

Partnery projektu jsou Sociologický ústav AV ČR a Focus – centrum pro sociální a marketingovou analýzu. Jejich zástupci se spolupodílí na přípravě a lektorství inovativních workshopů, dále na analýze poptávky externího prostředí po službách Laboratoře sociálně-vědních výzkumů a také na zřízení a pilotním testování Laboratoře sociálně-vědních výzkumů v podobě členství v ad-hoc týmech.

Projekt tak podpoří mezioborové vytváření výzkumných ad-hoc týmů z akademiků, posluchačů doktorského studijního programu, studentů bakalářského a magisterského programu sociálně-vědních oborů a expertů partnerských institucí. Rozšíří také spolupráci UP s podniky a dalšími institucemi z praxe působícími v regionu. Realizací projektu bude podpořen vzájemný přenos znalostí a dovedností Univerzity Palackého v Olomouci a externího prostředí.

Podrobnější i aktuální informace o projektu a průběhu jeho jednotlivých klíčových aktivit naleznete na webové stránce www.lsvv.eu.

Vladislava Závorská

Zpráva ze stipendijního pobytu v USA

Dne 31. 10. 2007 jsem podal vyplněnou přihlášku do výběrového řízení na Merillovo stipendium administrované zahraničním oddělením FF UP. Již samotné výběrové řízení považuji za cennou zkušenost. Anglicky psaný životopis a motivační dopis, ale také dva posudky od vyučujících z domácí katedry a nakonec i pohovor v angličtině, to vše stálo úsilí, které se vyplatilo. Merillovo stipendium je na Univerzitě Palackého zavedená značka a také spolupráce mezi UP a přijímacími institucemi v USA je dlouhodobě na vysoké úrovni. To na jedné straně zaručuje stipendistům kvalitu, ale na straně druhé to stipendisty zavazuje k důstojné reprezentaci *alma mater* v zahraničí.

Prioritní volbou přijímací instituce pro mě byla Mount Mercy College v Cedar Rapids, ve státě Iowa. Mount Mercy College jsem si vybral na základě svých vazeb na symbolický interakcionismus a tzv. Iowskou školu, která byla součástí mé bakalářské práce, a také významnou českou tradici v Cedar Rapids. Věřím, že právě jasně formulovaný zájem o tuto sociologickou oblast a zájem o kulturní prostředí v cílové destinaci mi pomohl uspět ve výběrovém řízení. V srpnu 2008 jsem pak skutečně do Iowy odcestoval. Z původně plánované cesty lodí po vzoru prvních evropských sociologů mířících do Nového světa se stal obyčejný transatlantický přelet z Paříže do Chicaga.

Že kulturní šok existuje nejen v sociologickém slovníku, jsem se přesvědčil záhy. Jako Karel Rosmann z Kafkova románu *Amerika* jsem se ocitl ve velkém světě, zodpovědný sám za sebe. Totální změna prostředí v kulturním i lingvistickém smyslu mi dovolila nahlédnout na staré věci novou optikou. Tato optika mi ukázala, jak relativní mohou být sociologické fenomény dnešní doby. Historický vývoj v USA, traumata jako vypořádání se s Indiány a rasismus, etnická skladba obyvatel, odlišná urbanistická kompozice měst, to vše je velmi působivé pro člověka přicházejícího z referenčního rámce Olomouce, potažmo Svitav.

Za jasnou prioritu mého pobytu jsem si stanovil akademické výsledky, pozadu jsem ale nechtěl zůstat ani v druhé oblasti, tj. společenském životě, který je v dnešních Spojených státech velmi často synonymem pro aktivitu komunity. A skutečně, jako významný rozdíl mezi *alma mater* a Mount Mercy College v Iowě vidím image školy v okolním prostředí. College má své důležité místo právě jako součást komunity ve městě a hraje nejen v životě amerických vysokoškoláků intenzivnější roli, než je tomu u nás v Olomouci. Troufám si tvrdit, že college je partnerem studenta a snaží se jej integrovaně provést celým studiem. Na Mount Mercy má každý student svého poradce, který mu v pravém smyslu

radí, pomáhá mu sestavovat rozvrh, optimalizovat studijní aktivity, případně konzultovat postup při psaní prací nebo přípravě prezentací. Mým poradcem byl Prof. Mohammad Chaichian, který byl zároveň v čele katedry sociologie na Mount Mercy. Díky profesorovi Chaichianovi jsem měl jako stipendista volnou ruku při výběru předmětů, nemusel jsem se tedy ohlížet, je-li předmět vypsán pro první nebo čtvrtý ročník. To mi umožnilo sestavit si svůj studijní plán tematicky podle zájmu. Celkem jsem za svůj pobyt na Mount Mercy College absolvoval 10 předmětů – 4 v podzimním semestru, 1 ve zkráceném zimním semestru formou intenzivní výuky a 5 v jarním semestru. Ze sociologických předmětů jsem absolvoval tyto: *social theories, islam and politics, criminology, social problems, global race relations, history of modern America, social stratification* a *senior seminar*, seminář pro studenty posledního ročníku s nahuštěným studijním obsahem založeným na obsáhlých prezentacích a panelových diskuzích. Jako dva mimooborové předměty jsem absolvoval *speech* a *strategic management*, kde především prvně jmenovaný mi byl obrovskou školou v prezentačních dovednostech a technikách, umocněno provedením v angličtině.

Kvantitativně řečeno, těchto 10 předmětů znamenalo přes 70 odevzdaných esejí, analýz, resumé, *pros et contras* úvah, powerpointových prezentací nebo také *take home* testů, písemných zkoušek vypracovávaných doma na základě povinné četby.

Mám-li explicitně vyjádřit největší přínosy stipendijního pobytu, pak se dají v zásadě rozdělit do tří kategorií – jazykové dovednosti, akademické dovednosti, lidské zkušenosti. Na studijní pobyt jsem odjížděl se solidní znalostí středoškolské angličtiny. Po návratu nemám problémy s plynulou konverzací, psaným projevem a v zásadě ani s prezentací odborných sociologických témat. Těmto dovednostem jsem se naučil díky rozdílné koncepci výuky, která žádá aktivnější spoluúčast studenta.

Opravdu, klíčovými činnostmi mé akademické části života v USA byli četba, psaní, prezentování, diskutování. Bylo by naivní domnívat se, že je aktivátorem studentů v USA pouze jiný styl výuky. Ve skutečnosti je to vlastní motivace studentů, kteří si za své vzdělání platí nemalé částky. Za 27 tisíc dolarů na akademický rok si totiž velmi realisticky uvědomují cenu svého vzdělání a lépe se tak vyrovnávají s odříkáváním si, které časově náročnější studium v USA nutně přináší. Nejen přístup studentů, ale i akademické prostředí na Mount Mercy College se lišilo od toho na UP. Areál kampusu poskytoval studentům vše potřebné – stravovací zařízení, knihovnu, akademické centrum, sportoviště, kapli – to vše k dispozici i v pozdních hodinách a s flexibilní pracovní dobou kopírující vytížení studentů např. v zápočtových týdnech. Výtkou americkému systému může být jistě cena učebnic a odborné literatury, která v mnoha případech překonala hranici sta dolarů za kus. Na tyto položky proto padla majoritní část mého kapesného od Merillovy nadace, nicméně tato literatura mi zůstala a je pro mě cenným zdrojem know-how.

Knihy však nejsou to nejcenější, co jsem si z Iowy dovezl. Lidské zkušenosti, přátelství, rozšíření sociální sítě i vlastních percepčních schopností se do kufru sbalit nedají. Z celého svého pobytu mohu snadno vyzdvihnout dvě stěžejní události. První bylo propuknutí ekonomické krize, druhou pak prezidentské volby. Ze sociologického hlediska bylo zajímavé sledovat, jakou intenzitou byla tato témata medializována, zpracovávána, vnímána společností, diskutována na každém kroku. V tomto smyslu jsem měl opravdu

pocit, že jsem ve správnou chvíli na správném místě, tam, kde se věci dějí. Fenomenologicky řečeno, přibalil jsem pořádnou dávku poznání do svého balíku příručního vědění.

Lukáš Brydl
5. ročník

Zpráva z konference HRM

Dne 15. 10. 2009 proběhla v Hotelu Pyramida v Praze již čtvrtá konference HR Management, na které se sešlo na 180 odborníků. Jak napovídá podtitul konference – „Globální recese a lokální realita: Co HR s tím?“, hlavním tématem letošního ročníku se stala vše prostupující ekonomická krize, respektive HR strategie, které by měly firmám a podnikům tuto krizi pomoci překonat.

První blok konference nazvaný „Svět se mění – HR v centru změn“ se nesl spíše v obecnější rovině, kdy se přednášející snažili nastínit další možný vývoj celého sektoru HR. V druhém bloku nazvaném „Trendy pro konkurenceschopnost“ pak došlo ke konkretizaci, kdy přednášející představili účastníkům case studies z jejich firem. Jako příklad můžeme uvést talent management v podání Táni Panýrové, konzultantky TRANSFORMACE.EU, či projekt výchovy vlastních pracovních sil, který představila Vladimíra Michnová, personální ředitelka LINET. Odpoledne proběhla diskuze u kulatého stolu, ve které účastníci rozebírali podněty z dopoledního programu i dosud nedotčená témata, dělili se o zkušenosti s krizí a navrhovali možnosti, jak s ní bojovat. V úplném závěru konference byl vyhlášen HR manager roku, kterým se stala Miroslava Nigrinová, vedoucí oddělení Péče o lidské zdroje Škoda Auto a. s.

Celá akce proběhla pod záštitou odborného časopisu HR management, vydavatelství Economia a společnosti Blue Events. Generálními partnery projektu byli společnosti Česká pojišťovna a Grafton Recruitment.

Takto by mohla vypadat oficiální zpráva. Já ovšem nejsem profesionál působící v oblasti HR, ani v personální agentuře, nebo snad headhunter, pro které je tato konference primárně určena. Jsem zatím pouze studentem andragogiky, vysokoškolského oboru, který má k personálnímu řízení nejbliže. Mnoho studentů šlo s vidinou kariéry personálního manažera tento obor i studovat. Dobrovolně přiznávám, že k těmto studentům patřím i já.

Konference byla příležitostí, jak na okamžik opustit akademické prostředí a proniknout do problematiky praxe. A jak všichni již z prvního ročníku víme, andragogika je věda, jejíž základy jsou postaveny právě na praktických zkušenostech. Ale abych učinila pravdě za dost, musím přiznat, že konference je v práci HR manažera spíše tím teoretickým segmentem naplněným rozjímavou činností, na kterou při běžném pracovním dni není čas. Právě tuto skutečnost však považuji za přínosnou, neboť to pro mou zhýralou a línou studentskou duši alespoň nebyl takový šok.

Důkaz, že teorie a vize nejsou jen privilegiem akademiků, nám poskytl hned první přednášející úvodního bloku Branislav Hunčík, ředitel poradenství pro lidské zdroje ČR a SR PricewaterhouseCoopers. Představil nám strategii možného vývoje HR do roku 2020, nazvanou „HR Odyssey“, ve které nastínil tři možné cesty vývoje HR – tzv. zelený, modrý a oranžový svět, přičemž výběr barev a jejich podobnost s barevným vymezením předním politických stran nejsou zcela náhodné.

Obecnější rovinu prvního bloku podtrhl filozoficky laděný příspěvek vzděláním renesančního člověka – psychologa, matematika, lékaře a filozofa Radvana Bahbouha, působícího ve společnosti QED na postu ředitele a předsedy představenstva. Seznámil nás se třemi klíčovými vlastnostmi nezbytnými pro úspěch v novém tisíciletí. Jsou jimi nezdolnost aneb schopnost zotavovat se z porážek a neúspěchů a dál pokračovat za svým cílem, imaginace aneb kreativita a schopnost vytvářet vize, a všímavost aneb schopnost otevřít se vůči podnětům okolního světa a nezůstat lhostejným.

Ve druhém bloku zaměřeném na případové studie z konkrétních firem se stal snad nejvíce diskutovaným tématem přístup k talent managementu, který představila ve svém poněkud kontroverzním a velmi nekompromisním příspěvku Táňa Panýrová, konzultantka TRANSFORMACE.EU. Hýčkání a opečovávání klíčových zaměstnanců odzvonilo. Své postavení ve firmě si musí obhájit tvrdou prací, a pokud jim nastavené podmínky nevyhovují, není pro ně ve firmě, i přes jejich potenciál, místo.

A na závěr zmiňme příspěvek Vladimíry Michnové, personální ředitelky společnosti LINET, který svým tématem nespadal pouze do personálního řízení, ale velmi úzce souvisel se vzděláváním dospělých. Jedná se o projekt spolupráce LINET se základními, středními a vysokými školami, jehož účelem je vychovat si kvalitní a spolehlivé zaměstnance na všech úrovních podniku. Nejedná se zdaleka o jediný podnik ze soukromé sféry, který takto navázal spolupráci se školami, ale oproti celku se stále jedná o případ ojedinělý. Nezbyvá než doufat, že právě tato veřejná prezentace pomůže k dalšímu šíření tohoto trendu, neboť jak se zatím zdá, mohl by pomoci vyřešit mnoho problémů, jakými jsou například navzájem si neodpovídající nabídka a poptávka na trhu práce či rigidita školského systému a jeho neschopnost reagovat na stále se zrychlující svět provázený neustálou změnou.

Jak jste asi ze střípků v podobě výše uvedených informací poskládali, jednalo se o konferenci plnou různorodých témat a zajímavých nápadů a vizí. Pro praxí a skutečným životem dosud nedotčeného studenta, jako jsem já, to byla skutečně zajímavá zkušenost, luxusní balíček nabitý informacemi. Nicméně nejen já, ale i sami účastníci z řad profesionálů z oboru zhodnotili celou konferenci a výkony jednotlivých řečníků velmi pozitivně. Těšme se tedy, co nám přinese příští ročník...

Zdroje: www.hrevent.cz

Veronika Frindtová

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMOUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

SOCIOLOGICA - ANDRAGOGICA 2009

Editor: Mgr. Dan Ryšavý, Ph.D.
Výkonný redaktor: prof. PhDr. Ladislav Daniel, Ph.D.
Odpovědná redaktorka: Mgr. Jana Kreiselová
Technická redaktorka: Jitka Bednaříková

Tato publikace neprošla ve vydavatelství jazykovou korekturou
Za jazykovou a věcnou správnost odpovídají autoři jednotlivých studií

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.upol.cz/vup
e-mail: vup@upol.cz

Olomouc 2010

1. vydání

ISBN 978-80-244-2483-5
ISSN 1803-0246